

A protestáns uniómozgalom története a dualizmus korszakában

Szász Lajos

I. Bevezetés. Protestáns uniós törekvések Magyarországon a reformkorban

Tanulmányomban a magyarországi két nagy protestáns felekezet, a református és evangélikus egyházak között létesítendő egység létrehozásával kapcsolatos terveket kívánom megvizsgálni. Míg a protestáns uniómozgalom reformkori története részletes feldolgozásra került már, ugyanez nem történt meg eddig a dualizmus korszakára nézve. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a magyar protestáns egyházak egységtörekvéseit immár egészen az első világháború végéig részletesen feltárjam. A tanulmány célja, hogy az unió megvalósítását övező vitát a maga részleteiben ismertesse, illetve az uniót ellenzők és támogatók sajátos érveit és a mögötük meghúzódó indítékokat feltárja. Meggyőződésem, hogy a protestáns unió olyan, az egész 19. század magyar protestáns egyháztörténetén keresztül folyamatosan jelen lévő kérdés, amelynek az egész korszakon átívelő vizsgálata nagyban hozzájárulhat az újkori felekezeti és közös protestáns identitás tartalmának, illetve folyamatos változásának jobb megismeréséhez.

1. Protestáns uniómozgalom az 1840-es években

Magyarországon az 1840-es éveket megelőzően is voltak felvetések a protestáns egység megvalósításával kapcsolatosan. Ennek újkori első felbukkanása 1791-re datálható, amikor is a Pesten, illetve Budán egy időben üléselő evangélikus és református zsinatokon vetődött fel az unió eszméje. Ekkor azonban heves ellenállásra talált evangélikus részről, több egyházkerület képviselője ellenezte az eszmét, amelyet gyorsan le is vettek a napirendről, hogy évtizedekig ne is foglalkozzanak vele újra.¹

Mint oly sok nyugatról érkező új eszmeáramlat, a protestáns unió gondolata is csak évtizedekkel annak nyugati feltűnése után jelentkezett nagyobb erővel Magyarországon. Mindez természetesen több tényező együttes hatásának tudható be, ezek közül talán elég csupán egyet megemlíteni. A magyarországi protestáns teológusok szellemi tájékozódásának legfontosabb lehetőségét a peregrináció nyújtotta, amely viszont éppen korszakunkban, 1818/19-től kezdődően egészen az 1820-as évek végéig be volt tiltva, a szabad gondolkodásuk miatt veszélyesnek tartott német főiskolákra utána is csak korlátozottan mehettek a peregrinusok.

Ennek fényében talán érthető, hogy a magyar protestáns uniómozgalom kibontakozására egészen az 1840-es évek elejéig kellett várni. Egyáltalán addigra alakult ki az a nyilvánosság, amely a különféle sajtótermékek révén érdemben befogadója lehetett egy ilyen – főként protestáns belügyként kezelt – kérdés taglalásának.

¹ SZEBERÉNYI ANDOR: Az 1791-ik pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme. Pest, 1869. 27. p.

Elsősorban Kertész Botondnak a témáról szóló tanulmánya alapján a következőkben megkísérlem röviden felvázolni az 1840-es évek uniókísérletének fontosabb tanulságait.

Elsőként fontos azt látni, hogy az egész uniótörekvés a pesti református főiskola alapításának ügyéből nőtte ki magát. Ezt a korabeli hírlapok által felkapott, tisztán reformátusnak induló szándékot találta alkalmasnak arra Zay Károly gróf, aki 1840-től volt az evangélikus egyház egyetemes felügyelője, hogy javaslatot tegyen arra, a közvélemény figyelmét kérve, hogy a felállítandó főiskola közös protestáns intézmény legyen, és létrehozására egyesüljön is a két protestáns felekezet.² Az uniómozgalom tehát, genezisének tekintve legalábbis, nem csupán elvont, az íróasztal mellett megszült ideák megfogalmazásából állt, hanem egy konkrét cél megvalósítása lebegett az eszme felvetőinek szeme előtt. Alapjában véve elmondható a 19. századi uniómozgalomnak erre a szakaszára is, hogy addig keltett nagyobb érdeklődést, amíg konkrét, kézzelfogható alkotások létrehozásához kötődött. Mihelyt csupán tervezetek, javaslatok, gyűlésezések és a hozzászólások végeláthatatlan sorára terelődött a figyelem, rögtön lanyhult az érdeklődés is.

Másodsorban fontos tanulsága a reformkori uniókísérletnek, hogy az unió legmotiváltabb, legtettekeszebb támogatói elsősorban világiak voltak. Gondolhatunk itt akár Zay Károlyra, Fáy Andrásra, Teleki Józsefekre vagy éppen Kossuth Lajosra. Persze mindez nem jelenti azt, hogy a lelkészek között ne lettek volna szép számmal az egység gondolatával szimpatizálók, de mégis megfigyelhető, hogy a saját szempontok által is motivált világiak mintha könnyebben megvalósíthatónak tartották volna az uniót, mint lelkész társaik.

Harmadszor lényegesnek tartom kiemelni, hogy az uniómozgalom ebben a szakaszában is sokak szemében elsősorban politikai jellegű kezdeményezés volt. Így tekintettek rá a nemzeti érdekegyesítésen fáradozó magyar liberális nemesség tagjai, de Kertész Botond nagyon értékes levéltári kutatásai alapján tudjuk, hogy a bécsi kormányzat is politikai ügyet látott benne, és ellenezte is a mozgalmat.³ Könyves Tóth Mihály alig egy évtizeddel később papírra vetett visszatekintésében sejteti, hogy az uniót leginkább ellenző tiszántúli református egyházkerület püspöke, Szoboszlai Pap István a protestáns egységtörekvésekkel kapcsolatos instrukciókat személyesen Metternichtől kapta. Ezirányú szolgálataiért pedig királyi tanácsosi címmel jutalmazta őt az udvar.⁴

Szorosan kapcsolódva az előző ponthoz, ki kell emelni, hogy a protestáns unió létrehozásában komoly előrelépést látott több hozzászóló, maga Zay is, a magyar többségű egyesült protestáns egyházon belüli magyarosodás, illetve magyarosítás folyamatában. Hiszen a nyelvileg megosztott evangélikus egyház egy szinte teljesen egységesen magyar református egyházzal egyesült volna, az így létrejövő felekezet pedig túlnyomó többségé-

² KERTÉSZ BOTOND: Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években. In: *Protestáns Szemle*, 1997. 4. sz. (továbbiakban: KERTÉSZ, 1997.) 257. p.

³ KERTÉSZ, 1997. 274–275. p.

⁴ KÖNYVES TÓTH MIHÁLY: Emlékirat a tiszántúli református egyházkerület életéből. (1855) Debrecen, 1996. 74–75. p.

ben magyar nemzetiségű lett volna.⁵ Ez utóbbi pedig kimondott célkitűzése volt a mozgalom elindítóinak, amit természetesen nem hagyott válasz nélkül az evangélikus egyházon belül jelentős szlovák csoport sem. A magyarosítás, mint célkitűzés, és az ebből fakadó nemzeti ellentétek tehát már az 1840-es években is nagyon hangsúlyosan megjelentek, és Kertész véleményével egyetérthetünk annyiban, hogy komolyan hozzá is járultak az uniómozgalom kudarcához.⁶

Az utolsó lényeges megállapítása Kertésznek, hogy az 1840-es években az uniótörekvések kudarcához nagyban hozzájárult a konzervatív, konfesszionális teológiai irányzatot követők ellenállása. A racionalista és liberális teológiai gondolatokkal ellentétben ugyanis egy konzervatív réteg, elsősorban az evangélikus egyházon belül, határozottan kiállt a felekezeti hitvallások fontossága mellett. Míg sokan úgy vélték, hogy a hitvallásokat el kell törölni vagy legalábbis meg kell változtatni, addig a konfesszionális irányzat hívei mereven ragaszkodtak a reformáció korában keletkezett hitvallási iratokhoz. Elsősorban újlutheránus, szlovák nemzetiségű lelkészek képviselték az unióval szemben a konfesszionális oldalt. Elképzelhető, hogy politikai okokból kézenfekvőbbnek tűnt a szlovák lelkészeknek, ha nem a nemzetiségi problémára, hanem a teológiai ellentétekből fakadó kérdésekre helyezik az ellenállásukban a hangsúlyt. Mindenesetre elég nagy az átfedés a két nézetet képviselő csoport tagjai között.⁷ Fontos kérdés volt a hitvani közös alap kialakítása mellett a liturgia kérdése is, melyben szintén komoly különbségek voltak a két felekezet között.

A teológiai, politikai, nemzetiségi kérdések és a világi, illetve lelkészi elem közötti ellentéteken túl még több kisebb, utólag talán jelentéktelennek tűnő kérdés is akadályként bukkant fel a kortársak szemében. Így például református oldalról többen félték attól, hogy az egyesülés nyomán a reformátusok több alapítványát, egyáltalán a szélesebb anyagi bázisát meg kell majd osztaniuk a szegényebb evangélikusokkal.⁸

Ez utóbbi apróbb, és a korábban említett jelentősebb tényezők együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy az 1840-es évek közepére a protestáns unió kérdése, az egész feudális, rendi társadalmi- és politikai rendszer átalakításának sodrában, lekerült a napirendről.

II. A protestáns egység kérdése a forradalomtól a kiegyezésig (1848–1867)

A forradalom és szabadságharc 1849-es bukása, és az ennek nyomán életbe lépő önkényuralom időszaka, egyáltalán nem volt kedvező a protestáns egység kérdésének ismételt napirendre tűzéséhez. Amellett, hogy a nyilván-

⁵ Az 1910-es népszámlálás adatai alapján a két nagy protestáns felekezeten belüli nemzetiségi arányok a következőképpen alakultak: míg a református egyház tagjainak 98%-a magyar volt, addig az evangélikusok 31,9%-a magyar, 31,5%-a német, 34,6%-a pedig szlovák nemzetiségűnek vallotta magát. Ld. BRANDT, JULIANE: Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn. In: *Südosst-Forschungen*, Bd. 55., 1996. (továbbiakban: BRANDT, 1996.) 229. p.

⁶ KERTÉSZ, 1997. 276. p.

⁷ PATAY PÁL: Magyar protestáns unió. Bp., 1918. (továbbiakban: PATAY, 1918.) 112–113. p.

⁸ ZOVÁNYI JENŐ: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. Debrecen, 1939. 105–106. p.

nosság is erősen korlátozva volt (gondoljunk csak a gyűléstartás tilalmára és a cenzúra bevezetésére), az itthon és szabadlábbon lévő liberális gondolkodású réteg sorai rendezésével és a politikai ellenállással volt elfoglalva. Jellemző az is, hogy a megtorlás éppenséggel az uniót támogató lelkészeket, világi vezetőket sújtotta, sőt, 1850-ben az utóbbiak egyházi tisztségeit egy rendelettel meg is szüntették, ugyanekkor Szoboszlai Pap István, és több szlovák evangélikus lelkész, akik egyéb „érdemeik” mellett az unió lelkes ellenzői voltak, még jutalomban is részesültek. A forradalmat követő években az egész, a korábbi évtizedeket jellemző nemzeti, liberális reformmozgalomnak át kellett értékelnie a reformkor és a forradalom célkitűzéseit is. Elmondható, hogy a bécsi politikai irányvonal számára veszélyes volt az a protestáns egységtörekvés, mely liberálisnak, felforgatónak, a nemzeti és egyházi status quo-t megváltoztatni kívánó mozgalomnak tűnt.⁹

Ilyen feltételek mellett értelemszerűen ebben a mintegy két évtizedben komoly elvi vitára nem került sor az unió kérdésében. Furcsa módon azonban éppenséggel az 1840-es években az uniómozgalmat elindító kérdés, a Pesten felállítandó protestáns teológiai akadémia ügye került ismét előtérbe. Hosszas tervezgetés után ugyanis 1855-ben végül megnyílhatott a közös, evangélikus és református diákokat egyaránt befogadó intézmény. Jellemző módon az alapítás és az akadémia első évtizedes közös működése során kiemelkedő szerepet vitt az a Török Pál és Székács József, akik korábban is az uniómozgalom motorjai voltak. Mellettük főként a szabadelvű teológia képviselői, a később hatalmas befolyásra szert tevő Ballagi Mór, illetve Kovács Albert, Farkas József stb. tanítottak az intézetben.¹⁰ Az intézmény már pusztán a két protestáns felekezet egyesítését forszírozó mozgalom szimbóluma lett, illetve ékes bizonyítéka annak, hogy az unió – alulról elindulva – igenis lehetséges. A kezdeti lelkesedés azonban viszonylag hamar elpárolgott, számos anyagi jellegű kérdésben nem tudott a két egyház megegyezni egymással, illetve kiderült, hogy Törökön és Székácson kívül viszonylag kevesen hajlandók akár áldozatokat is hozni a közös intézményért.¹¹ 1866-ban Székács József – aki addig is díjtalanul tanította az evangélikus tárgyakat az intézetben – kilépett, és ezzel egy évtizeddel az alapítás után a pesti teológia immár csupán a református felekezet érdekeit szolgálta tovább.¹²

⁹ Andrassy György gróf 1849 januárjában a bécsi udvar számára megfogalmazott emlékiratában a forradalom és szabadságharc kiobbantásával a Habsburgok és legfőbb támaszuk, a katolikus egyház ellen támadó protestantizmust vádolta. Véleménye szerint 1848 a Bocskaival elkezdődő protestáns felkelések sorozatába állítható. Az 1848-ig vezető úton pedig a nemzeti öntudat felébresztésén túl fontos szerepet tulajdonított a két protestáns egyház egyesítésére indított mozgalomnak is. Ld. A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–1849-ben. II. köt. Szerk.: Andics Erzsébet. Bp., 1952. 354. p.

¹⁰ CSEKEY SÁNDOR: Az alapítás kora. (1855–1870) In: A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története, 1855–2005. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 2005. 37. p.

¹¹ KERTÉSZ BOTOND: A pesti protestáns teológia és az evangélikus egyház. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2005. 1. sz. 75–78. p.

¹² SZÓTS FARKAS: A Budapesti Evang. Reform. Theologiai Akadémia múltja és jelene. Történeti vázlat és rövid jelenrajz. Bp., 1896: 46–48. p.

Habár nem tartozik kimondottan a protestáns unió történetéhez, fontos említést tenni az ún. pátensharcról. 1859-ben ugyanis az uralkodó elérkezettnek látta az időt arra, hogy a protestáns egyházak önkormányzatát átalakítsa, és az uralkodói befolyást hangsúlyosabbá tegye. Ennek érdekében egy pátent adott ki, melynek bár voltak előzetes jelei, végeredményben mégis a protestáns egyházak megkérdőzése nélkül készítették el. A rendeletet a református egyház elutasította, míg az evangélikus egyházon belül egészen a kiegyezésig fennálló szakadás következett be. Ugyanis a szlovák és részben a német egyházközösségek elfogadták az uralkodó rendeletét és az abban körvonalazott egyházszerkezeti reformokat, és ennek megfelelően alakították át egyházuk kormányzati szerveit. A magyar evangélikusok azonban hevesen elleneztek mindezt, így tulajdonképpen a kiegyezésig két párhuzamos egyházszerkezet állt fenn magán az evangélikus egyházon belül.¹³ Azonban végül a reformátusok és a magyar evangélikusok, megtámogatva a protestáns pátensben nemzeti sérelmet látó nemzeti ellenállás képviselőivel, sikeresen lehetetlenítették el a pátens teljes körű végrehajtását. Az önkényuralom első kudarcaként végül 1860-ban, alig néhány hónappal a publikálása után lemondott a protestáns pátens végrehajtásáról az uralkodó.¹⁴

A protestáns pátens története azért is fontos a számunkra, mert egy egész generáció gondolkodását befolyásolták a fentebbi események. Egyrészt sokak szemében nyilvánvalóvá vált, hogy az udvar előszeretettel használja fel a nemzetiségeket a magyarság ellen. Másrészt egyértelmű lett, hogy a szlovák evangélikusok saját nemzeti törekvéseik irányában lojálisabbak, mint az evangélikus egyház egysége iránt.¹⁵ Az egyházszakadás átélt élménye jóval óvatosabbá tette főként a magyar evangélikusokat a későbbiekben bármiféle, a fennálló egyházi állapotokat – akár csak az egyházon belülről is – megbolygató tervekkel szemben. Harmadszor pedig fontos üzenete volt a pátensharc történetének, hogy a magyar nemzeti liberalizmus és a magyar protestantizmus ügye szervesen összefonódik. Mindez a gondolkör, a maga történeti igazolásaival, a katolikus oldalról is érkező, más előjelű, de végeredményben megerősítő üzenete nyomán odáig fejlődött, hogy a kiegyezést követő évtizedekben a liberalizmus és a protestantizmus közé mintegy egyenlőségjelet tett a korszak több protestáns gondolkodója.¹⁶

A kiegyezést megelőző években még néhány nagy jelentőségű, a következő évtizedek történéseire is komoly hatással bíró esemény történt, melyek befolyásolták a protestáns uniós törekvések megvalósulását.

¹³ BUCSAY MIHÁLY: A protestantizmus története Magyarországon. Bp., 1985. (továbbiakban: BUCSAY, 1985.) 205–206. p.

¹⁴ SZATMÁRI JUDIT: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben, 1849–1860. Bp., 2015. 257–269. p.

¹⁵ GOTTAS, FRIEDRICH – SCHWARZ, KARL: „Patentisten” contra „Autonomisten”: Das Protestantenpatent von 1859 im Widerstreit der Meinungen. In: Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen und konfessionsgeschichtliche Beiträge. Hrsg.: Schwarz, Karl – Švorc, Peter. Wien–Prešov, 1996. 170–171. p.

¹⁶ BRANDT, 1996. 203. p.

Az első Eduard Böhl bécsi teológiai professzorrrá történt kinevezése 1864-ben.¹⁷ Sajnos a magyar protestáns egyháztörténet-írás legfeljebb említés szintjén ismeri Böhl személyét, holott a 19. század második felében, de kihatással egészen a 20. századra, nagyon komoly befolyást gyakorolt a magyar református egyházra. Eduard Böhl Friedrich Kohlbrügge vejeként, apósa konzervatív, a protestáns uniótól mereven elzárkózó teológiai irányzatát teljesen magáévá téve lett 1864-ben a Bécsi Protestáns Teológiai Fakultás professzora, ahol egészen 1899-ig tanított.¹⁸ Érdeklődése az ószövetségi bibliai tudományoktól a dogmatikáig terjedt, és elsősorban ez utóbbiban alkotott jelentőset. Visszanyúlva a reformáció korabeli kálvini tanokat követő hitvallásokig, egy szigorúan konfesszionális irányzatú teológiai rendszert dolgozott ki. Hatása azonban bőven túlterjedt a teológiai tudományosság körén. Aktívan részt vett az osztrák birodalomfél református egyházának a megszervezésében.¹⁹ Az ő hatására fogadták el előbb a II. Helvét Hitvallást, majd pedig a Heidelbergi Kátét is hitvallási iratul. Tanítványai révén hatványozottan tudott hatással lenni az egész Osztrák-Magyar Monarchia protestantizmusára.²⁰ Munkája során kiemelten foglalkozott a magyar tanítványaival, akik Bécsset felkeresték. Hatására a 19. század második felében számos magyar diák járt a birodalmi fővárosban, többségük csupán Böhl kedvéért indult útnak. Magyar tanítványainak nagyobb része Debrecenből került ki, és hazatérve a tiszántúli egyházkerületben munkálkodott.²¹ Böhl hatása kimutatható Balogh Ferenc debreceni professzor munkásságán, illetve két nevesebb tanítványán keresztül is: Erdős József debreceni teológiai tanár fordította le és adta ki újra magyar nyelven a már említett két református hitvallási iratot, Ráczy Károly, Szapáryfalva lelkésze pedig Kohlbrügge és Böhl hatását lapján, a *Szabad Egyház*on keresztül

¹⁷ Eduard Böhl (1836–1903) evangélikusnak született, Halle és Erlangen egyetemén tanult, utóbbi helyen 1864-ben lett Johann Wichelhaus hatására kálvinista. Friedrich Kohlbrügge egyetlen lányát vette feleségül, Ószövetségi tudományokból doktorált, majd Bazelben tanított, ahonnan 1864-ben került Bécsbe a református dogmatika és apologetika tanítására. Ld.: KÖRTNER, ULRICH H. J.: Calvinismus und Moderne. Der Neocalvinismus und seine Vertreter auf dem Lehrstuhl für Reformierte Theologie in Wien. In: *Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996*. Hrsg.: Schwarz, Karl – Wagner, Falk. Wien, 1997. 429–431. p.

¹⁸ FORSTER, THOMAS R. V.: Eduard Böhl's (1836–1903) Concept for a Re-Emergence of Reformation Thought. New York, 2009. 20–24. p.

¹⁹ 1891-ben hosszabb tanulmányt közölt angol nyelven a birodalom protestáns teológiai irányzatairól, mely a magyarországi liberális teológiai körökben komoly megbotránkozást okozott. Ld.: BÖHL, EDUARD: Recent Dogmatic Thought among the Protestants in Austria-Hungary. In: *The Presbyterian and Reformed Review*, 1891. 5. sz. 1–29. p.

²⁰ BALKE, W.: Eduard Böhl. Hoogleraar te Wenen. Schoonzoon van H. F. Kohlbrugge. Zoetermeer, 2001. 65–101. p.

²¹ SCHWARZ, KARL: Debrecen–Wien: Von István Szoboszlai Pap bis Zsigmond Varga. In: *Studia. Debreceni Teológiai Tanulmányok*, 2015. 2. sz. 29–30. p.

közvetítette.²² De Böhl hatását érezhetjük Szalay József nagybecskereki, illetve Kecskeméti Ferenc békési lelkész munkásságán is.

A másik nagyon fontos esemény, mely meghatározta a protestáns uniómozgalom későbbi történetét is, szintén az 1860-as évekhez köthető. 1863-ban alapította meg ugyanis magyarországi diákok számára az edinburgh-i ösztöndíját a Free Church of Scotland. Az ösztöndíjnak köszönhetően az első világháborúig összesen 106 magyar diák tanulhatott Edinburgh-ban.²³ Elmondható, hogy a liberális teológiai gondolkodással élesen szembekerülő, „pozitív”, ébredési teológiai irányzat hatása alá kerültek az itt tanultak. Azonban általánosságban kijelenthető, hogy kevésbé voltak konfesszionális értelemben elköteleződve, mint a bécsi irányzat hívei. Az ébredési irányzat a többi protestáns felekezet felé nyitottabb gondolkodást oltott az ösztöndíjas hallgatókba.

A harmadik nagyon fontos, szimbolikus esemény pedig id. Révész Imre Kálvin Jánosról írott biográfiájának 1864-ben történt megjelenése, mely mintegy a Kálvin személye iránti érdeklődés felébredésével jelezte a konzervatív teológia újbóli megerősödésének kezdetét.²⁴ Nem véletlen, hogy a könyv alig egy éven belül három kiadást is megélt.

Nagyon jellemző a kiegyezést megelőző közhangulatra, hogy az 1840-es évek uniómozgalmának elindítója, Zay Károly gróf 1865-ben még egyszer próbálkozott a majd húsz éve letett zászló felvételére. Úgy vélte, hogy a szabadságharc előtti mozgalmat a bécsi kormányzat buktatta meg a „vakbuzgóság, és panslavistikus ármánykodások segítségével”, de a magyarság összefogva megvalósíthatja.²⁵ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban megjelent vezércikke azonban teljesen visszhangtalan maradt.

III.A protestáns uniómozgalom a dualizmus korszakának első felében (1867–1895)

1. Az unió kérdése 1890-ig

Érdekes módon a kiegyezést megelőző években meginduló, majd 1867 után egyre inkább kiszélesedő egyházi sajtóban egészen az 1880-as évekig nem nagyon találunk a protestáns egység megvalósítására történő utalást. Hiába lett volna immár szabad az unió mellett érveket felhozni, egyáltalán a protestáns felekezetek egyesítése mellett agitálni, erre egészen sokáig nem találunk nyomot. Véleményem szerint több tényezővel lehet mindezt magyarázni.

Fontos kiemelni, hogy a hatvanas évektől megindulóan majdnem egy évtizeden keresztül szinte teljesen lefoglalta a református egyház erejét a liberális és orthodox teológiai irányzatok közötti harc. A liberális teológu-

²² CSEKEY SÁNDOR: Református mozgalom a XIX. században. In: *Magyar Kálvinizmus*, 1934. 5–9. sz. 120–126. p.

²³ HÖRCSIK RICHÁRD: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története. In: *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára*. Szerk.: Barcza József. Debrecen, 1989. 169. p.

²⁴ RÉVÉSZ IMRE: Kálvin élete és a kálvinizmus. Pest, 1864.; KONCZ SÁNDOR: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942. (továbbiakban: KONCZ, 1942.) 115–116. p.

²⁵ ZAY KÁROLY: Egyesüljünk. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1865. 47. sz. 1505–1506. p.

sok, élükön Ballagi Mórral német mintára a reformáció korabeli hitvallási iratok teológiai tartalmát megkérdőjelező nézeteikkel hívták ki maguk ellen a leginkább debreceni illetőségű lelkészek és teológusok (id. Révész Imre és Balogh Ferenc vezetésével) ellenállását. Ennek a majd egy évtizedes harcnak a csúcspontja az 1875-ös ún. Debreceni Hitvallás volt, amely az orthodox irányzat nézeteit foglalta össze.²⁶

Habár Kovács Ábrahám művében csupán az 1870-es évekig tekinti át a református egyházon belüli teológiai küzdelmeket, fontos megjegyezni, hogy a küzdelem nem dőlt el végérvényesen ekkor. A liberális irányzat, különféle hangsúlyeltolódásokkal ugyan, de utolsó mohikánjaik révén egészen az 1910-es évekig jelen volt a református köztudatban. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a liberális teológiai kihívás nem csupán a közös orthodox keresztyén hittételek (például Jézus testi feltámadása stb.) újonnan történő leszögezésére, átgondolására volt hatással, hanem közvetve katalizálta a református felekezeti/konfesszionális megújulást is.²⁷

Ennek mintegy szimbolikus jelentőségű eseményei voltak a református hitvallási iratok már említett újonnan történő kiadásai. Emellett érdekes módon megfigyelhető a korabeli protestáns sajtótermékekben, hogy miként jelenik meg az 1870-es, 1880-as évekkel kezdődően egyre nagyobb számban előfordulva a „kálvinista” kifejezés, artikulálva azt a nézetet, miszerint nem csupán közös protestáns identitás létezik, hanem emellett külön felekezeti önazonosságok is.

A liberális teológiai irányzat megerősödése és határozott fellépése a konzervatívabb teológiai nézeteket vallókkal szemben azonban távlataiban sokkal tovább hatott, mint egy szokványos teológiai disputa. Talán egyetérthetünk a kortárs Patay Pál megjegyzésével:

„Nem is gondolnánk, milyen belső összefüggés volt a prot. unió és a prot. egyület²⁸ között. A nagyeszű Ballagi nem tartotta utópiának az uniót, de számolt a nemzetiségi ellentétekkel és a dogmatikai különbségekkel, nem az uniót helyezte előtérbe, hanem a dogmák megreformálását. [...] Ő megfordítva járt el, mint Zay. Előbb akart teológiai téren megértést teremteni s ennek érett gyümölcsként várta, mint magától értetődő dolgot: az uniót.”²⁹

Hasonló módon emlékezett vissza Kenessey Béla Ballagi Mórra, akinek egy időben tanítványa volt:

²⁶ KOVÁCS ÁBRAHÁM: Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. Bp., 2010. 67–73. p.

²⁷ Egyértelműen utal erre Koncz Sándor is, aki szerint a tradicionális teológiai irányzatok megjelenése, megerősödése a liberális teológia térhódítására adott válaszként értelmezhető. Ld.: KONCZ, 1942. 110–113. p.

²⁸ Magyarországi Protestáns Egyület, amelyet részben a német liberális protestánsokat tömörítő Protestantenverein mintájára alapítottak meg 1871-ben. Szellemi vezetője Kovács Albert pesti református teológiai tanár volt. Komoly szaktudományos kiadói tevékenységet folytatott. 1883-tól már csak névlegesen működött 1890-es feloszlásáig. Ld.: ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) 383. p.

²⁹ PATAY, 1918. 119. p.

„Abban a meggyőződésben élt, hogy ha közvetíti és átülteti hozzánk a külföldi modern theologiai kritika kérdéseit, ha megittasítja tanítványai és olvasói lelkét a modern theologia problémáival, akkor majd új élet kél az egyházban, nagyobb lesz az érdeklődés, kevesebb a közöny, jobban megértik az emberek egymást, kevesebb lesz a széthúzás, és ha mindenik protestáns egyház enged a maga merevségéből, lesz unió, valóra válik várva várt és nagy munkával előkészített eszménye.”³⁰

Ballagi tehát távlatos célokat dédelgetett a teológiai jellegű párviadalon túl. Meglátása szerint elsőként azt az akadályt kell elhárítani az útból, amelybe már az 1840-es években Zay Károlyék bicskájára is beletört. Optimista becslése szerint, ha az egész református (vele párhuzamosan haladtak volna az evangélikusok is) egyház ugyanolyan, a konfesszionális jegyeitől lecsupaszított, liberális teológiai platformon helyezkedik el, akkor már készen állhat nem csupán az evangélikus, hanem akár az unitárius felekezettel történő egyesülésre is. Ezt a nézetet táplálta a liberális teológiai irányzatra egyébként is jellemző fejlődéshit. Hittek abban, hogy a hittani nézetek, gondolatok állandó és szükségszerű fejlődésen esnek át. Ehhez hasonlóan a felekezeti széttagolódás alacsonyabb fejlődési fokáról is szükségszerű, és a megállíthatatlan fejlődés eredménye a nagyobb egységek felé haladás.³¹ Azonban tudták, hogy fokozatosan kell haladni. Ballagi egyik fegyvertársa, Farkas József pesti teológiai professzor terveiről írta nekrológiájában Szóts Farkas a következőket:

„Szervezetileg egyesíteni az öt egyházkerületben öt felé sántikáló magyar reformátusságot, hogy kifelé tekintélyesebb, bent erőteljesebb legyen. A szervezetben egységes reformátusságot azután irodalmi, egyháztársadalmi és egyházpolitikai unióba forrasztani a testvér evangélikus egyházzal, hogy közös nagy célokra egységesen működhessék a mult közös szenvedései és a jövő nagy feladatai által különben is egymásra utalt kálvini és lutheri két egyház.”³²

A folytonosság jegyében az sem véletlen talán, hogy máshol a protestáns unió eszméjét ugyancsak Szóts „a Zayak, Székácsok, Törökök és Ballagiak hön ápolit eszményeként” aposztrofálta.³³

Ennek jegyében, a vallás megreformálásának céljával, alapította meg Ballagi 1871-ben Kovács Alberrtel, pesti professzortársával a már említett Protestáns Egyletet is, amelynek unitárius tagjai is voltak.³⁴ Küzdelmük azonban a tisztántúliak merev ellenállásán elbukott. Az egész protestáns táborra kiterjedő unió lebegett a szemük előtt, de végül majdhogynem a református egyház szétszakadását idézték elő. Ez utóbbit sikerült ugyan elkerülni, azonban csak olyan áron, hogy a teológiai különbségek feszege-

³⁰ KENESSEY BÉLA: Egy kis emlékezés. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907. 1. sz. 4. p.

³¹ MÁRKUS JENŐ: A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia. Bp., 2005. (továbbiakban: MÁRKUS, 2005.) 65–68. p.

³² SZÓTS FARKAS: Farkas József. Nekrológ. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1908. 51. sz. 813. p.

³³ SZ[ÓTS] F[ARKAS]: Az evangélikus zsinat harmadik ülészsaka. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1893. 7. sz. 97. p.

³⁴ MÁRKUS, 2005. 123–129. p.

tése lekerült a napirendről. Habár egészen az 1880-as évekig nem találunk konkrét felhívást a protestáns unió megvalósítására, a fentebbiek alapján ki lehet jelteni, hogy a liberális teológiai táboron belül folyamatosan jelen volt, ha nem is beszéltek róla, a protestáns unió iránti vágyakozás. A konzervatívabb irányzat sem felejtette el az uniót, Szeremlei Sámuel, a kortárs, erősen a liberális irányzattal szimpatizáló hódmezővásárhelyi lelkes beszámolója szerint ugyanis az orthodox irányultságúak éppenséggel a liberálisok által erőltetett uniómozgalmat hibáztatták a szabadságharc után egyre fokozódó elvallástalanodás miatt.³⁵ A liberálisok ellenben tevékenységük egyik mozgatójaként, illetve az egész egyház reformálásának céljaként tekintettek ugyanarra a protestáns unióra. Hogy mennyire jelenvaló volt az unió eszméje, azt jól tükrözi egy protestáns egyháztörténeti tankönyv elkészítésére kitűzött pályázati felhívás, mely megadja a tankönyv elvárt tartalmát fejezetekre bontva, az utolsó ilyen egységnek – tehát a szerző koráig tartó legutolsó korszaknak – *A protestáns unió kísérlete* címet adták.³⁶

A liberálisok által megálmodott Protestáns Egylet már az 1870-es évek végére elhalt, ugyan ténylegesen csupán 1890-ben szűnt meg, de a teológiai küzdelem hevesége alábbhagyott, helyette a két nagy protestáns felekezet más jellegű kérdésekkel találta szemben magát.

Egyrészt az 1870-es évek közepétől újból előtérbe kerültek a nemzeti-ségi konfliktusok. Az 1868-as nemzetiségi törvény amellet, hogy nem is tartották be, illetve megszegését nem szankcionálták, nem volt elegendő sem a nemzetiségeknek, sem pedig a magyarosítás támogatóinak. Utóbbiak már az 1870-es években elérték, hogy az önkényuralom időszakában felállított három szlovák tanítási nyelvű gimnázium (kettő közülük evangélikus) bezárja kapuit.³⁷ Mindez természetesen az evangélikus egyházon belül komoly feszültségeket okozott, hisz felvetette az egyházi autonómia kérdését is, melyet az iskolák bezáratására vonatkozó állami rendeletek súlyosan érintettek.

A két nagy protestáns felekezet figyelmét komolyan lekötötte a belső egységesítési folyamat is. Már régóta tervezték mindkét egyházban, hogy összehívják a zsinatot, mely végre minden egyházkerületre kiterjedő, egységes egyházszervezetet hívhat életre. A reformátusok a teológiai disputák tüzeiben, külön kikötve, hogy a zsinat hittani kérdéseket nem fog tárgyalni, 1881-ben Debrecenben gyűltek össze, és alkották meg az öt egyházkerület részvételével az egységes magyar református egyházat.³⁸ Ugyanerre a momentumra az evangélikusoknál még egy évtizedet kellett várni. Náluk még nehezebb volt az egység ügye, mivel a protestáns pátens nyomán kilépett szlovák gyülekezetek visszatérését és betagolását is el kellett érni. Érdekes adalék, hogy egy visszaemlékezés szerint a volt „patentalista” gyülekezetek visszatérésük feltételeként azt kérték az evangélikus egyház zsinatától a

³⁵ SZEREMLEI SÁMUEL: Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon. Bp., 1874. 67–68. p.

³⁶ JOÓ ISTVÁN: Pályázat ev. ref. gimnáziumi vallástani kézi könyvekre. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1895. 47. sz. 752. p.

³⁷ SZARKA LÁSZLÓ: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, 1867–1918. Pozsony, 1995. 105. p.

³⁸ BUCSAY, 1985. 214–216. p.

kiegyezés után, hogy vegyék le a protestáns unió eszméjét a napirendről.³⁹ Mindez talán hozzájárulhatott ahhoz, hogy ténylegesen évtizedekig nem került elő ez a kérdés. A lutheránus egyház végül 1891-ben végezte el budapesti zsinatán a belső egység létrehozásának munkáját.

A teológiai ellentétek kiéleződése helyett az 1870-es évektől egy egészen új jellegű problémával kellett szembenéznie a magyarországi protestantizmusnak: a rohamosan erősödő szekularizációval.⁴⁰ Ennek felekezetként eltérő megnyilvánulási formáin túl nagyon sok közös, mindkét protestáns egyházra jellemző tünete volt. Ugyanúgy természetesnek tűnik, hogy az elvallástalanodás, illetve az egyházak fokozatos társadalmi térvesztésének megállítására nézve nemcsak hasonló megoldásokat dolgoztak ki, hanem sokszor szorosan együtt is működtek a protestáns felekezetek. Így például sorra alakultak a különféle közös protestáns szociális, illetve karitatív egyesületek, intézmények, legkorábban, 1859-ben az Országos Protestáns Árvaegylet, mely árvaházat tartott fenn Budapesten.⁴¹

A belső problémákon kívül, amelyek a kiegyezést követő évtizedekben foglalkoztatták a magyarországi protestáns felekezeteket, az 1870-es évektől egyre erősödve, majd az 1890-es évekre határozottabban jelent meg a protestáns köztudatban a katolicizmus által megjelenített kihívás. Az I. Vatikáni Zsinat határozatait itthon nem csupán protestáns, hanem általában a liberális körök is elítélték. A katolikus egyházban IX. Pius pápa antiliberális felfogásának térhódításával óhatatlanul közeledett a magyarországi liberális politikai vezetés és a katolikus egyház konfrontációja. Ebben a küzdelemben a liberális állam joggal számíthatott a protestánsok támogatására is.⁴² Nem véletlen tehát, hogy egyre többször olvasunk a korszak protestáns sajtójában a katolicizmussal – azaz inkább a leggyakrabban az előbbinél szűkebben értelmezett „ultramontanizmussal” – szemben vívandó harcról. Ennek a harcias retorikának a jegyében keletkeznek az 1880-as években a protestáns egység kiépítésére felszólító első írások.

A liberális teológiai irány képviselője, Bierbrunner Gusztáv evangélikus lelkész 1880-ban kelt írásában amellet érvelt, hogy a protestantizmus jelenlegi válságából csupán a „merev confessionalismus”-ból történő kilépés, a dogmák megreformálása és az így elérendő protestáns unió keresztül vezet a kiút. Meggyőződése szerint a megelőző 3–4 évtized fejlődése ebbe az irányba mutat. Nem tartja véletlennek, hogy a nagy protestáns intézmények, lapok nevei is tükrözik a közös protestáns identitás erősését, mely egyik oldalról szemben áll a protestáns felekezeti identitások túlhangsúlyozásával, másrészt pedig kifejezi azt, amit a protestantizmus eleve magában hordoz: a katolikus egyház által képviselt „teokratiai” és „hierar-

³⁹ KUND SAMU: Anarchikus egyházi strajk. I. In: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1894. 40. sz. 323. p.

⁴⁰ KÓSA LÁSZLÓ: A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. In: *Uó: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Bp., 2011. 155–184. p.

⁴¹ GÉRA ELEONÓRA: Az Országos Protestáns Árvaegylet és árvaháza. In: *Reformátusok Budapesten*. II. köt. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 917–941. p.

⁴² SALACZ GÁBOR: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. München, 1973. (továbbiakban: SALACZ, 1973.) 34–40. p.

chiai” irányzat elvetését.⁴³ A protestáns örökség szerinte a „hierarchico-papistikus katholicizmus” és a hitetlenség elleni tiltakozásban merül ki. Erre a tiltakozásra pedig már csak azért is szükség van, mert a vatikáni zsinat óta egyre hevesebben támadják a katolikusok a protestantizmust. A kollektív protestációt pedig két protestáns felekezet egyesülése segíthetné elő a legjobban.⁴⁴

Tagadhatatlan, hogy Bierbrunner sokkal inkább megelőlegezi, mintsem leképezi a katolikus veszélytől rettegő protestáns közvéleményt. Nem véletlen, hogy az érvei jelentős részét a német teológiai irodalomból meríti.

Sokkal inkább magyar talajon született meg Ujj István kétrészes hosszú tanulmánya, mely 1886-ban jelent meg a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*ben. Ezt a cikket tekinthetjük a dualizmus kora első, kimondottan a protestáns unióval foglalkozó programirátának.

Ujj véleménye szerint a protestáns unió gondolatának genezise tulajdonképpen a protestantizmus eszméjében keresendő, mivel az az egységesülésnek, a fejlődésnek a megtestesítője. Nagyon érdekes módon amellet érvel, hogy a történelem során a kálvinista egyházak – Magyarországon is – támogatták, míg a lutheránusok elvetették az unió eszméjét.⁴⁵ Tanulmánya első felét ezután annak szenteli, hogy bebizonyítsa, miszerint a protestáns unió eszméjének folyamatos története van egészen a 16. századtól a szerző koráig. A reformkori magyar próbálkozás hosszas ismertetése után megállapítja, hogy a bukás okát a következőkben kell keresni: „hierarchiai féltékenység, nemzetiségi ellenhatás, részint egyházszerkezeti differenciák”, a legutóbbi időkben pedig a pátensharc idejéből megmaradt kölcsönös ellenszenv és gyanakodás nehezítette meg a közeledést.⁴⁶ Dolgozatának második fele az, amely a számunkra különösen is izgalmas. Ujj nézete szerint az általa is kívánatosnak tartott uniót az idő magától fogja elhozni, a természetes fejlődés, evolúció eredményeképpen. Meglátása szerint a reformkorban oly heves vitákat kiváltó dogmatikai ellentétek ekkorra már szinte jelentéktelenné váltak, hisz a két legmerevebb dogmát, a reformátusok predestinációját és az evangélikusok úrvacsoratanát az idő „feloldá” annyira, hogy már egyik felekezet sem áll ezen kérdésekben a reformátori alapon. Mindazonáltal Ujj óv a dogmatikai kérdések bolygatásától, hisz ezzel szerinte csak a „hazaellenes szláv elem”-nek adnának alkalmat a harcra. A teológiával kapcsolatos fejlődéshite azt mondhatja vele, hogy ráérünk – akár egy évszázad múlva is – a magától békésen kiegyező, a közös pontot megtaláló teológiai fejlődés végén egy zsinattal kimondani az egység tényét. Addig pedig egyetlen dolgunk a várakozás.⁴⁷ A többi akadályt már nem is tartja olyan komolynak. A liturgiai különbségek, a több évszázados tradíciókból eredő ellentétek, illetve a pénzügyi jellegű kérdések mind-mind áthidalhatók némi előzékenységgel és a protestáns testvériség gyakorlásával. Meglátása szerint a közeli jövőben lehetséges és a közös fenye-

⁴³ BIERBRUNNER GUSZTÁV: Miért vagyunk mi protestánsok? I–II. In: *Protestáns Hetilap*, 1880. 4–5. 25–26. p.

⁴⁴ Uo., 26., 33–34. p.

⁴⁵ UJJ ISTVÁN: A protestáns unió története és állása Magyarországon. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, 1886. 1–2., 3–4. sz. 13–14. p.

⁴⁶ Uo., 28–29. p.

⁴⁷ Uo., 97–100. p.

getettség miatt szükséges is lenne a szervezeti és anyagi természetű egység megteremtése.⁴⁸

Látszólag Ujj István számítása beigazolódni látszott. 1888-ban megalakították a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot, mely sokak szemében az unió felé tett újabb lépés volt.⁴⁹ 1891-ben pedig a budai és pesti zsinatok százéves évfordulóján újból egyszerre, a fővárosban ült össze az evangélikus és a református zsinat. 1890-ben azonban a híres elkeresztelési rendeletével Csáky Albin kultuszminiszter mintegy elindította a kultúrharc lavináját.⁵⁰ Ezzel kezdetét vette az éveken át tartó heves csatározás a liberális politikai vezetés és a katolikus egyház között. Az egyházpolitikai törvények életbe léptetésével talán utolsó komoly sikerét könyvelhette el a magyar liberalizmus, ám ezért súlyos árat kellett fizetnie. Az 1890-es évek közepén ugyanis megjelent a politikai színtéren a politikai katolicizmus képviselője is: a Katolikus Néppárt. Mivel a protestánsok elfogadták és támogatták a liberális törvényalkotást, ezért értelemszerűen egyre feszültebb lett a katolikus egyházi és politikai körökkel a viszonyuk. Ez utóbbival a többek által a sikeres uniós törekvések elengedhetetlen feltételeként számon tartott külső nyomás, közös ellenség is a színre lépett.

2. Uniós törekvések a kultúrharc árnyékában (1890–1895)

A katolikusokkal való egyre feszültebb viszony mellett, mely majd az ún. egyházpolitikai törvények körüli küzdelemben csúcspontot ért el, az 1890-es évek első felében az evangélikus egyházon belüli nemzeti ellentétek is kiéleződtek. A szlovák többségű Dunáninneri Evangélikus Egyházkerületben az 1880-as években konfliktusok egész sora zajlott le, 1888-ban például elutasította az egyházkerület a kötelező magyar nyelvű anyakönyvezés bevezetését. A feszültség az 1891-es zsinat idején hágott tetőfokára, ugyanis a szlovák esperességek meg akarták akadályozni az egyházkerület részvételét a zsinaton, ám ezen törekvéseik végül kudarcot vallottak. A zsinat számos olyan határozatot hozott, amely felháborodást váltott ki a szlovák evangélikusok között. Többek között egyházi vétségnek nyilvánította a haza és a király elleni izgatást, illetve megszüntették a gyülekezetek nevében a nyelvek szerinti megkülönböztetést.⁵¹ A dunáninneri kerület ennek hatására leváltotta addigi vezetőit, és áthelyeztette az egyházkerület székhelyét is a szlovák nemzeti mozgalom egyik központjába, Liptószentmiklósról. Ennek hatására pedig az evangélikus egyház vezetői döntöttek úgy, hogy adminisztratív eszközökkel állják útját a szlovák nemzeti mozgalom kiterje-

⁴⁸ Uo., 107–108. p.

⁴⁹ LÁSZLÓ FERENC: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Protestáns Szemle története. In: Reformátusok Budapesten. II. köt. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 1325–1326. p.; RADÁCSI GYÖRGY: A prot. unió temetése. In: *Sárospataki Lapok*, 1894. 36. sz. 772. p. (továbbiakban: RADÁCSI, 1894.)

⁵⁰ BUCSAY, 1985. 208. p.; SALACZ, 1973. 81–88. p.

⁵¹ THÉBUSZ JÁNOS: A Magyarországi Ág. Hívt. Ev. Egyház 1891–1894-ki országos zsinatának története. Bp., 1895. (továbbiakban: THÉBUSZ, 1895.) 175–177., 317–318. p.

désének. 1894-ben az ellenállást legyűrve olyan módon szabták át az egyházkerület határait, hogy szlovák többsége megszűnjön.⁵²

Ilyen, több szempontból is feszült, légkörben fogalmazódott meg, és talált immár komoly visszhangra 1890/91 fordulóján ismét a protestáns unió eszméje. Segesváry József református esperes 1890 nyarán még csak közös harcra szólította fel a protestánsokat a katolikusok elleni egyházpolitikai küzdelemben, az 1848: 20. tc. végrehajtása érdekében.⁵³ Ez év decemberében Heiszler József szintén a katolikusok által generált veszélyre hivatkozva szólított fel egyesülésre, melyet ő határozottan megkülönböztetett az uniótól, „unitio”-nak nevezve. Véleménye szerint ugyanis nem szabad a dogmatikai egységesítés erőltetésével a közös harc útjába akadályt gördíteni.⁵⁴ Ilyen előzmények után ült össze 1891-ben a két protestáns egyház zsinata Budapesten. A zsinati ülésekre népes követséget küldtek át egymáshoz, melyek kölcsönösen üdvözölték a másik felekezetet. Ezen beszédek tartalma igencsak érdekes az unió szempontjából. Az evangélikus zsinat megnyitáskor elhangzott beszédek akár református, akár evangélikus részről, számos utalást tartalmaztak a protestáns unióval kapcsolatosan. Szinte mindenki kiemelte, hogy az egység, az egyetértés, a közös munkálkodás mennyire fontos. Azonban a legtöbben hozzá is tették, hogy mindez nem terjedhet ki a dogmatikai kérdésekre, amelyeket nem szabad bolygatni.⁵⁵ Az evangélikus zsinat azonban 1891 decemberében megalakította a reformátusokkal közös ügyek intézésére rendelt „Közös Bizottságát”, amely végül 1892 novemberében ülésezett először közösen a reformátusokkal együtt.⁵⁶

Az óvatosság egyáltalán nem volt alaptalan. Az evangélikus zsinat következő, 1891 májusában tartott ülészakán ugyanis kirobbant a botrány, amikor az egységes evangélikus egyház nevének meghatározásáról vitatkoztak. Báró Prónay Dezső egyetemes felügyelő ugyanis a vita hevében kijelentette, hogy ő a protestáns unió híve, azt pártolja, és az elmúlt tíz évben, amíg tisztét betöltötte, mindent meg is tett annak elérésére.⁵⁷ A szlovák zsinati tagok ekkor a lutheránus hitvallási iratokhoz való ragaszkodás törvénybe iktatását követelték, ellenkező esetben pedig a zsinat elhagyásával fenyegetőztek.⁵⁸ Érdekes módon ekkor derült fény arra, hogy mennyire különbözőképpen is értik az uniót egyesek. Míg a szlovák zsinati tagok kijelentései alapján arra lehet következtetni, hogy ők egy teljes, a dogmatikai kérdésekre is kiterjedő uniótól féltek, addig Bánó József azzal hozakodott elő, hogy a közös bizottság megalakításával az egyház már nyi-

⁵² GUÓTH EMIL: Az evangélikus egyházkerületek 1894. évi területi átrendezése. In: *Protestáns Szemle*, 1999. 1. sz. (továbbiakban: GUÓTH, 1999.) 20–39. p.

⁵³ SEGESVÁRY JÓZSEF: Viribus unitis! In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1890. 23. sz. 209–210. p.

⁵⁴ HEISZLER JÓZSEF: Unio. In: *Sárospataki Lapok*, 1890. 52. sz. 1089–1093. p.

⁵⁵ Pap Gábor dunántúli ref. püspök üdvözlő beszédét ld. THÉBUSZ, 1895. 115. p.

⁵⁶ A Protestáns Közös Bizottság munkája 1892–1924. Ismerteti SZTEHLO KORNÉL. h. n., 1926. 9–10. p.

⁵⁷ THÉBUSZ, 1895. 145. p.

⁵⁸ THÉBUSZ, 1895. 145–146. p.

latkozott a protestáns unió kérdésében, az tehát elsősorban egy egyház-szervezeti kérdés.⁵⁹

Mivel a zsinaton kisebbségben voltak, ezért a szlovák evangélikusok a szlovák többségű Dunáninenni Evangélikus Egyházkerület 1892 augusztusában tartott közgyűlésén hozták fel a kérdést. A nyitrai esperesség szólította fel a közgyűlést, hogy határolódjon el az egyetemes felügyelő zsinaton kifejtett nézeteitől. Az indítványt követő heves vita után „a kerületi gyűlés kimondta, hogy minden, bárhonnet eredő *unionisztikus mozgalommal és törekvéssel szemben*, hitvallásánál, úgy, amint az a meg nem másított ágostai hitvallásban és a többi symbolikus könyvekben ki van fejezve, híven és rendületlenül megmarad.”⁶⁰ A szlovák evangélikusokra korábban is jellemző volt, hogy – részben taktikai okokból is – nem az uniós tervekkel kapcsolatosan esetenként nyíltan jelentkező magyar nemzeti törekvéseket támadták, hanem az evangélikus hitvallásokhoz való hűségüket hangoztatták, és ugyanezt kérték számon az uniót propagáló hittestvéreiken is.⁶¹

A félreértések és a tervezett protestáns unió mibenléte körüli homály hamar eloszlott, amikor Bánó József 1892 őszén, néhány hónappal a dunáninenni kerületi gyűlés után publikálta több protestáns lapban is a protestáns egyházak uniójára vonatkozó tervezetét, melyet a vegyes bizottság elé is beterjesztett.⁶² Korábban egy egyházi közgyűlésen elhangzó beszédében utalt arra, hogy mi is motiválja őt a protestáns unió megvalósítására: „Ha az unió a két egyházban sikerülne, ez volna a legtermészetesebb felelet és eljárás szemben azon mozgalmakkal, melyek jó idő óta észlelhetők a katolikus egyházban, s melynek éle természetsszerűen és kétségtelenül a protestáns egyházak ellen irányul.”⁶³ A Közös Bizottság elé terjesztett programjában Bánó egyértelművé tette, hogy a szeme előtt a két egyház „reáluniója” lebeg, amelyet azonban csak hosszas munkával lehet elérni. Ennek előmozdítására, az eszme kimunkálására és életben tartására pedig a két egyház képviselőiből összeülő vegyes bizottság hivatott.⁶⁴ Programja második felében pedig az unió megvalósítása irányába teendő konkrét lépéseket sorolta fel: 1. Mondja ki a zsinat, hogy egyházjogi viszonylatban nem ismer a két felekezet tagjai között különbséget. 2–3. Törekedjenek a törvénykezés és az egyházak alkotmányainak egységesítésére. 4. Két-három évente tartson a két egyház közös egyetemes gyűlést. 5. Hozzanak létre közös pénzalapot. 6–7. Építsenek ki közös oktatási rendszert, lelkész-, tanító- és óvónőképzést. 8. Alapítsanak közösen humanitárius intézmé-

⁵⁹ THÉBUSZ, 1895. 146. p.

⁶⁰ A Dunáninenni Ág. Hitv. ev. egyházkerület 1892. évi augusztushó 24. s. 25. napjain Pozsonyban [...] tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. H.n., é.n., 1892. 53. sz. 44. p. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶¹ ONDREJOVIČ, DUŠAN: Über die Union in der Slowakei. In: Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen und konfessionsgeschichtliche Beiträge. Hrsg. Karl Schwarz – Peter Švorc. Wien-Presov, 1996. 155. p.

⁶² BÁNÓ JÓZSEF: A hazai protestáns egyházak uniója. I–II. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1892. 48–49. sz. 381–382., 393–395. p. (továbbiakban: BÁNÓ, 1892.)

⁶³ HOMOLA ISTVÁN: A VI szab. kir. városi esperesség gyűlése és Nagytű Linberger István késmárki lelkész 40 éves jubileuma. In: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1892. 34. sz. 295. p.

⁶⁴ BÁNÓ, 1892. 381–382. p.

nyeket. 9. Folyamodjanak közösen az államhoz megemelt támogatásért. 10. Közösen harcoljanak a tábori lelkészek ügyében. 11. Nem protestáns intézetekben folytatott vallásitanítás ügyében legyen közös eljárás. 12. Egységesítsék a fegyintézetekben folyó lelki munkát. 13. Helyezzék közös alapra a püspökök egyházjogi helyzetét. 14. Horvát-Szlavónország protestánsainak gondozása. 15–16. Közösen kezeljék a gyámügyet és a patrónusi kérdéseket. 17. Protestáns tanulmányi alap létrehozása. 18. Az erdélyi százs egyházrész egyesüljön előbb a magyar evangélikus, majd pedig a közös egyesült protestáns egyházzal. 19. Mondja ki a két egyház, hogy az unitáriusokat is protestánsként elismeri, illetve velük is egyesülni óhajt. 20. Lépjenek fel közösen az elkeresztelési rendelet miatt keletkezett országos vitában.⁶⁵

A Protestáns Közös Bizottság végül nem fogadta el – erős református nyomásra – a döntési jogkörrel is felruházott vegyes bizottság eszméjét. Az evangélikus küldöttek nagyobbik része a hittani egységre is kiterjedő uniót elvetette, viszont az állammal szembeni közös fellépés, illetve a szörványmunka terén támogatta a szorosabb kapcsolatok kiépítését, ez utóbbira már a református küldöttek is hajlandónak mutatkoztak.⁶⁶ A korabeli sajtóban megjelent reflexiók szemlézése viszont alkalmat kínál arra, hogy felmérjük az uniós tervek hatását.

Andorka Gyula már 1891-ben a következőképpen reagált a szlovák oldalról érkező vádakra:

„Habár a két protestáns egyház és annak tagjai között a testvéries érzület megszilárdítását a protestantismus egyetemes érdekei, a haladás s szabadság eszméinek megvédésére s fejlesztésére nagyon fontosnak tartjuk: mégis úgy hiszem, hogy egy két rajongón kívül alig van valaki, a ki a dogmatikai unióra gondolna. E kor nem alkalmas dogmák creálására, ily törekvés csak a további szakadásokat idézné elő. De annyi bizonyos, hogy ha valamikor a teljes unió bekövetkeznék, ezt siettetni fogja Mudron és Dula⁶⁷ iránya és szereplésüknek meg gondolatlansága.”⁶⁸

Az *Evangélikus Egyház és Iskola* hasábjain mások is kifejtették, hogy teljesen alaptalan a protestáns unióval riogatni a szlovák híveket. Az egyik névtelen cikkíró szerint az unió most talán még távolabb van a megvalósulásától, mint bármikor korábban. Szerinte a reformátusok sem nagyon akarják, ráadásul mindenki tudja, hogy csak szétszakítaná az evangélikus egyházat az erőltetése.⁶⁹

⁶⁵ BÁNÓ, 1892. 393–395. p.

⁶⁶ REFERENS: Evang. egyházunkat a ref. testvérekkel közösen érdeklő ügyekben a zsinat által kiküldött bizottság. In: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1892. 50. sz. 425–426. p., KERTÉSZ BOTOND: Református–evangélikus együttműködés Pest-Budán, majd Budapesten (1791–1950). In: Reformátusok Budapesten. II. k. Szerk. Kósa László, Bp., 2006. (továbbiakban: KERTÉSZ, 2006.) 1315–1316. p.

⁶⁷ Michal Mudroň (1835–1887), pozsonyi ügyvéd, a szlovák nemzeti mozgalom emblematikus alakja. Komoly politikai publicisztikai tevékenységet fejtett ki. Matúš Dula (1846–1926) pedig egyszerre volt a szlovák nemzeti párt egyik vezetője és az evangélikus egyház aktív munkása.

⁶⁸ ANDORKA GYULA: Visszhang a dunáninenni kerületi gyűlésre. In: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1891. 17. sz. 138. p.

⁶⁹ DIXI: Zsinatolásunk. In: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1891. 23. sz. 185–186. p.

A fiatal Raffay Sándor, a későbbi evangélikus püspök is meg volt győződve róla, csakúgy, mint Bánó és társai, hogy az ultramontán katolikus irányzat háborúra készül. Velük szemben pedig csak egy unióra lépett, erős protestantizmus veheti fel a harcot. Ennek az egyesülésnek azonban nem szabad a dogmatikai kérdéseket felvetni, mert akkor célt téveszt. A közös munkának egy protestáns napilap és egy közös tanárképző intézet létrehozásában kellene kimerülnie.⁷⁰

Az óvatosabb evangélikus hangok mellett csak szórványosan hallatták hangjukat a reformátusok a diskurzus ezen korai szakaszában. Az ekkoriban a liberális teológiai irányzat híveként számon tartott *Sárospataki Lapok*ban Csengey Gusztáv, a pataki teológia tanára állt ki az unió mellett. Jellemzően liberális teológiai nézete szerint az unió teológiai értelemben, a liberális teológia terén már meg is valósult. A teológusok szépen ki tudnak egyezni, a köznépet pedig nem is érdeklik ezek a kérdések.⁷¹ Egészen más-képpen látta a helyzetet, az ebben az időszakban már ereje tudatában lévő, a megelőző évtizedekben a liberális irányzatok között szinte ostromlott várként létező debreceni új ortodoxia. Megerősödésük nyomán előbb a *Debreceni Protestáns Lap* vált – nevével ellentétben – szinte kizárólagos fórumává a tiszántúli konzervatív református teológiai irányzatnak. Majd emellett a fősodor mellett megalakult Eduard Böhl tanítványi körének lapja, a *Szabad Egyház* 1884-ben, mely a kálvini reformáció alapelveihez való visszatérést sürgette, jóval határozottabb hangnemben, mint a *Debreceni Protestáns Lap*. A két fórumot összekötő személy Balogh Ferenc debreceni teológiai tanár volt. Így hát nem csodálkozhatunk azon sem, hogy már 1891-ben határozottan kijelentette, hogy a kor kihívásai – melyeket azonosnak tartott az uniót sürgetők által felvázoltakkal – nem a felekezetek egyesülését, hanem éppenséggel ezzel ellenkezően, a különálló felekezeti öntudatok megerősítését kívánják. Balogh szerint, ahogyan minden nemzet az önállóságra törekszik, úgy kell a különféle egyházaknak is a saját identitásuk megerősítésén dolgozni.⁷²

A Protestáns Közös Bizottságnál elakadt uniómozgalom szekerét egy rövid életű, de az 1890-es évek politikai helyzetére nézve nagyon is jellemző irodalmi vállalkozás, az *Órálló* próbálta újra mozgásba hozni 1894-ben.⁷³ A Bartha Béla és Csengey Gusztáv által alapított, hetente kétszer megjelenő „szabadelvű irányú politikai közlöny” programadásában leszögezte, hogy „a modern felvilágosodás és haladás, a magyar nemzeti állam és a protestantizmus egymással szoros kapcsolatban álló érdekeinek hűségese, de minden felekezeti elfogultságtól és szűkkeblúségtől ment együttes szolgálatát tűzte célul.”⁷⁴ Ez a lap volt az, amely talán a legeklektantsabban képviselte ezekben az években a protestantizmus és a magyar nemzeti liberalizmus szoros kapcsolatának, néha szinte azonosításának a tételét. A protestantizmust „az emberi haladás, a szabadelvű világnézet vallásos kép-

⁷⁰ RAFFAY SÁNDOR: Helyzetünk, - szükségjeink. In: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1892. 43. sz. 365–367. p.

⁷¹ CSENGEY GUSZTÁV: Unio. In: *Sárospataki Lapok*, 1891. 7. sz. 145–149. p.

⁷² BALOGH FERENC: A református öntudat. In: *Szabad Egyház*, 1891. 1. sz. 1–3. p.

⁷³ GACSÁLYI GÁBOR: Bartha Mór élete és kora. Bp., 2010. 117. p.

⁷⁴ Az „Órálló” szerkesztősége: Programmunk. In: *Órálló*, 1894. 1. sz. 1. p.

viselőjének” tartották.⁷⁵ Ennek megfelelően a lap és szellemi hátszaga elsősorban az egyházpolitikai törvények tárgyalásával kapcsolatosan hallatta hangját. Támogatták a felekezetenkívüliség bevezetését, több cikkben védtek meg a zsidó vallás recepcióját tervező törvényjavaslatot.⁷⁶ A „magyar Kulturkampf” hatására felerősödő politikai katolicizmussal szemben pedig nagyon éles kritikát fogalmaztak meg.⁷⁷ Ezményük a liberálisok által kormányzott magyar nemzetállam volt, ennek védelmében pedig határozottan elítélték az evangélikus egyházban is tért nyerő, általuk „pánszláv”-nak tartott mozgalmat.⁷⁸ A magyar politikai gondolkodás fejlődésének hí tükreként érdemes megjegyezni, hogy alig három évtizeddel a pátensharc után az *Óráló* protestáns lelkészi és világi szerzői nem csak elképzelhetőnek tartották, hanem egyenesen támogatták, hogy a magyar állam erővel, az evangélikus egyház autonómiáját megsértve törje le a szlovák nemzeti mozgalmat.

Az evangélikus egyházon belül a szlovák nemzetiségűek kérdése körüli feszültség éppen 1894-ben izzott fel újra, amikor is az evangélikus egyház zsinata végül is – a szlovákok erőteljes tiltakozása ellenére – átszabta az egyházkerületek határait.⁷⁹ Az *Óráló* és szerzőgárdája lelkesen állt be a döntést támogatók sorába, a már említett Andorka Gyula az *Óráló* hasábjain fogalmazta meg, hogy az új egyházkerületi beosztás következtében esetleg a szlovák többségű egyházmegyék ki fognak lépni az evangélikus egyházból, de ennek még talán örülni is kellene, hiszen így a protestáns unió egyik legfontosabb akadályát gördülne el az útból.⁸⁰

Az *Óráló* és köre számára legfőbb viszonyítási pont az erős, liberálisok által kormányzott magyar nemzeti állam volt. Mindent ennek rendeltek alá, a protestantizmust is csupán, mint a magyar állam egyik erős fenntartó oszlopát tartották számon. Végeredményben tehát a magyar állam érdeke lenne a protestantizmust megerősítő, a két felekezetet összekötő unió is.

Nagyon jellemző módon, ezzel a szellemi háttértartalommal fogalmazódott meg 1895-ben az a terv, hogy a közelgő millenniumot a protestáns unió tető alá hozásával kellene méltóképpen megünnepelni.⁸¹ Az emögött meghúzódó gondolatot, mely szerint a végeredményben szekuláris, állami jellegű ünnepély megkoronázására egyházi mozgalmat indítanak, a fentebbiek fényében nem kell különösebben magyarázni.⁸²

Hetvényi Lajos evangélikus segédlelkész írása szimptomatikus a protestantizmus és liberalizmus szoros kapcsolatában, illetve e kettőnek a magyar nemzeti állam életére gyakorolt meghatározó hatásában hívők gondolkodására nézve. Hetvényi úgy látta, hogy a protestantizmus szelle-

⁷⁵ Uo. 1. p.

⁷⁶ B[ARTHA] B[ÉLA]: A recepció és a protestánsok. In: *Óráló*, 1894. 66. sz. 1–2. p.

⁷⁷ A. A.: Az ultramontanizmus igaz mivoltában. In: *Óráló*, 1894. 55. sz. 1–2. p.

⁷⁸ BARTHA BÉLA: Az evang. egyház és a pánszlávizmus. In: *Óráló*, 1894. 43. sz. 1–2. p.

⁷⁹ GUÓTH, 1999.

⁸⁰ ANDORKA GYULA: Az ágostai hitvallású evang. egyházkerület új beosztása. In: *Óráló*, 1894. 12. sz. 2–3. p.

⁸¹ [HETVÉNYI] [LAJO]: A magyar protestantizmus és a millennium. In: *Óráló*, 1895. 3. sz. 1–2. p. (továbbiakban: [HETVÉNYI], 1895.)

⁸² BRANDT, JULIANE: A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. In: *Századvég*, 1998. 11. sz. 167–193. p.

mét félreértették az utóbbi évtizedekben. Ennek hatására a protestantizmus egyre kevésbé tud hatni a társadalomra. Ennek pedig a felekezeti önzés az alapja, amivel szakítani kell, és vissza kell térni a reformáció eredeti alapeszméihez: a szeretet és a világosság terjesztéséhez.

A magyar protestantizmus térvesztésének megállítását pedig csak valami grandiózus alkotástól lehet várni:

„A magyar protestantizmus nem ünnepelhetné meg méltóbban nemzetünk fennállásának emlékűnnepét, mintha a két protestáns egyház egyesülése által biztosítékát adná annak, hogy a jövőben a nemzet erős oszlopként akar szerepelni s mint ilyen ujult erővel részt akar venni ama nagy munkában, mely a jövő ezredév Magyarországát felépíti s a társadalmat a sok modern betegségétől megszabadítja.”⁸³

Ugyanez a végeredményben szekuláris, az állam nagyon is világi érdekei felől érkező gondolat húzódik meg Mitrovics Gyulának a reformáció ünnepeére íródott dolgozatában, melyben amellet érvel, hogy téves a reformációt pusztán vallási eseményként felfogni, hiszen az első renden a „művelt társadalom és emberiség szellemi törekvésének megnyilatkozása és érvényesítése volt”.⁸⁴ A reformációra emlékezni pedig csak úgy lehet méltóképpen, ha végre valahára megvalósítjuk a protestáns uniót. A felekezeti különbségeket csak személyi hiúság és szenvedélyek okozták, ezeken felül kell emelkedni a nemzetiségi harcok idején. Ennek fényében Mitrovics a követelőket tanácsolta a magyar protestánsoknak:

„Fontoljuk meg az unió eszméjét oly oldaláról és oly esetleges eredményeiben, amelyről még nem igen beszéltünk egymás között. Fontoljuk meg a magyar nemzetiség szempontjából. Ha a magyar protestáns egyház egy erős kapocscsal járul újabbkori életében a magyar nemzeti állam épületének egységéhez és biztonságához, saját felvirágzásának, elvei diadalának és társadalmi hivatásának veti meg megostromolhatlan alapját. Csak ekkor lesz a magyar hazában a reformációnak igaz letéteményese!”⁸⁵

A felvetett eszmére református oldalról a *Sárospataki Lapok*ban, illetve a *Debreceni Protestáns Lap* hasábjain érkeztek reflexiók. Nem véletlen, hogy a már többször is idézett Balogh Ferenc ragadott Debrecenben ismét tollat. Balogh alapvetően visszafogott cikkében amellet érvelt, hogy az általa „politikainak” nevezett kiindulópont egy alapvetően „vallási” kérdésben helytelen. Véleménye szerint a helyzet egyáltalán nem érett meg az unióra. Egyrészt az evangélikus szlávok nemzetiségi mozgalma erősebb, mint 1848 előtt volt. Másrészt pedig a teológiai előkészítés is hiányzik. Összességében pedig amellet érvelt, hogy a református egyház természete szerint a szabadságra, az önállóságra és a függetlenségre vágyik, sem az állammal, sem pedig más felekezetekkel nem kíván szorosabb kapcsolatra lépni.⁸⁶

⁸³ [HETVÉNY]I, 1895. 2. p.

⁸⁴ MITROVICS GYULA: A reformáció. In: *Őrálló*, 1894. 71. sz. 1. p.

⁸⁵ Uo. 2. p.

⁸⁶ BALOGH FERENC: Az egyházi egyesülés (Unio) kérdéséhez. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1895. 4. sz. 37–39. p. (továbbiakban: BALOGH, 1895.)

Néhány héttel később írt cikkében Görömbei Péter nagykállói református lelkész, későbbi esperes ugyan elítélte a Balogh által szerinte képviselt „merev kálvinizmus”-t, de összességében egyetértett azzal, hogy az unió megvalósítása csak álom, a dogmatikai és liturgiai ellentétek sokkal nagyobbak, mint azt sokan képzelik. Véleménye szerint sok előnye lenne ugyan az általános keresztyén identitás fejlesztésének a felekezeti önazonosságokkal szemben, de utóbbiak adhatnak csupán erőt az ultramontán katolicizmussal szembeni küzdelemhez.⁸⁷

Görömbei cikkére reagálva fejtette ki Ujfalussy Béla református egyházmegyei gondnok is a véleményét. Ujfalussy szerint a magyar nemzeti állam érdekében kell munkálni az uniót. Rövid és inkább az érzelmekre hatni kívánó, mint érvekkel operáló cikkében a hittani különbségek jelentőségét vonta kétségbe, és egyben buzdított az unió kiépítésére.⁸⁸ Görömbei válaszcikkében új érveket nem hozott már fel, azonban az unió lehetetlensége mellett továbbra is kitartott. Meggyőződése, miszerint lehetetlen az unió, nem változott. Érdekes viszont, hogy reagált arra a főképp világi megszólalókra jellemző érvelésre, mely a magyar állam érdekeivel hozta összefüggésbe a protestáns uniót. Görömbei szerint: „Az egyház nem államfentartó intézmény, azzá lennie nem is szabad.”⁸⁹

Az *Óráló* által felvetett eszmét nem csupán eredeti alakjában véleményezték többen, hanem az termékenyítőleg hatott az unió iránt érdeklődőkre később is. Tóth Lajos ügyvéd, egyháztanácsnok például egy „vallásfelekezeti magyar unió” tervével állt elő. Tervének lényege az, hogy az egyesülésnek az alapja nem a protestantizmus, hanem a magyar nemzet, ily módon ki lehet küszöbölni a nemzetiségi kérdést. Egy közös teológiai minimumot is meghatározott: hit a Szentháromságban, Jézus istenségében. Keresztség és úrvacsora szentsége, illetve a pápa főségének és csalatkozhatatlanságának az elvetése. Ezen alap pedig elbírja az esetleges különbségeket a liturgiában és az úrvacsorával kapcsolatosan. És mit nyernénk mindezzel? A magyar „népfaj” erősödne ezáltal, nem melleleg pedig a protestánsok terhe is csökkenne, hiszen az erősebb egyesült közösségekben kisebb lenne az egyházi adó mértéke. Tóth terve akkor szakadt el véglegesen a realitástól, amikor arról elmélkedett, hogy ez a millenniumra megvalósuló unió később az elmagyarosodott görögkatolikusokat, majd rajtuk keresztül a görögkeleti románokat és szerbeket is egyesíteni fogja.⁹⁰

Kiss Lajos evangélikus lelkész Tóth cikkére reagálva fejtette ki röviden az unió megvalósításával kapcsolatos nézeteit. Véleménye szerint elsősorban a magyar nemzet nyerne abból, ha a millenniumra tető alá lehetne hozni a protestáns egységet. Ennek pedig a türelem lehetne az alapja. A reformátusok lemondanának a predestináció, az evangélikusok pedig az ubiquitás tanáról. Az úrvacsorát kenyér vagy ostya formájában is kiszolgáltathatnák, a lelkész maga döntené el, hogy palástot vagy pedig Luther-kabátot

⁸⁷ GÖRÖMBEI PÉTER: Az édes testvérek! In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1895. 6. sz. 65–67. p.

⁸⁸ UJFALUSSY BÉLA: Időszerű-e? – Görömbei Péter barátomhoz. In: *Sárospataki Lapok*, 1895. 9. sz. 166–169. p.

⁸⁹ GÖRÖMBEI PÉTER: Felelet az „Időszerű-e” cz. cikkre. – Válaszul Ujfalussy Béla t. barátomnak. In: *Sárospataki Lapok*, 1895. 13. sz. 255. p.

⁹⁰ TÓTH LAJOS: Vallásfelekezeti magyar unió. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1895. 29. sz. 449–451. p.

visel. Még arra is kitért, hogy évente váltakozva használná az egyesült egyház az istentiszteleti liturgiában a perikópák szerinti, illetve a szabad textusválasztáson alapuló gyakorlatot. Az egyébként a pesti egyesített teológián végzett Kiss tervének célja első körben a szlovák és német ajkú evangélikusok magyarosítása volt, majd pedig a görögkatolikusok is csatlakozhatnának ehhez a magyar egyházhoz.⁹¹

Természetesen a konfesszionális teológiai nézetek ellenfelei is hallatták a hangjukat. Szlávik Mátyás, evangélikus teológiai tanár ugyanebben az évben arról írt, hogy „dogmatikai köztudatunk” már fejlettebb, akár az uniót is lehetővé tenné. Ez utóbbi azonban nem kívánná meg a „két prot. egyház történeti alapon kifejlődött egyéni sajátságainak nivellálását vagy a hitvallások egybeolvasztását.” Ezeket sokkal inkább méltatni kellene, méghozzá nem csak a sajátunkat, hanem ki-ki a másik felekezetét is, és akkor lehet végre az evangélium a közös alap.⁹²

Azonban a nagyszabású tervek és a teológiai fejlődésben való hit sem tudta meggyőzni mindazokat, akik szerint az unió nemcsak lehetetlen, hanem egyenesen – főképp az evangélikus egyház egysége szempontjából – káros is lenne. Az eszme nemességét, végső céljainak helyességét elismerve az óvatosabb evangélikusok – fél szemüket mindig a szlovák hittestvéreiken tartva – határozottan ellenezték az unió megvalósítására irányuló mozgalmat.⁹³

Összegzésképpen az 1890-es évek első felében kibontakozó unióvitával kapcsolatosan az alábbi megállapításokat tehetjük:

Fontos kiemelni, hogy maguk a résztvevők is úgy gondolták, hogy kontinuitás áll fenn a reformkori és a századvégen kibontakozó eszmecserék között. A teológiai fejlődés hívei nem csupán párhuzamosságot, hanem egyenesen az unió irányába mutató teológiai fejlődést állapítottak meg, illetve vetítettek előre a jövőbe.

Lényeges megállapítás, hogy a protestáns unió eszméje nemcsak megőrizte a reformkori szekuláris tartalmát, hanem talán még fokozta is azt. Immár a reformációra történő szimbolikus utalások is szinte teljesen elmaradtak, a korábban hangsúlyosabb történeti visszatekintés, melynek célja a protestantizmus múltjára támaszkodva kimutatni a benne inherensen jelenlévő vágyat az egységre, immár fel sem bukkant. Sajátos módon, a protestáns unió megvalósítása a millennium apropóján beleilleszkedik egy tágabb összefüggésbe. Míg a reformkorban a speciálisan protestáns reformációi jubileumot próbálták az egész nemzet ünnepévé varázsolni, később, a pátensharc idején egy speciálisan protestáns belügyből alakult ki össznemzeti ellenállás, a századfordulóra már a protestantizmus kérdése teljesen alárendelődik a nemzet nagyobb kihívásainak. Ennek jegyében a protestáns unió is csupán, mint a millenniumi ünnepek fényét némileg emelni képes törekvés kap valamelyes reflektorfényt. Abból, hogy a protestantizmust alárendelték a liberalizmus tágabb értelmezésének, illetve csupán a magyar nemzeti állam fenntartásában látták létének jogosultságát,

⁹¹ KISS LAJOS: A vallási unió kérdéséhez. Visszhang Tóth L. »Vallásfelekezeti magyar unió« című cikkére. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1895. 36. sz. 561–562. p.

⁹² SZLÁVIK MÁTYÁS: Az »Augustana confessio« magyarul. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1895. 47. sz. 748. p.

⁹³ DIXI: Unió. In: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1895. 30. sz. 238–239. p.

logikusan következnek, hogy amikor a liberalizmus Tisza Kálmán bukásával és az egyházpolitikai törvények körül megindult harcok révén meginog, valamint a magyar nemzeti államot is a nemzetiségek felől fenyegeti egyre komolyabb veszély, akkor a protestantizmus is létében veszélyeztetve érzi önmagát.

Fontos kiemelni, hogy az uniómozgalom lelelkesebb támogatói ebben az időszakban is, talán még inkább, mint korábban, a protestáns egyházak világi tagjai voltak. Ellenzői pedig a legműveltebb teológusok, lelkészek közül kerültek ki. Érthető módon az előbbieket az elválasztó dogmatikai, egyházszerkezeti stb. ellentéteket jelentéktelenebbnek tüntették fel, míg lelkész vitapartnereik ezeknek nagyobb nyomatókat adtak. Ezt a jelenséget egyébként a kortársak is regisztrálták.⁹⁴

Ebben az időszakban az unió megvalósítására indító legerősebb motíváció már a politikai katolicizmustól való félelem, míg a gátló tényezők között a konfesszionális teológiai irányzatok megerősödése és a szlovák evangélikusok ellenállása kapott nagyobb hangsúlyt.

IV. A protestáns unió kérdése a dualizmus utolsó évtizedeiben (1895–1918)

Habár a két protestáns zsinaton és az *Őrálló* hasábjain felvetett eszme viszonylag hamar lekerült a napirendről, mégsem lehet mondani, hogy teljességgel következmények nélkül maradt volna az unió felemlegetése.

Minden bizonnyal a pár évvel korábban felerősödő sajtóvita hatására kezdett foglalkozni a témával, majd jelentette meg 1897-ben a *Protestáns Szemle* hasábjain Rácz Kálmán a reformkori uniómozgalom történetével foglalkozó tanulmányát.⁹⁵ A századforduló éveiben a protestáns unió kérdése saját jogán nem került elő, csupán egyéb, fontosabb kérdésekkel kapcsolatosan. Ilyen volt például a protestáns egyetem 1890-es évek legvégén felvetődött eszméje. A vita részletesebb ismertetése nélkül megjegyezhetjük, hogy többen úgy vélték, egy közös egyetem vagy pedig legalább valamelyik állami egyetemhez – különféle nézetek voltak, hogy a budapesti, a kolozsvári vagy esetleg egy felállítandó debreceni lenne-e a legjobb megoldás – csatolt, a bécsi mintára felállítandó közös protestáns teológiai fakultás komoly mérföldkő lehetne a protestáns egység felé vezető úton is.⁹⁶ Másrészt pedig a 19. század utolsó éveiben a Protestáns Közös Bizottság is serényen dolgozott egy olyan egyezményen, mely a korábban fennálló nagygeresdi mintájára, immár országosan szabályozta volna a két felekezet közösen végzendő feladatait a szórványmunka terén. Az egyezséget végül 1900-ban írták alá, de sorozatos viszálykodások, a megsértése miatti egymásra mutogatások után 1914-ben végül fel is mondták.⁹⁷ Habár az unió felé konkrét lépések nem történtek, de voltak olyanok, akik az 1890-es években még minden apró mozzanatot, mely meglátásuk szerint közelebb hozta vagy éppen távolabb vitte az áhított megvalósulást, megpróbáltak az

⁹⁴ BAKONYI LAJOS: Unió evangelica. In: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1895. 32. sz. 253–254. p.

⁹⁵ RÁ CZ KÁ LMÁN: Unió törekvések a negyvenes években. In: *Protestáns Szemle*, 1897. 7–9. sz. 361–378., 441–459., 500–511. p.

⁹⁶ BALOGH, 1895. 37. p.

⁹⁷ KERTÉ SZ, 2006. 1316. p.

unió fényében értékelni. Így kongatták a harangot az unió felett például akkor, amikor a reformátusok önálló tanáregyesületet alapítottak, ahelyett, hogy közös protestáns szervezkedésben gondolkodtak volna.⁹⁸ Azonban ezeken az epizódokon túl, legfeljebb villanásnyi feltűnésein túl, a dualizmus utolsó évtizedeiben még egy alkalommal komolyabban foglalkoztak a protestánsok a közös jövő kérdésével. Ennek megértéséhez azonban röviden a megváltozott helyzetet is szükséges felvázolni.

1. A protestáns unió kérdése az első világháború kitöréséig (1905–1914)

A dualista államberendezkedés összeomlását megelőző mintegy két évtizedben számos eszmei törésvonal mentén rendeződött el a magyarországi protestantizmus. Az általános válságérzet és a kiút keresése miatt viszonylag nehéz csomópontokat elkülöníteni ebben a mintegy húszesztendősi időszámban, de azért meg lehet állapítani, hogy a protestáns egység kérdése először 1908 és 1910 között, majd pedig az első világháború éveitől kezdve nagyobb reflektorfénybe került.

Az első időszakra az 1906-ban lezajlott szellemi/eszmei szakítás a liberalizmus értelmezése körül, illetve az 1905 óta fennálló általános politikai válság nyomta rá a bélyegét.⁹⁹ Az addig megdönthetetlennek hitt szabadelvű párti kormányzat helyett egy hosszabb intermezzo után a függetlenségiiek által vezetett koalíció került uralomra, amely egészen 1910-ig tartotta kezében a kormányrudat. A hazai protestáns közvélemény elsősorban az Apponyi Albert gróf kultuszminiszteri tevékenységét tartotta nagyon károsnak a protestáns egyházakra nézve. Úgy vélték sokan, hogy Apponyi a katolikusokat részesíti előnyben számos igencsak kényes kérdésben. Nem véletlen az tehát, hogy a protestáns szervezkedés, akár a Lelkészegek egyesülete, akár a Kálvin Szövetségre gondolunk, éppenséggel ebben a néhány évben veszi kezdetét.¹⁰⁰

Néhány éves szünet után tehát 1905 körül vetődött fel újra a protestáns unió eszméje. A unió megvalósításához az apropót a közeledő, 1917-ben esedékes reformációi jubileum szolgáltatta. Tagadhatatlan, hogy némi fásultság volt érezhető e témát illetően a kortársak között. Többek életében már nem először hozták fel ezt a kérdést, és sokan gondolhatták úgy, hogy közelebb nem, legfeljebb távolabb került a magyarországi protestantizmus egysége a megvalósítástól. Ennek a véleménynek adott hangot Lágler Sándor evangélikus lelkész, az egyébként a közös protestáns munkálkodás szép példájaként évtizedes múltat visszatekintő *Protestáns Pap* című, lelkészeknek szóló gyakorlat-orientált folyóiratban:

⁹⁸ RADÁCSI, 1894.

⁹⁹ LITVÁN GYÖRGY: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. In: Uő: Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok. Bp., 2008. 37–74. p.

¹⁰⁰ A gyakran egymással szembekerülő két szervezetet a koalíciós időszakban alapították meg. Az Országos Református Lelkészegek egyesületét 1907-ben, míg a Kálvin Szövetséget 1908-ban. Az előbbi a közfelfogás szerint inkább a progresszívabb, a polgári radikálisokkal és a szociáldemokratákkal is kacérkodó lelkészeket tömörítette, míg az utóbbi számos világi tagjával a konzervatívabb nézeteket preferálta.

„Az a történelmi tapasztalat, hogy valahányszor két felekezet egyesítése kíséreltetett meg, mindannyiszor három lett a kettőből, bizony lelohasztja az unió barátainak buzgalmát. És ma, mondhatjuk távolabb állunk az uniótól, mint valaha. A lutheránusok ma lutheránusabbak Luthernél, a kálvinisták kálvinistábbak Kálvinnál. Luther tiltakozott az ellen, hogy az ő követői róla nevezzék magukat, és mai napság e tiltakozás semmibevevéssel tetszelgünk. Nem azt keressük, ami közös, hanem ami elválaszt, még a külsőségekben is. [...] Ne álmodozunk mi arról, hogy a reformáció négyszázados évfordulója maradandó alkotásul meghozza az uniót. Keressünk valami mást, ami, mint »monumentum aere perennius« hirdesse örök időkre, hogy az a nemzedék, amely a reformáció négyszázados jubileumát megérte, tudott az evangélium alapján hatni, alkotni, gyarapítani.»¹⁰¹

Láglernek azonban nem sikerült lelohasztania az unió pártolójának lelkesedését. A reformáció 400 éves jubileuma sokak számára jelentette a reményt ebben a már-már halottnak hitt ügyben. Mielőtt az unió megvalósítására konkrét programot fogalmaztak volna meg, elszórtan, de megfigyelhető bizonyos erjedési folyamat. Az unió szelleme mintha a következő esztendőben folyamatosan dolgozott volna az események hátterében. Csia Kálmán, az erdélyi Etéd lelkésze, az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) megalakításakor és működésének első szakaszában egyik legnagyobb harcosa például a református lelkészek egyesületben történő tömörítését csak felvezetésnek tartotta előbb az összes protestáns lelkész, majd pedig az egész protestantizmus (beleértve az unitáriusokat is!) egy nagy szervezetben való összeolvasztásához, melyet 1917-re tartott realizálhatónak.¹⁰²

A Lágler által képviselt pesszimista hangvétel, de még Csia távolba néző optimizmusa is kevés volt azoknak, akik 1908-ban már kongatni kezdték a vészharangot. Túl a lelkészegyesület megalapításán, Ferenczy Gyula, debreceni teológiai tanár a következőket írta 1908 nyarán: „Az ultramontán klerikális reakció, a kath. egyháznak, az államhatalmat összetörő hatalmi vágya. Itt az ős ellenség, melylyel szemben mindenkinek kezét kell fogni, a kinek hazája, egyháza, családja kedves. A szabadság és haladás ellenségei felemelték fejüket és csodálatosan elszaporodtak. A sötétség vizei megnövekedtek és árvízzel, pusztulással fenyegetnek.»¹⁰³ A megoldást Ferenczy abban látta, hogy egy „antiklerikális ligát” kell alapítani, mely végre a védekezésen túl, a támadásra helyezhetné a hangsúlyt. A szervezkedés alapja pedig a veszélyeztetett liberalizmus lenne. Így természetesen kimaradnának azok a protestánsok, akik inkább a konzervatív, reakciós irányzat hívei, de a liberális katolikusok részesei lehetnének. Ez pedig sokkal erősebb, harcosabb unió lenne, mint az, amellyel évtizedek óta próbálkoztak eredménytelenül a protestáns egyházak. Ferenczy tehát azonnali cselekvést sürgetett, a protestánsok egységének értelmét a közös ellenség elleni fellépésben látva.

¹⁰¹ LÁGLER SÁNDOR: A Reformáció négyszázados ünnepe. In: *Protestáns Pap*, 1905. 7. sz. 198–200. p.

¹⁰² [CSIA KÁLMÁN]: A magyar kálvinista papi kongresszus elodázhatatlansága. XIII. In: *Magyar Szó*, 1907. 80. sz. 9. p.

¹⁰³ FERENCZY GYULA: Unió. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1908. 22. sz. 370. p.

Fontos látnunk a Ferenczy és társai által 1906–1907-től egyre erősebben képviselt irányzatot, mely a liberalizmus, és a vele azonosított protestantizmus megmentését a katolicizmus karjai közül csak egy erős liberális alapú szövetségben tudta elképzelni. Az Országos Vallásegynlőségi Szövetség, sőt az ORLE is ennek szellemében jött létre. A hagyományosabb értelemben vett protestáns unió eszméjét ez az erősen antiklerikális irányzat csupán akkor vette elő, amikor úgy látszott, hogy az egész magyar társadalmat átfogó antiklerikális irányzatú liberális ernyőszervezet létrehozása nem lehetséges, éppenséggel azért, mert felekezeti motivációkat láttak benne.

A protestáns unió eszméjét 1908 őszén, a Bethlen Gábor-kör reformációi emlékünnepegyén tartott beszédével Sztehlo Kornél ügyvéd, a budai evangélikus gyülekezet gondnoka és az *Evangelikus Lap* szerkesztője vetette fel ismét. Sztehlo nem bocsátkozott hosszasan elemzésbe, beszéde mégis gyűjtő hatású volt. Többek között a következőket mondta: „Félre a kicsinyes ellenvetésekkel, a nyelvi nehézségekkel, az anyagi kérdésekkel! Ha erősek akarunk lenni, egyesülnünk kell. Négy millió protestánsnak Budapesten ülésező egyetemes gyűlése egy oly erőtényező lesz, a melyet nem lehet semmibe sem venni.”¹⁰⁴ Meglátása szerint a már létező Protestáns Közös Bizottságot kellene megbízni az unió megtervezésével. Sztehlo alapvető gondolata az volt, hogy egy központi, képviseleti és döntéshozói jogkörrel felruházott, evangélikus és református tagokból álló grémiumot kellene felállítani, amely az egyházpolitikai küzdelmek során képviselhetné a protestantizmus érdekeit. A protestáns uniót tehát funkcionálisan fogta fel, a hangsúlyt pedig egy csúciszerv létrehozására helyezte.

Sztehlo felvetését egyes érzésekkel fogadták a református oldalon. Hamar István, budapesti teológiai tanár, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztője elismerte a felvetés mögötti jó szándékot, de nem csak lehetetlennek tartotta a megvalósítást, hanem egyenesen problémák forrásának, éppen ezért felszólította Sztehlot és társait a kérdés napirendről történő levételére. Szerinte nem helyes a törekvés dogmatikai, nyelvi és nemzetiségi, illetve egyházszerkezeti szempontból. Ezekben a kérdésekben valamelyik félnek engednie kellene, ezt pedig csak nagyon nehezen lehetne keresztülvinni. Hamar meglátása szerint a két egyház így is szépen halad a megértés útján, az unió felvetése pedig úgyis csak az orthodoxabb teológiai irányzatok felébredéséhez vezet.¹⁰⁵

A *Sárospataki Református Lap* névtelen írója szintén az unió erőltetésének nehézségeiről írt. Meglátása szerint nem felülről kell elkezdni az egyesítés folyamatát, hanem minél több közös felületet kell kiépíteni. A lehetetlenség hangoztatása helyett azonban szép szavakkal tett hitet a szerző a protestantizmus egysége mellett:

„Hiszen egy törzs hajtásai vagyunk, egy pünkösti lélek szült mindkettőnket; hitben és tudományban a lelkiismeret jogát, az egyén szabad önelhatározását valljuk mindketten; mindketten Krisztus eredeti tiszta tudományához térünk vissza, mint a hit kútfejéhez; mindketten tiltakozunk a

¹⁰⁴ SZTEHLO KORNÉL: Az Unió eszméje. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1909. 3. sz. 33. p.

¹⁰⁵ HAMAR ISTVÁN: Az unió eszméjéhez. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1909. 4. sz. 49–50. p.

pápai tekintély járma ellen, a szentek, képek, szertartások lenyűgöző külsőségeivel szemben mindketten a lélekben és igazságban való imádás hívei vagyunk., a szabad lelkiismeret jogát, a vallási és gondolkozási szabadságot a múlt zivataros századaiban együtt védelmeztük s ma is mindketten féltett kincs gyanánt őrizzük. Közösek céljaink, közösek érdekeink s közösek ellenségeink, - tehát közöseknek kell lenni törekvéseinknek, önfenntartási eljárásunknak is! Kéz kezét fogva kellene minden fontosabb ügyben (egyházi és iskolai autonomia, kongrua-ügy, tanári s tanítói fizetés-pótlék, 1848. XX. t.-c., az állammal s a klerikalizmussal szemben való viszonyunk stb.) eljárjunk, levetkőzve minden kicsinykedést, féltékenykedést...”¹⁰⁶

A budapesti udvarias, de végeredményben elutasító, illetve a pataki kissé idealista, konkrétumok felett elsikló megnyilatkozásokon túl Debrecenből érkeztek hangzatos hozzászólások a felvetett eszméhez. Ferenczy Gyula az általa szerkesztett *Debreceni Protestáns Lap*ban reagált Sztéhlo előadására. Ferenczy állítása szerint „nagy veszedelem” idején mindig előkerül a protestáns unió eszméje.¹⁰⁷ Ez azonban idejétmúlt, és most már sokkal inkább „protestáns szövetség”-ről kellene beszélni. Mit értett ez alatt? A protestáns szövetség lényege a következő:

„Mi a protestánsok egysége alatt nem dogma- és kultuszegységet, hanem külső közreműködést, alkotmányi, közigazgatási szövetséget értünk, vagy csak éppen alkalmi konfederációt, mely az egyesült protestantizmus erejét a külső védekezés s a társadalmi actió terén érvényesítse. Ez az Unió pedig el is képzelhető és meg is valósítható. Elképzelhető a protestánsok olyan egyesülése is, mely az egyes egyházak hitéletének, hitvallásának figyelmen kívül hagyása mellett tisztán csak az egyházak igazgatására irányulna, feltéve, hogy a hitvallás ügyére tartozó dolgokat ezen a társuláson belől az egy nézetűek szabadon intézhetik.”¹⁰⁸

Részletekbe nem bocsátkozott, de véleménye szerint a két egyház zsinata által választott képviselőkből egyfajta közös kormányt kellene felállítani, mely intézhetné a többi felekezet és az állam felé a közös ügyeket, erőt fejtene ki, intézné a protestantizmus védelmét.

Sztéhlo részéről a felhívást tett is követte. 1909. május 17-én a Budapesti Evangélikus Egyházmegye rendkívüli közgyűlésén terjesztette elő az indítványát. Hangsúlyozottan a klerikalizmus veszélyeire hivatkozott, amikor a protestáns unió fokozatos megvalósítását indítványozta. A következő lépéseket sorolta fel: 1. a Protestáns Közös Bizottságot határozati joggal kellene felruházni a hozzá utalt ügyekben. (Eddig csupán véleményezési, illetve ajánlattevő joga volt az egyházak illetékes szervei felé.) 2. A zsinatok minél több ügyet utaljanak a Közös Bizottságnak. 3. Szaporítsák a bizottság tagjainak számát, legyenek nyilvánosak az üléseik. 4. A szórványhelyzetben lévő felekezet tagjai automatikusan lehessenek a másik egyház teljes jogú tagjai. 5. Nyilvánítsák közös ügynek a katonai, a börtön-, kórház- és a szór-

¹⁰⁶ Az unió kérdése. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1909. 6. sz. 53–54. p.

¹⁰⁷ FERENCZY GYULA: Protestáns Szövetség. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1909. 5. sz. 65. p.

¹⁰⁸ Uo. 65. p.

ványmissziót. 6. Fontolják meg az egy településen lévő középiskolák összevonását. A híradás megjegyezte, hogy a gyűlés helyesléssel fogadta, és továbbküldte az indítványt az egyházközségekhez véleményezésre.¹⁰⁹ Sztelho tehát egyszerre egy felülről, a két egyház közös ügyeire létrehozott bizottság fejlesztéséből, másrészt pedig a mindennapi, közösen is végezhető szolgálatok koordinálásából kiinduló tervvel állt elő.

Hamar István gyorsan reagált a tervre, kifejtve, hogy a gyakorlati megvalósítások, tehát a közös szolgálati területek, az iskolák összevonása stb. terén egyetért Sztelho javaslatával, de a kiterjesztett jogkörrel bíró, teljesen önálló Közös Bizottság eszméjét elvetette. Talán még csökkenteni is kellene szerinte ennek a szervnek a befolyását.¹¹⁰

Sokkal pozitívabban értékelte Sztelho felvetését az ORLE egyik lelkes közkatona, Sütő Kálmán református lelkész. Sütő a protestáns unió megvalósítását távolabbi, akár csak egy évtized múlva elérendő célnak tartotta, de úgy vélte, hogy az ORLE és az evangélikus lelkészegyesület megalakulása is ebben az irányban töri az utat. A végcél pedig a következő: „[...] a prot. unióban egy olyan hatalmas erőt gondolunk a klerikálizmus elleni liberális szervezkedés rendelkezésére bocsátani, amelynek birtokában a liberálizmus a diadal sokkal nagyobb reményével veheti fel a harcot.”¹¹¹

A *Lelkészegyesület* hasábjain jelent meg néhány hónappal később a csupán monogramját megadó szerző tollából a következő összegzés a megvalósítandó protestáns egység célját illetően:

„Minden helyi, faji, nyelvi decentralizált érdekek meg kell hajolni és ki kell egyeznie a protestantizmus szellemének azon követelményével szemben, mely a gondolat és lelkiismereti szabadság ellen felvonult reakció ellen egyesülésre kényszeríti a protestáns szellem képviselőit. Ha a protestáns szellem egyetlen táborba gyűjti híveit, és ha e tábor, mint tagjai által művésziileg szervezett organismus lép be a társadalmi élet harcába; - úgy meg fogja találni a protestantizmus rekonstruáló munkája a maga jogos terrenumát; - új elemet visz be a protestáns egyház életébe és keretein túl csapó ereje a mai védelmi állásból megtalálja az utat az agresszivitás felé.”¹¹²

Egyáltalán nem kell meglepőnek tartani, hogy az inkább a Kálvin Szövetség köréhez húzó – bár személye közel sem ilyen egyértelműen besorolható – Hamar István fenntartásokkal élt a felvetett eszmével szemben, míg az antiklerikális mozgalom vezérhajójaként számon tartott ORLE lapjában örömmel konstatálták az evangélikus oldalról érkező felhívást.¹¹³

Sajátos színfoltja volt a vitának – bár nagyszerűen illusztrálja a protestáns elit szellemi megosztottságát – Réz Mihály előadása, aki Tisza István konzervatív gondolkodókból álló holdudvarának egyik vezető tagja

¹⁰⁹ A protestáns egyházak uniója. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1909. 21. sz. 337–338. p.

¹¹⁰ H[AMAR] I[STVÁN]: A két evangéliumi egyház uniója kérdéshez. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1909. 23. sz. 360–361. p.

¹¹¹ SÜTŐ KÁLMÁN: Protestáns unió. In: *Lelkészegyesület*, 1909. 26. sz. 1–3. p.

¹¹² SZ. A.: Protestáns unió. In: *Lelkészegyesület*, 1909. 28. sz. 12. p.

¹¹³ SEGESVÁRY JÓZSEF: Protestáns unió. In: *Lelkészegyesület*, 1909. 29. sz. 2–3. p.

volt. Réz 1909 novemberében tartott előadást az Erdélyi Református Egyházkerület ún. egyházi értekezletének közgyűlésén *A protestantizmus és a magyar fajpolitika* címmel.¹¹⁴ Réz abból indult ki, hogy mind a magyarság, mind pedig a keresztyénség számára a felvilágosodásból kinövő új korszak, elsősorban pedig a „nemzetközi szocializmus” a legnagyobb ellenfél.¹¹⁵ Ezen eszmék hódításával szemben pedig elsősorban „produktív” kell tenni a keresztyénséget, el kell felejtetni a felekezeti küzdelmeket, a dogmák által megosztott keresztyénséget pedig egyesíteni kell. Réz felszólítása a nagy nemzeti, keresztyén újjáéledés és egyesülés kapcsán a protestánsok felé így hangzott: „Ennek a nagy produktív szellemnek szolgálatában Magyarország összes protestánsainak egyesülni kell. A magyar szupremácia érdeke, a protestantizmus érdeke egyaránt ezt kívánja.”¹¹⁶ A protestáns unió célja pedig az „állambontó törekvések ellensúlyozása”. Ebben a gondolatban pedig talán már a nemzetiségi kérdésre adandó válasz – főleg, ha Réz egész mondandóját a címben is szereplő magyar fajpolitika szempontjából nézzük – is felsejlik. Nem tudni, hogy ezzel a nézettel Tisza és köre mennyiben értett egyet, mindenesetre a protestáns unió eszméjének a konzervatív liberális, a polgári radikalizmussal és szocializmussal szemben álló ideológia általi instrumentalizálása jól mutatja, mennyire átpolitizálódott erre az időszakra az egyházi közélet egyéb kérdéseivel együtt a protestáns unió kérdése is.

Sztehlo felvetésének érdekes módon katolikus oldalon is nagy jelentőséget tulajdonítottak. Az *Egyházi Közlöny* szerzője egyenes vonalat húzott meg az általa radikálisnak tartott Református Lelkészegyesület, majd a visszafogottabb, csupán egyenjogúságot követelő Országos Vallásegynélőségi Szövetség megalakulása, végül pedig a protestáns unió eszméjének meghirdetése között. Mindegyik politikai célzattal, a katolicizmus elleni éllel indult meg, amit sajnálkozással konstátált a szerző.¹¹⁷ Az utóbbi megállapításban minden bizonnyal igaza volt, ám az egyik lépcsőfokról a másikra történő lépés korántsem volt olyan egyértelmű a protestáns egyházpolitika vezetői számára, mint ahogyan azt a katolikus szerző feltételezte.

A felvetett eszmével kapcsolatos legnagyobb probléma talán éppen az időzítés volt, hiszen protestáns oldalon éppen az ORLE és a Kálvin Szövetség ellentétével voltak elfoglalva vagy pedig a Vallásegynélőségi Szövetségnek próbáltak valamiféle arcukat találni. Utóbbi alapszabályait egészen 1913-ig nem hagyta jóvá a Belügyminisztérium, mire mégis megtörtént, a szervezet kezdeti lendülete teljesen kifulladt, más formában kellett folytatni a megkezdett küzdelmet. Sztehlo néhány hónappal később még egyszer megpróbálta felrázni az unió esetleges támogatóit. 1910 januárjában a budapesti unitárius Dávid Ferenc Egylet rendezésében tartott előadást *A klerikális mozgalom Magyarországon* címmel.¹¹⁸ Ebben tulajdonképpen

¹¹⁴ RÉZ MIHÁLY: A protestantizmus és a magyar fajpolitika. In: uő: A magyarság uralma és a kor szelleme. Publicisztikai dolgozatok. Bp., 1909. 130–140. p.

¹¹⁵ Uo. 131. p.

¹¹⁶ Uo. 138. p.

¹¹⁷ HIVATALI JÓZSEF: A katolikusok a prot. Unióról. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1909. 5. sz. 68–69. p.

¹¹⁸ UJVÁRI LÁSZLÓ: Protestáns Unió a Tudás és Szeretet hirdetésére. In: *Unitárius Közlöny*, 1910. 4. sz. 87–90. p.

hadat üzent a klerikális mozgalomnak az egész magyar protestantizmus nevében (ez utóbbiba az unitáriusokat is beleértette). Sztehlo nézete szerint immár nem lehet többet „vallásfilozófiai” érvekkel megakadályozni az uniót. Felfogása szerint ugyanis maga Jézus harcolt az akkori hit „avult dogmái ellen”, a reformáció pedig megörökölte tőle, Sztehlo kortársainak pedig már csupán folytatnia kell mindezt. A dogmáknak tehát nem kellene olyan nagy fontosságot tulajdonítani. A Dávid Ferenc Egylet titkárának az előadás nyomán megfogalmazott lelkes felszólítása összefoglalta Sztehlo mondandóját: „alkossuk meg az Uniót, azt az Uniót, melynek zászlajára Jézus, Luther, Kálvin, Dávid Ferencz neve van írva, a lelkiismeret-szabadságért és a hitért való küzdelemre egyesülve.”¹¹⁹ Sztehlo később még radikálisabban nyilatkozott a keresztyén dogmákkal kapcsolatban. A protestáns ifjúságnak egyenesen azt javasolta, hogy ne foglalkozzanak velük, ne gondolkodjanak sokat ezeken a kérdéseken, sokkal inkább a szeretettel törődjenek. Ugyanekkor pedig éppenséggel a szemében a merev dogmatizmust megtestesítő katolicizmussal szembeni összefogásra szólította fel a jövő protestáns vezetőit.¹²⁰ Nagyon érdekes, hogy ekkor már Sztehlo kimondta, hogy valójában minden felekezeti mozgalommal elvi alapon szemben áll, mivel azok a türelmetlenség csíráját hordják magukban. Éppen ezért a felekezeti elfogultságot leginkább képviselő katolikus egyház és annak egyre felerősödő politikai és társadalmi mozgalmi jelentették a szemében a legnagyobb veszélyt.¹²¹

Egyáltalán nem meglepő módon Hamar István, a volt edinburgh-i peregrinus, a pozitív teológiai irányzat híve nagyon helytelenítette, hogy Sztehlo érvelésében a „vallásfilozófiai” érvekkel is előhozakodott. Sztehlo ugyanis – ahogyan ezt más írásaiban jóval bővebben kifejtette – a protestantizmus szellemének lényegét a szabad véleménynyilvánítás, a lelkiismereti szabadság kiteljesedésében, teológiai értelemben pedig a dogmáktól, a kötelező hitelvektől való megszabadulásban látta.¹²² Ebben természetesen nem volt egyedül, jó néhány, ekkoriban főleg világi képviselője a protestáns egyházaknak osztozott ebben a felfogásban. Itt említhetjük talán Tisza Istvánt is, aki többször adott hangot a kötelező érvényű dogmák elleni elvi fenntartásainak.¹²³ Ez a felfogás azonban a konzervatívabb teológiai iskolák híveit érthető módon aggasztotta, és még akkor is hangoztatták ellenvéleményeiket, amikor egyébként – mint esetünkben Hamar István Sztehlo antiklerikális nézeteivel – a nagyobb kérdésekben egyetértettek. Egyáltalán nem meglepő az sem, hogy Ferenczy Gyula az ortodox Koncz Sándor terminológiája szerint „egyházias kálvinizmus” által uralt tiszántúli közegben nem tehetett mást,¹²⁴ mint a protestáns uniónak szervezeti és egyházpoliti-

¹¹⁹ UJVÁRI LÁSZLÓ: Protestáns Unió. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1910. 5. sz. 69. p.

¹²⁰ SZTEHLO KORNÉL: Tömörüljünk! Szózat a protestáns ifjúsághoz! In: Sztehlo Kornél felolvasásai. VII–IX. Bp., 1911. 27. p.

¹²¹ Uo. 28–29. p.

¹²² SZTEHLO KORNÉL: Modernizmus és Protestantizmus. In: Sztehlo Kornél felolvasásai I–II. h. n., 1909. 7–26. p.

¹²³ HATOS PÁL: A magyar protestantizmus eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. In: *Múltunk*, 2005. 1. sz. 97–98. p.

¹²⁴ KONCZ, 1942. 118–120. p.

kai jelentőségét hangoztatta: a várható teológiai ellenvetésekkel szemben lapjában meg sem említették a Szehlo által alapnak tartott, tulajdonképpen liberális teológiai gondolatot.

Szehlo kezdeményezése – annak ellenére, hogy 1910-től kezdve széles körben terjesztette a keresztyénséggel kapcsolatos eszméit – nem talált nagyobb visszhangra. Szlávik Mátyás, evangélikus teológiai tanár 1912-ben szomorúan állapította meg, hogy ifjúkori álma, az irodalmi, egyházkeresztyénzati jellegű protestáns unió Szehlo Kornél minden buzgalma ellenére immár lekerült a napirendről.¹²⁵

Mindez talán annak is köszönhető, hogy 1913-tól a protestáns intelligencia figyelmét egy más jellegű, de eredetét tekintve nagyon is hasonló kérdéskör, a Szabó Dezső által felvázolt *A magyar protestantizmus problémái* című írás tézisei vonták el.¹²⁶ Szabó azt fejtette ki, hogy bár volt a nemzet életében küldetése a protestantizmusnak, az 1910-es évekre kifulladás, elvesztette igazi lényegét, valójában más lehetősége nincs, mint beolvasni a dinamikus, a protestantizmus valódi küldetését a megvalósítás reményével folytató szociáldemokráciába. Szabó írására reagált Móricz Zsigmond és Ady Endre is a *Nyugat* hasábjain. Utóbbiak is elismerték a Szabó által felvázolt válság létezését, bár a megújulást, illetőleg a kiútkeresést tekintve némileg reménytelibbek voltak.¹²⁷

A Szabó által felvetett gondolatok szélesebb hullámokat vertek a szűkebben értelmezett egyházi közvéleményen belül is. Sebestyén Jenő és Veress Jenő, a hollandiai neokálvinizmus képviselői hosszabb – sajnos a vita számos ismertetője által szinte említésre sem méltatott – tanulmányokban fejtegették, hogy a Szabó által is protestantizmusként azonosított magyar kálvinizmusnak igenis saját jogon, vallásos természetéből és hitbéli tartalmából merítve komoly lehetősége van a megújulásra.¹²⁸

2. A protestáns unió kérdése a reformációi jubileum árnyékában (1914–1918)

Ennek a nagyobb, a protestantizmus létjogosultságával, jövőjével foglalkozó vitának a kontextusában kell értelmeznünk azt, hogy immár Szehlotól függetlenül vetődött fel, ismét elsősorban elvi síkon mozogva, a protestáns unió gondolata. Azt, hogy éveken keresztül valamilyen formában felszínen tudott maradni a kérdés, több tényező is segítette. Egyrészt az, hogy közeledett az 1917-es reformációi jubileum, amelyet többen a protestáns unió nyélbeütésével kívántak méltóképpen megünnepelni. Másrészt pedig a világháború első éveiben a háború által kiváltott nemzeti lelkesedés egyfajta protestáns megnyilvánulása volt az ellentétek időleges félretétele és az egység kiépítésének lehetőségeiről való gondolkodás.

¹²⁵ SZLÁVIK MÁTYÁS: Harmincz év múlva. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1912. 37. sz. 581. p.

¹²⁶ KÓSA LÁSZLÓ: A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata: Szabó Dezső. In: *úó: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Bp., 2011. 366–367. p.

¹²⁷ ADY ENDRE: Egy probléma, kettő. In: *Nyugat*, 1913. 17. sz. 286–287. p.; MÓRICZ ZSIGMOND: A magyar protestantizmus problémája. In: *Nyugat*, 1913. 16. sz. 209–217. p.

¹²⁸ SEBESTYÉN JENŐ: A magyar protestantizmus problémája. In: *Protestáns Szemle*, 1913. 8. sz. 502–516., VERESS JENŐ: A magyar protestantizmus problémája. In: *Protestáns Szemle*, 1914. 1. sz. 25–31. p.

Érdekes például, hogy Lencz Géza, debreceni teológiai tanár, aki egy Baltazár Dezsőhöz 1911-ben írt személyes levélben magát az unió hívének vallotta,¹²⁹ miként írt a *Lelkészegegyesület*ben, melynek szerkesztője volt. 1915 őszén arról írt, hogy szívekben élő, szereteten alapuló közösség kell, mivel a hitközösség úgyis eleve lehetetlen.¹³⁰ Az 1916 elején írt – névtelenül megjelent, ám feltehetően általa jegyzett – kétrészes reflexióban szintén az unió nemes eszméje mellett tette le a garast, de kijelentette, hogy ha kenyértörésre kerülne sor, a tiszántúli reformátusok ismét elleneznék a megvalósítást, mert ragaszkodnak a hitvallásaikhoz.¹³¹ Véleménye szerint az unió támogatóinak meg kellene elégedniük az állammal szemben a Protestáns Közös Bizottság, a klerikalizmussal szemben egy Protestáns Szövetség és kulturális téren pedig a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság működésével. További egységesítés szükségtelen.¹³²

A Trianon előtti utolsó években azt látjuk, hogy még egyszer felvonulnak az uniót támogatók és ellenzők, hogy megvívjanak egymással az eszmék harcterén. A küzdelemhez a kezdőhangot eddig szokatlan módon az evangélikus oldalról érkező heves, unióellenes megnyilatkozás jelentette. Masznyik Endre pozsonyi teológiai tanár az Országos Evangélikus Tanár- és Tanító-Egyesület budapesti közgyűlésén, néhány héttel a világháború kitörése előtt, 1914. június 2-án tartott előadást a protestáns unióról. Előadását azért időzítette ekkorra, mert félt attól, hogy a nemsokára összeülő zsinat elé fogják terjeszteni ismét az unió témáját. Masznyik a magyar protestáns uniómozgalmat így jellemezte:

„Az unió gondolata hazánkban nem annyira vallási és egyházi, mint inkább nemzeti és politikai gondolat volt. Ezt már az a körülmény is igazolja, hogy mindig oly időben vetődött felszínre, mikor a nemzeti élet nagy lendületet vett, vagy amikor a nemzeti érdekeket az egyházon belül veszély fenyegette.”¹³³

Miután hallgatói előtt felvázolta 1791-től kezdve a protestáns egységtörekvések hazai történetét, végre elérkezett mondanivalója velejéhez: az unió nem pusztán egyházszerkezeti és dogmatikai okok miatt nem valósult meg. Egész egyszerűen azért nem, mert ahogyan Luther mondta Zwinglinek: „más a ti lelketek”.¹³⁴ Ezután pedig összevetette Luther és Kálvin jellemét, gondolkodásmódját és tanait. Arra jutott, hogy az igazi reformáció Lutheré volt, míg Kálvin csupán eltorzította racionalista irányba mindezt.¹³⁵ Végző következtetése pedig az volt, hogy itt az ideje az unió „nemes”, de „céltalan” gondolatát levenni a napirendről. Az evangéliumot kellene hirdetni, és nem pedig földi egyházak terjeszkedésében gondolkodni.

¹²⁹ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (TtREL) I. 1. e. Elnöki iratok. 12. d. Lencz Géza levele Baltazár Dezsőhöz, Bártfafürdő, 1911. júl. 9.

¹³⁰ L[ENCZ GÉZA]: Protestáns közösség. In: *Lelkészegegyesület*, 1915. 36. sz. 577–579.

¹³¹ [L[ENCZ GÉZA]: Az unió. I. In: *Lelkészegegyesület*, 1916. 3. sz. 37.

¹³² [L[ENCZ GÉZA]: Az unió. II. In: *Lelkészegegyesület*, 1916. 4. sz. 53–54.

¹³³ MASZNYIK ENDRE: A protestáns unióról. In: *Az „Ösvény”*, 1914/3. 148. p.

¹³⁴ Uo. 153. p.

¹³⁵ Uo. 153–158. p.

Ráadásul nem is Masznyik volt az egyetlen, aki végeredményben a már-már elfelejtett konfesszionális, a felekezeti identitások megerősítését zengő hírokat pengette meg. Néhány hónappal előtte hallatta hangját ismét a már-már halódó, hitvallásos református folyóirat, a korábban említett *Szabad Egyház*, elítélve az ismét felbukkanó uniós terveket.¹³⁶ Az egyre erősödő, de még mindig a hangját kereső, egyelőre a Kálvin Szövetségen belül mozgó Sebestyén Jenő és köre is örömmel konstataulta, hogy az uniós tervezetéseknél immár örökre végük van.¹³⁷ Mellettük több evangélikus megszólaló is örömet fejezte ki afelett, hogy az unió lekerült végre a napi-rendről.¹³⁸

A liberálisabb teológiai irányzat szinte utolsó bástyájaként a *Sárospataki Református Lapok* szomorkodott előbb a Masznyik – véleményük szerint hálátlan és igaztalan – támadásán az unió ellen.¹³⁹ Majd pedig e lap hasábjain próbálta meg még utoljára az uniómozgalom elhaló parazsát feléleszteni Farkas István miskolci lelkész, később a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke, két cikkében. Farkas azonban néhány szabadelvű teológiai közhely puffogatásán túl nem jutott. Hiába hangoztatta például, hogy Jézus nem is alapított egyházat, és a dogmák teljességgel emberi találmányok, tehát hibásak és kijavíthatók, átalakíthatók, írása nem kapott komoly visszhangot.¹⁴⁰

A megváltozott helyzetet jól jellemző módon az unióval kapcsolatos eszmecsere e fázisában a határozottan elutasító vélemények miatt több alkalommal komoly feszültség is keletkezett az evangélikus és a református egyházak között. 1916 elején például Baltazár Dezső püspök nyilatkozott a *Magyar Hírlapnak*, elutasítva az unió lehetőségét, a nyelvi és nemzetiségi kérdések miatt. Mindezt a lap úgy adta nyomtatásba, hogy Baltazár szerint az evangélikus egyház pánszláv szellemiségét nem lenne szabad bevinni a tisztán magyar református egyházba.¹⁴¹ Ez a megfogalmazás érthető módon komoly felháborodást váltott ki, amely részben Baltazár személyét érintette, részben pedig a protestáns testvériség egyébként is megtépzott eszméjébe rúgták bele az utolsókat. Az *Evangélikus Lap* például a következőkkel zárta le Baltazár és az unió ügyét egyszerre:

„A jövőre való tekintettel a püspök úr által is kiemelt közös egyházi érdekből azt tartanók szükségesnek, hogyha az unió és az uniótól való félelem kérdései helyett inkább az együttműködés szükségességének a tudata által volnának áthatva s egymást hiába nem keseríténők. Ezt annál inkább

¹³⁶ G. SZABÓ MIHÁLY: Ismét a protestáns unió. In: *Szabad Egyház*, 1913. 6–12. sz. – 1914. 1–2. sz. 1–2. p.

¹³⁷ SEBESTYÉN JENŐ: A reformáció négy százados évfordulójának megünneplése. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1916. 6. sz. 62–63. p.

¹³⁸ SZIMONIDESZ LAJOS: A protestantizmus egysége. In: *Evangélikus Lap*, 1915. 30. sz. 465–467. p.

¹³⁹ *A protestáns unió*. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1914. 42. sz. 349–350. p.

¹⁴⁰ FARKAS ISTVÁN: Ilyen ünnep illenék hozzánk!... In: *Sárospataki Református Lapok*, 1916. 2. sz. 11–12. p., FARKAS ISTVÁN: Az unió. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1916. 7. sz. 47–48. p.

¹⁴¹ A nyilatkozat szövegét közli: EXCUBITOR: „Róvás.” In: *Evangélikus Óráló*, 1916. 6. sz. 44. p.

megtehetnők, mert **az uniót senki nem akarja**, nincs ok tehát arra sem, hogy valaki féljen tőle. Az unió különben is ma a legtöbb közéleti szereplő számára nem egyéb egy jó öreg, de még mindig elég jól hangzó testvériesülő frázisnál. Olyan, mint a régi fegyverek közt csüngő tisztas, ócska fringia, amely a molyette díszmagyarhoz elválhatatlanul hozzátartozik ugyan, néha meg is szokták csörgetni, ellenben – nem lehet kihúzni a hüvelyéből, tehát gordiusi csomókat épen nem lehet vele szétszabdalni.”¹⁴²

Habár Baltazár végül kimagyarázta magát, a nyilatkozata nyomán feltörő érzelmek jól mutatták, hogy a két egyház között közel sem olyan felhőtlen a viszony, mint azt egy-két idealista gondolkodó esetleg képzelte. Ne feledjük el azt sem, hogy alig két évvel korábban bontották fel a nagygeresdi egyezményt a két egyház között, mely szintén sok feszültség forrása volt.

A hozzáállásokra nagyon jellemző az a három nyilatkozat, amely – ez sem véletlen – a *Világ* című napilap hasábjain jelent meg 1916 márciusában. A három megkérdezett Raffay Sándor evangélikus lelkész, illetve Sebestyén Jenő és Kováts J. István református teológiai tanárok voltak. Raffay a józanabb evangélikus véleményt képviselte, amikor kijelentette, hogy az unió jó lenne, szép lenne, de csupán álom. Nem lehet erővel megvalósítani, és a nemzetiségi kérdés legyűrhetetlen akadályt képez. Raffay is osztotta azt az általánosan elterjedt evangélikus nézetet, hogy az unió evangélikus részről beolvadással járna a nagyobb református felekezetbe. Ebből viszont Raffay nem kért: „Mert én már soha református pap nem leszek...”¹⁴³

Sebestyén Jenő a történelmi kálvinizmusra jellemző szigorúsággal védte a dogmák szerepét az egyházon belül. Szerinte nagyon veszélyes lenne a hittételek alakítgatása. Sebestyén nyilatkozatában pedig éppenséggel azt a nézetet osztotta, ami miatt az uniót támogató evangélikusok is feladták az egység eszméjét: meggyőződése szerint ugyanis a kálvinizmus magasabb rendű, mint a lutheranizmus, és a szorosabb kapcsolatból csak vesztitene, számára az csak „visszafejlődés” lenne.¹⁴⁴

A legérdekesebb az eddig még nem említett, de a korszakban jelentős szerepet játszó Kováts J. István nyilatkozata. Kováts sokáig Baltazár és körének harcos antiklerikalizmusát képviselte, de budapesti teológiai tanári kinevezése óta kereste az összhangot a Kálvin Szövetség tagjaival is. Kováts úgy nyilatkozott, hogy elvi, teológiai akadályát nem látja az uniónak, a gyakorlati megvalósítása viszont – főképpen a nemzetiségi kérdés miatt – komoly kétségeket vet fel. Végeredményben ugyanazt nyilatkozta, mint Baltazár Dezső, nyitva hagyva a közös munkálkodás, az egyházpolitikai küzdelmek együttes folytatásának az utat, viszont az uniót a maga teljességében nem tartotta megvalósíthatónak.¹⁴⁵

Ilyen felvezetés után talán nem meglepő, hogy az 1917-es reformációi jubileum az unióra történő komolyabb felhívás, megmozdulás nélkül folyt le. Habár egymást érték a jubileumi gyűlések, megemlékezések, az unió

¹⁴² „A Rovás” In: *Evangélikus Lap*, 1916. 8. sz. 125. p. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁴³ Egység felé. In: *Világ*, 1916. 63. sz. 2.

¹⁴⁴ Uo. 2. p.

¹⁴⁵ Uo. 2. p.

kérdése csak elvétve került szóba. A Bethánia Egyesület jubileumi kiadványát például Luther és Kálvin egymás felé néző alakjával díszítették, felettük pedig a Bibliából vett fél mondat: „...hogy egyek legyenek...”¹⁴⁶ A kötetben magában azonban már csak az uniómozgalom egy korai újkori szereplőjéről, Alvinczy Péterről szóló hosszú tanulmány emlékeztetett a protestáns egység kérdésére.¹⁴⁷

Sőt, éppenséggel valami egészen újszerű gondolat előszele jelent meg a jubileumi ünnepi beszédek, írások sorai között. A protestáns egység helyett egy olyan, már a világháborús összeomlás utáni időszakot megelőző gondolat bukkant fel, amely a teljes magyar keresztyénség egységét vetítette elő. A református Szilassy Aladár az evangélikus és református egyház hivatalos ünnepségén fejtette ki, hogy a háborút nem az igazi keresztyének robbantották ki, éppenséggel az okozta a problémát, hogy a keresztyének elvesztették a hitüket. Őket kellene felébreszteni és összefogni: „Erre a munkára kell egyesülni protestáns egyházainknak, sőt szemben a hitetlen, a keresztyén erkölcsöket megsemmisíteni törekvő s mind nagyobb vakmerőséggel fellépő irányzattal, erre kellene egyesülniök az összes keresztyén egyházaknak.”¹⁴⁸ Már csupán a „hitelenség” fogalmának politikai tartalommal való megtöltése hiányzott ahhoz, hogy a néhány év múlva hatalomra kerülő keresztény-nemzeti irányzat ideológiájával találjuk szembe magunkat.

A világháborút követő megújulás természetéről Sebestyén Jenőnek is volt mondanivalója. Meggyőződése szerint alapvetően ugyanúgy ellenezte és elítélte a keresztyén szellemiség ellenségének tekintett liberalizmust és annak mindenféle vadhajtását, de a kibontakozás útjának nem valamiféle „általános keresztyén” összeölelkezést, hanem szigorú, a református egyház hitelveihez visszanyúló, abból táplálkozó kálvinista megújulást tartott csak elfogadhatónak. Ebből kifolyólag szerinte: „[...] meg kell szűnni az evangélikusokkal való bénító szövetkezések kísérleteinek is. Ez mindkettőnk érdekében kívánatos. 100 év óta kínozzuk egymást az uniós barátságért. Próbáljuk meg most 100 évig a szabad, önálló fejlődést.”¹⁴⁹

Mint látjuk, így vagy úgy, de 1917-re, a reformációi jubileum idejére a protestáns unió eszméjét támogatók kifulladtak. Az olyan lelkes hívei, mint Patay Pál, aki még könyvet is írt az uniómozgalom történetéről, szomorúan konstatálták, hogy az unió legjobb esetben is csak egy másik, eljövendő generáció életében valósulhat meg.¹⁵⁰ A világháború végére ugyanis politikai értelemben a liberális, erősen antiklerikális irányzat teret vesztett, a

¹⁴⁶ Emlékkönyv a reformáció négy százados évfordulójára. Szerk. Takaró Géza. Bp., [1917.] Idézet: János evangéliuma 17: 11.

¹⁴⁷ B. MAJOR JÁNOS: Alvinczi Péter, a protestáns unió úttörője. In: Emlékkönyv a reformáció négy százados évfordulójára. Szerk. Takaró Géza, Bp., [1917.] 30–59.

¹⁴⁸ Szilassy Aladár dr. ünnepi beszéde. In: Emlékkönyv a magyarországi református és magyarországi ágostai hitv. Evangélikus keresztyén egyházak által a reformáció négy százados évfordulója alkalmából Budapesten, 1917. évi október hó 31. napján tartott országos jubiláris emlékünnepeletről. Bp., 1918. 53. p.

¹⁴⁹ SEBESTYÉN JENŐ: A kálvinizmus jövője Magyarországon. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1917. 43. sz. 483. p.

¹⁵⁰ PATAY PÁL: Uniótörekvések a magyar protestáns egyházban. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1917. 43. sz. 486–488. p.

hangsúly sokkal inkább a közös keresztyén összefogás felé tolódott el. Ezzel párhuzamosan pedig a liberális teológia – mely, mint láttuk, a protestáns unió szálláscsinálójának szerepét vállalta magára – napjai is leáldozóban voltak. A teológiai paletta pedig, akár a Luther-kutató Masznyik Endrére, akár a történelmi kálvinista Sebestyén Jenőre gondolunk, új, a konfesszionális identitások megerősítését sürgető irányzatokkal egészült ki, melyek saját felekezeti önazonosságuk érdekében bírálták az uniós törekvéseket.

V. Összegzés

A fentebbiekben láthattuk tehát a magyarországi protestáns egységtörekvések több mint százéves történetét. Az alábbiakban pedig megpróbálom összefoglalni az uniómozgalommal, annak háttérével és céljaival kapcsolatos legfontosabb megállapításokat.

Először is nagyon fontos, a szakirodalom által eddig szinte figyelemre sem méltatott tény, hogy a protestáns unió iránti vágyakozás, mint láttuk, a 19. század második felében néhol hevesebben megnyilvánuló sajtóvitában, néhol csak a múltba vagy a jövőbe merengő írásokon keresztül, de egyértelműen egészen az első világháború végéig kitapinthatóan jelentkezett. A protestáns egység iránti vágyakozás a magyarországi protestantizmus 19. századi jeles képviselői, vezetői közül nagyon sokakat mozgatott, illetve ihletett meg. Ez a tény, tekintettel arra, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásával egyszerre szinte teljesen megszűnt a protestáns unió emlegetése is, önmagában is figyelemreméltó. A protestáns uniómozgalom története tehát egy olyan vizsgálati területe lehet a hosszú 19. század magyar protestáns egyháztörténet-írásának, amely alkalmas arra, hogy egyetlen – az egész korszakban jelen lévő – kérdésen keresztül magával a magyarországi protestantizmussal kapcsolatosan tudhassunk meg új információkat.

Összegzésemben röviden arra a két kérdésre keresem a választ, hogy mi is volt a protestáns uniótörekvések mozgatórugója, egyáltalán mi volt a távlatos célja vele azoknak, akik a különböző időszakokban felvetették, illetve mi volt ugyanakkor az, ami megakadályozta az egység megvalósítását.

A fentebb taglaltak alapján egyértelműen úgy tűnik, hogy az egész protestáns uniómozgalom alapja – még ha a kimondott célkitűzések egészen másról is beszéltek – egy sajátos teológiai látásmód volt. Már a reformkori próbálkozások, majd pedig később akár Bánó József, akár Sztéhlo Kornél, akár Réz Mihály esetében a liberálisnak nevezhető teológiai gondolkodás volt a közös nevező. Az uniót támogatók számára a felekezetek közötti teológiai különbségek, dogmatikai ellentétek megváltoztatható, sőt az unió megvalósítása céljából egyenesen kiiktatandó tényezők voltak. A különbségek csupán mindennek a módjára vonatkoztak. Voltak, akik nyomást alkalmaztak volna, határozatilag törölték volna el a kérdéses hittételeket, mások azonban mindezt az időre és a belátásra bízták volna. Mindkét csoport meg volt azonban győződve arról, hogy a teológiai gondolkodás állandó fejlődés alatt áll, és a következő lépcsőfok éppenséggel az általuk vizionált közös protestáns identitás, és ezáltal a közös protestáns egyház kiépítése lenne.

A protestáns uniótörekvések mögött tehát egy gyakran ki sem mondott teológiai alapvetés húzódott meg az egész 19. század folyamán. Nem

véletlen tehát, hogy a mozgalom sikerét – nem minden esetben ugyan – leginkább egy szintén teológiai irányzatuk révén körülírható csoport, a tradicionális–konfesszionális irányultságúak akadályozták meg. Ez a csoport egyébként sokkal heterogénebb volt, mint az uniót pártolók csoportosulása. Ide sorolhatók a szlovák konzervatív evangélikusok, akik egyszerre küzdöttek teológiai és nemzeti célokért, de itt kaphat helyet akár a skót hatás alatt álló pesti, vagy a bécsi, később holland hatás alatt álló református konfesszionális csoportok, Eduard Böhl és Abraham Kuyper tanítványai.

A protestáns unió kérdése – legalábbis a kérdés legmélyét tekintve – az egész 19. században egy teológiai jellegű kérdés volt. Nem véletlen, hogy a liberális teológiai irányzat leáldozásával, az 1920-as évekre az unió eszméje is elvesztette a vonzerejét. Bár tagadhatatlan, hogy Trianon miatt az unióval elérendő nemzeti célkitűzés, a szlovák evangélikusok magyarosítása is tárgytalanná vált.

A protestáns uniómozgalom történetét vizsgálva tehát azt látjuk, hogy a 19. század első felében megerősödő szabadelvűbb teológiai irányzat lassan, fokozatosan veszít teret a konfesszionális, konzervatív irányzatokkal szemben. Ez a tendencia egyáltalán nem tűnik meglepőnek, sőt egy viszonylag újabb, a 19–20. századi európai vallásossággal foglalkozó társadalomtörténeti elmélet nagyjából alá is támasztja. A német történész, Olaf Blaschke vetette fel később sok vitát kavart cikkében, 2000-ben, hogy a 19. századra valójában egyfajta második „konfesszionális korszakként” kellene tekintenünk. Nézete szerint ugyanis az általa egészen 1960-ig meghosszabbított „19. század” nagyban hasonlít a 16–17. századhoz olyan tekintetben, hogy a nyugati társadalmakban a felekezeti hovatartozás ismét – egészen a legelső társadalmi rétegekig – identitásképző tényezőként jelenik meg. Tétele szerint a felekezeti hovatartozás saját kulturális milióket, mentalitásbeli sémákat hozott létre. Blaschke meggyőződése szerint az általa meghatározott korszakban mind társadalmi–kulturális, mind pedig politikai téren sokkal fontosabb tényező volt a felekezeti hovatartozás, mint azt eddig sejtettük.¹⁵¹

A protestáns uniómozgalom magyarországi története tökéletesen illeszkedik a felekezeti identitások 19. századi megerősödéséről szóló tézishez. Ez még akkor is így van, ha arra tekintünk, hogy az uniómozgalom során előhozott érveknek jelentős része nem kapcsolódik közvetlenül a felekezeti fogalmához. Így láthattuk például, hogy az uniót létrehozni kívánók a dualizmus korszakában alapvetően két kérdés köré csoportosították érveiket: az egyiket nevezhetjük „nemzeti” érvek csoportjának, a másikat pedig „antiklerikális” argumentumoknak. Mindezt azonban a tágabban értelmezett felekezeti fogalmával megfelelőképpen lehet magyarázni. Amennyiben ugyanis felidézzük Révész Imre 1920-ban felvázolt kálvinista irányzatokra vonatkozó tipológiáját, akkor máris láthatjuk, hogy a

¹⁵¹ BLASCHKE, OLAF: Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter? In: *Geschichte und Gesellschaft*, 2000. 1. sz. 38–75. p. Tézisének részletes magyar ismertetője még nincs, a legfontosabb állításait, illetve a kapcsolódó bibliográfiát ld.: BRANDT, JULIANE: Felekezeti és modern nemzet a 19. századi Magyarországon. In: *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi, győri konferenciájának kötete. Bp., 2013. 9–26. p.*

kálvinista „felekezetiiség” értelmezésébe az „antiklerikális” gondolkodás egyesek szerint sokkal inkább beletartozott, mint mondjuk Kálvin János bármiféle teológiai tanításához való ragaszkodás. A protestáns uniómozgalom ebben az időszakban éppen azért tudott ilyen különösen és változatosan alakulni, mivel nem is beszélhetünk egységes református vagy evangélikus felekezeti identitásról. Mindkét felekezeten belül egy időben többféle, egymással rivalizáló felekezeti identitás létezett. Ezek akár egyházi határon túl együtt is működhetek egymással, a közös „protestáns” identitást tartalommal megtöltve, tervezve valamiféle együttműködést, akár uniót. Azonban gyakoribb volt, hogy a megerősödő felekezeti önazonosságok, akár egy adott egyházon belül is inkább egymásnak feszültek, nem is beszélve a többi felekezettel való kapcsolatról. A protestáns uniómozgalom 19. századi története alkalmasnak látszik tehát a megerősödő, újból teret nyerő konfesszionális mozgalmak egyházon belüli előretörésének leképezésére is. Ilyenformán a protestáns unió eszméjének vizsgálata akár kiindulópontja is lehet a későbbiek során végzendő 19. századi felekezetiiséggel foglalkozó kutatásoknak.

Végül pedig érdemes megjegyezni, hogy a protestáns unió gondolatának dualizmuskori felbukkanásait – a kortársak véleményét osztva ebben – erősen lehet kötni egy-egy, a protestantizmust közösen érintő külső kihíváshoz. Ezek a kihívások elsősorban a korszak második felében sűrűsödtek össze annyira, hogy kiváltsák a magyarországi protestánsokból a közös védekezés bázisának, az unió kiépítésének a vágyát. Ilyen kihívások voltak elsősorban a megerősödő politikai katolicizmus, illetve a különféle modern kori eszmék: a szocializmus, darwinizmus, materializmus stb. A protestáns uniót ebből a szempontból egyfajta válságmegoldásnak lehet tartani, hiszen nagyobb hangsúlyt általában akkor kapott a kérdés, amikor a külső fenyegetettség egyre erősebbnek tűnt.

Összességében elmondható, hogy a dualizmus korszakában végig bizonyíthatóan jelen lévő, leginkább rejtett, de gyakran nyíltan meghirdetett programja volt bizonyos protestáns köröknek a protestáns unió létrehozása. Ennek az eszmének az egész korszakon keresztül történő vizsgálata pedig hasznos, úgy vélem, hogy továbbgondolásra méltó, más területeken is megtermékenyítő hatású adaléknak bizonyulhat az egész 19. századi magyar protestáns egyháztörténet megértése szempontjából.

Eger püspöki város rangemelési törekvései a török hódoltság végétől a polgári korszakig

Löffler Erzsébet

Amikor 330 évvel ezelőtt, 1687. december 17-én Eger felszabadult a török uralom alól, a város, a vár és a várhoz tartozó birtokok a kincstár új szerzeményeit képezték. A kincstár ötévi adómentességet biztosított az újonnan betelepülőeknek, hisz a törökök elvonulása után összesen csak mintegy 300 fő maradt Egerben. Az ő számuk kiegészült a frissen érkező katonákkal, egyházi személyekkel. A kedvezmények reményében nagyszámú német és magyar mester, nemesember és rác kereskedő települt le a városban. A reményekre feljogosító körülmény volt, hogy I. Lipót szabad királyi várossá nyilvánította Egert, aminek tudatában a város új pecsétet készíttetett magának, melynek körirata „Sigillum liberae ac regiae civitatis Agriensis” volt.¹ Az uralkodó 1691. szeptember 28-án megerősítette Egert szabad királyi városi rangjában.²

A Kassán élő Fenesy György püspök és a Jászón élő káptalan hamarosan hozzáláttak ahhoz, hogy visszaszerezzék korábbi földesúri jogaikat. Első lépésben a püspök bérbbe vette a várhoz tartozó püspöki falvakat és birtokokat, hogy addig sem legyenek idegen kézen, amíg érvényt nem tud szerezni földesúri jogainak. Később, 1693-ban kifogásolta az udvarnál a szabad királyi városi pecsét használatát.³ Ezt követően, még ugyanennek az esztendőnek júniusában egy memorandumot nyújtott be a magyar királyi udvari kancelláriához, melyben kifogásolta a rangemelést és követelte az egri püspök korábbi földesúri jogait.⁴ A Neoaquistica Commissio nevű eljárás során a fegyverrel visszaszerzett birtokok esetében hitelt érdemlő okmányokkal kellett bizonyítani a korábbi birtokjogot, majd fegyverválság címen be kellett fizetni a kincstárnak a birtok értékének 10%-át. Esetünkben a jogosultságot igazoló dokumentum IV. Béla király 1261. szeptember 20-án kelt adománylevele volt, mely Egert püspöki várossá nyilvánította,⁵ ezt pedig csak megerősítette az a körülmény, hogy az 1649. évi 45. tc. biztosította a földesurakat arról, hogy minden olyan privilégium, melyet az uralkodó a földesúr beleegyezése nélkül ad, érvénytelen. Sőt, még az is a földesurak mellett szólt, hogy az országgyűlés elmulasztotta a rangemelés kihirdetését.⁶

¹ CSIZMADIA ANDOR: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp., 1962. (továbbiakban: CSIZMADIA, 1962.) 9. p.

² 1909. Heves vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1909. (Magyarország vármegyéi és városai) (továbbiakban: BOROVSZKY, 1909.) 107. p.

³ SZEDERKÉNYI NÁNDOR: Heves vármegye története. IV. köt. Eger, 1891. (továbbiakban: SZEDERKÉNYI, 1891.) 15–18. p.

⁴ SZÁNTÓ IMRE: Eger püspöki mezőváros úrbéri és felszabadulási pere a XVIII. században. Eger, 1954. (Heves megyei füzetek I.) 7. p.

⁵ BOROVSZKY, 1909. 107. p.

⁶ Hogy az alárendelteknek a földesurak ellen való támadásait elhárítsák, megújították az 1622. évi 17. cikkelyt, melynek 1. §-a így szól: „és továbbra is rendeltetik, hogy az olyan királyi megerősítések és jóváhagyások, a melyeket a földesúri joghatóság alatt

Törekvésében a püspököt, illetve a káptalant támogatta mindkét vármegye, amelyek területén feküdt a város, a pataktól nyugatra eső rész ugyanis Heves megyéhez tartozott és püspöki, a keletre fekvő rész pedig Borsod megye területére esett és káptalani birtok volt. A vármegyéknek is érdekében állt a rangemelés megakadályozása, hisz a szabad királyi városok nem adóztak a vármegyék felé.

1794. augusztus 14-én kelt Lipót azon parancsa, melyben a püspök által bemutatott bizonyítékok és érvek hatására megszüntette a város korábban szerzett privilégiumait, és egyben biztosította az időközben igencsak megszaporodott lakosságot, hogy azok, akik a rangemelés miatt költöztek ide, szabadon elhagyhatják a várost, akik pedig maradnak, ugyanolyan jogállást fognak élvezni, mint a többi püspöki város lakói.⁷

A királyi resolútiót követően a csalódott lakosság képviselői Kassára mentek, ahol tárgyalásokba bocsátkoztak földesurukkal, Fenesy püspökkel, aki a tárgyalások során a káptalan érdekeit is képviselte. A tárgyalások eredményeképpen a lakosság kiegyezett földesuraival, melynek során mindkét fél kénytelen volt engedelményeket tenni, a lakosság elállt a szabad királyi városi rangtól, a püspök és a káptalan pedig önmérsékletet gyakoroltak földesúri jogaik érvényesítésében. Az így megkötött egyezmény a Fenesy-féle *transactio* néven vonult be a város történetébe, és másfél évszázadon keresztül a város életét meghatározó jogforrás volt.

A *transactio*t 1695. január 4-én írták alá Kassán. A lakosság részéről a magyar nációt Faragó István bíró, valamint Török István és Csala Gergely jegyzők képviselték, a német náció részéről Günde György és Mészáros Jakab, a görögök vagy rácok részéről pedig Bajai Zsigmond és Fekete János voltak az egi deputáció tagjai. Részt vettek még a tárgyaláson gróf Szentistványi László kamarai tanácsos, a káptalan képviselőjében Szántóssy András nagyprépost és további két kanonok, Heves, Borsod és Abaúj vármegyék, valamint Kassa és Jászó városok képviselői. Az egyezmény 12 pontból áll:

Az 1. pontban Eger városa elállt a királyi városi rang és pecsét használatától, és ígéretet tett, hogy az egi püspöknek, mint örökös földesurának engedelmességek fog.

A 2. pont szögezte le, hogy a fallal körülvett belváros magyar, német és rác nemzetiségű lakói önmaguknak bírát és magisztrátust választhatnak, akiket a püspök földesúr erősít meg hivatalukban, és akik csak római katolikus vallásúak lehetnek.

A 3. pont biztosította a földesurat a városban lévő kúriájának, majorságának, csűrjének és vadaskertjének meghagyásáról. Ezen kívül a város határában 50 emberre való kaszáló rétet kapott, melyet a város lakói évente egyszer kötelesek voltak megkaszálni, az ott termett szénát felgyűjteni és összehordani. A püspök megtartott magának minden malmot, a városfa-

álló bármely városi lakosok az ő elavult kiváltságaikra nézve földesuraik tudta, beleegyezése és ajánlása nélkül eddigelé nyertek és a jövőre fognak nyerni: semmit se érjenek.” Az 1649. évi 45. tc. In: Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytar. 1608–1657. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Bp., 1900. 549. p.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL. HML.) XII.2. d.) (= Az Egi Káptalan Magánlevéltára. Nagypréposti iratok. III.) 44. 81. sz. (Eger város privilégiumai.)

lon kívül azonban kijelölt egy malomnak való helyet a város számára. A tégláégető kemencék felállítását és azok haszonvételeit, valamint a püspökség borának árusításához szükséges ház felállításának jogát a püspök fenntartotta magának.

A 4. pont biztosította a püspököt arról, hogy haszonvételei minden adózástól és városbeli tehertől mentesek lesznek. Adómentességet élveztek még a magisztrátus épületei, a káptalani lakások, a plébánia, az iskolák, a szegényházak. Minden más telek, épület, szőlő adóköteles volt.

Az 5. pontban kötelezte magát a város, hogy minden szőlő és egyéb termés után, ami a város határában van, kilencedet (mint földesúrnak) és tizedet (mint az egyház képviselőjének) fog fizetni. A tizedet a gabonából és a kilencedet a borból a püspök 5 évre elengedte. A bárányok, méhek és egyéb kisebb jövedelmek után csak tizedet kellett fizetni.

A 6. pont foglalkozott a bormérés jogával. Szent Mihály napjától újév napjáig szabad lesz a városnak, a lakosságnak és a földesúrnak egyaránt bort mérni, de csak olyat, ami a város határában termett. Újesztendő napjától március utolsó napjáig csak a lakosság mérhette a bort, és pedig idegenből származót is, különösképpen, ha a helyi már elfogyott. A méhsört a lakosság egész évben árulhatta. Április első napjától Szent Mihály napjáig mind a bort, mind a pálinkát csak a püspökség mérhette. A sört egész évben csak a püspökség mérhette. A sörház felállításának joga is a püspökségé volt.

A 7. pontban a város kötelezte magát, hogy mészáros céhet fog kiállítani és minden nagyobb marhából 5 font faggyút fog adni a püspökségnek.

A 8. pont szerint a városi jövedelmeknek, a helypénzeknek 2/3-a a püspöké lesz.

A 9. pont a pallosjogra vonatkozott, amit IV. Béla privilégiumára hivatkozva igényelt a püspök, ám ígéretet tett arra, hogy azt a püspöki tisztek a magisztrátussal közösen fogják gyakorolni.

A 10. pontban tett ígéretet a város arra, hogy census és úrbér váltsága címen évi két részletben 600 forintot fog adózni, az első részlet Szent György, a második Szent Mihály napján esedékes. A folyó 1695. évi részletet a püspök elengedte. Egyéb szolgáltatásokkal és „könnyű munkákkal” is tartozott a város. Amikor a püspök Egerbe fog érkezni, a város köteles lesz neki ajándékokat adni és illő fogadtatásról gondoskodni. A püspök kúriájához kötelesek lesznek öröket állítani, a város kapuit őriztetni, a levelek kihordásáról gondoskodni. A város feladata lesz a falakat rendbe hozatni, az utcákat kijavíttatni. A város feladatai közé fog tartozni a püspöki malmok töltésének karbantartása. A zselléreknek kellett a püspöki dézsma-szekereket megrakni, jeget vágni nyárra és a püspökségnek a várnál és a városon kívüli hóstyán lévő kertjét megdolgozni.

A 11. pont leszögezte, hogy a végrendeletek megerősítése, főbenjáró és birtokjogot érintő ítéletek végrehajtása csak a püspök engedélyével történhet, magszakadás esetén pedig az elhunyt jószágai és a városban lévő fundusai a püspököt illették. A birtok adásvétele szabad lesz, fellebbezni a püspökhöz lehetett.

A 12. pont eretnekek és zsidók letelepedését tiltotta a városban.⁸

A város új pecsétet készíttetett, melynek körirata a rendelkezés szerint Sigillum Episcopalis Civitatis Agriensis volt, de a magisztrátus ezt előszere-

⁸ Uo.

tettel egészítette ki a „libera” szóval.⁹ Ettől kezdve a város magisztrátusa a saját megnevezésében, levelezésében következetesen a „Libera civitas episcopalis Agria” nevet használja,¹⁰ ahol a „libera” szónak különleges jelentősége volt, mert mind a memorandum, mind a földesurakkal kötött egyezmény a „királyi” kifejezést kifogásolta, nem pedig a szabad város megnevezését.¹¹

1695. február 6-án a felek között úgynevezett „magyarázó pótegyezmény” jött létre a lakosság elégedetlensége miatt. A pótegyezmény biztosította a város lakói számára a szabad költözés jogát abban az esetben, ha a költözni szándékozónak nincs adóhátraléka. Mivel a város két vármegye területén feküdt, lehetőséget biztosított az egrieknek, hogy a főbírókn kívül két kisbíróvá válasszanak, mindkét megyébe eső városrészből egyet-egyet. A pótegyezmény módosította a *transactio* azon pontját, mely a kézi munkákra vonatkozott, ezeket is pénzzel megválthatóvá tette, mégpedig évi 700 forinttal, amit szintén két részletben kellett megfizetni. A lakosságnak azt a kérését, hogy a püspök számukra még egy malomhelyet biztosítson, nem teljesítette a földesúr.

A pótegyezmény biztosította még a püspököt arról, hogy a város területén még egy kocsmaház a birtokában maradjon, ami minden tehertől mentes lesz. A püspök kötelezte magát, hogy Szent Mihály napjától újév napjáig, mikor a lakosságnak, a magisztrátusnak és a püspökségnek egyaránt szabad volt bort mérnie, a püspökség csak egy kocsmában fogja azt tenni. Ha pedig a pálinkamérés jogát vagy más hasonló jövedelmet a püspökség bérbe kívánna adni, elsőként a városnak fogja azt felajánlani. A pótegyezményt április 16-án véglegesítették.¹²

Ugyanazon a napon, amikor a lakosság képviselői a püspökkel meg egyeztek a pótegyezménybe foglalt módosításokban, egy 5 pontból álló megállapodást írtak alá a káptalan, mint a másik földesúr képviselőjével, Szántóssy András nagypréposttal is. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a korabeli magyar változatokban (mindegyik dokumentum latin és magyar nyelven készült) a *transactio* kifejezést „alkunak” fordították.¹³

A *transactio* szövegéből is egyértelműen kiderül, hogy számos előnyt jelentett a lakosság számára, összehasonlítva a mezővárosi polgárok bizonytalan, már-már jobbágyi jogállásával. A leglényegesebb kedvezmény bizonyos járandóságoknak az egy összegben való egyetemleges meghatározása volt, hiszen a belváros lakói mentesültek a robotnak nevezett jobbágyi szolgáltatásoktól, arról nem is beszélve, hogy ezeket az összegeket több évre előre határozták meg, így a lélekszám növekedésével az egy főre eső adók folyamatosan csökkenő terhet jelentettek. A városi öngazgatásnak az a formája, amelyet a *transactio* előírt, a belváros lakóinak helyzetét hasonlatossá tette a szabad királyi városok lakóinak helyzetéhez. Külsőség ugyan, de a városfalak megléte és azok fenntartása is a szabad királyi városokéhoz volt hasonlatos. Ez a jogforrás az egész, még hátralévő feudális korszakban

⁹ SZEDERKÉNYI, 1891. 21. p.

¹⁰ MNL. HML. XII.3. a.) (= Egri Káptalan Magánlevéltára. Az Egri Érsekség Gazdasági Levéltára.) 330. sz.

¹¹ Ld. 7. sz. jegyz.

¹² Ld. 7. sz. jegyz.

¹³ Ld. 7. sz. jegyz.

meghatározta a város jogállását, földesuraihoz való viszonyát. Az egyezmény létrejöttéhez kapcsolódik még az a körülmény is, hogy Eger város címerét Fenesy püspök címerének felhasználásával hozták létre.

A városnak a kettős földesurasággal (a mindenkori püspökkel és káptalannal) való kapcsolata az egész korszak folyamán, vagyis a 19. század közepéig konfliktusokkal volt terhelt, melyek három fronton zajlottak. Ez a három front néha keresztezte is egymást, illetve összemosódott:

1. A város lakói továbbra sem mondtak le a *szabad királyi városi rang* elérésének lehetőségéről. Ami a szabad királyi városi rangot illeti, ennek legfőbb akadályát később is a már említett 1649.évi 45. tc. jelentette, amelynek értelmében továbbra is hiányzott a földesurak beleegyezése.¹⁴
2. Folyamatos küzdelmet folytattak a *transactio betartatásáért*, amelynek pontjait a földesurak több ízben is megsértették. Sőt, amikor Mária Terézia 1767-ben megjelent úrbéri rendelete 1771–72-ben itt is bevezetésre kerülhetett volna, az egriek hevesen tiltakoztak az urbárium ellen, meg is akadályozták annak bevezetését a *transactio* előnyösebb volta miatt.
3. A különleges *jogállás* állandó feszültségforrást jelentett a fallal körülvett belváros és a külvárosok – hóstyák – lakói között (ez utóbbiak nem élveztek polgárjogot, még jobbágyok sem voltak, csupán zsellérek, mert az általuk birtokolt kisebb-nagyobb szőlők nem számítottak jobbágyteleknek). Mivel a belváros mérete adott volt, a lélekszám pedig folyamatosan növekedett, természetes, hogy a lakosságnak csak töredéke fért el a fallal körülvett városrészben, a kívül rekedtek pedig időről időre kérvényekkel ostromolták a földesurakat azért, hogy a hóstyák is a *transactio* hatálya alá kerülhessenek.

Az első alkalom, amikor a lakosság és a földesurak között komolyabb összetűzésre került sor, 1745-ben volt, amikor az egriek panaszaikkal Barkóczy püspökhöz fordultak. Kérték, hogy a *transactio* hatályát terjessze ki a külvárosokra is. Ezenkívül kifogásolták, hogy a püspök allodizálta a szántóföldek és rétek egy részét.¹⁵ A polgárság még ugyanebben az évben eljuttatta sérelmeit a királynőhöz is, aki biztosokat küldött ki a panaszok kivizsgálására. Végül a város megegyezett a püspökkel, aki a jogtalanul allodizált földek egy részét visszaadta, a városban elvett malom helyett egy új malomhelyet jelölt ki és hozzájárult, hogy a város megvegyen egy telket a városháza céljaira.

A felszabadulás újabb lehetősége nyílt meg a város előtt II. József uralkodása alatt. A püspök és a kalapos király közismerten rossz viszonyát tovább mérgezte, hogy Eszterházy tiltakozott az uralkodónál a türelmi rendelet kapcsán, és hogy II. József Eszterházyt fölmentette főispáni tisztsége alól, kerületeket szervezett, a kerületek élére pedig adminisztrátorokat állított.¹⁶ Ezt a helyzetet használta ki a polgárság, amikor 1786-ban memorandumot nyújtott be az uralkodónak,¹⁷ akinek szándékában is állt Egert szabad királyi várossá nyilvánítani (ezt a tervét 1789 decemberében közölte

¹⁴ CSIZMADIA, 1962. 43. p.

¹⁵ MNL. HML. XII. 3. a.) 329. sz.

¹⁶ CSIZMADIA, 1962. 49. p.

¹⁷ MNL. HML.) XII.2. c.) (= Nagypréposti iratok. II.) 2. sz. (Az egriek sérelmei, melyeket II. József elé tártak.)

is mind a püspökkel, mind a várossal), ám hamarosan bekövetkező halála (1790. február 20.) megakadályozta ebben.¹⁸ 1791-ben is járt egy királyi komissió Egerben a rangemelés ügyében.¹⁹

A 19. század elején a város felszabadulási törekvései mintha veszítettek volna erejükből. Ekkortájt már arra vonatkozó adatokkal is találkozhatunk, hogy a város pénzzel kívánta megváltani szabadságát. Sőt, önkéntes pénzadományokat is gyűjtöttek a felszabadulás költségeire. Ezt azonban törvény tiltotta, ezért Borsod vármegye szolgabírája 1802 decemberében tiszti tanúkihallgatást rendelt el a gyűjtés módjáról és arról, hogy annak során nem alkalmaztak-e kényszert. 11 tanú vallomása szerint önkéntes volt a gyűjtés, 2 fő pedig azt vallotta, hogy a bíró a fertálymestereket küldte ki a céhmesterekhez és a magánszemélyekhez, akik felszólították őket az adakozásra.²⁰

A városi elöljáróság 1812-ben az országgyűléshez fordult kérelmével. Eger már akkor 20 ezres lélekszámú város volt, és a rangemelésről a nagyobb gazdasági fejlődést, a lakosság lélekszámának további növekedését várták. Miután 1807-ben a város mindkét részét Heves vármegyéhez csatolták, most már csak a Heves vármegyei követek kapták azt az utasítást, hogy a rangemelés ellen szavazzanak. Néhány év múlva már a reformokért küzdő megyei nemesség is támogatta a város törekvéseit, a megyei ellenzék egyik vezéralakja, Csíky Sándor is sikkra szállt a város jogaiért.²¹

Végül az 1848. évi 24. tc. értelmében a város addigi jogállásától függetlenül a rendezett tanácsú városok sorába került, a közigazgatás elvált az igazságszolgáltatástól, első polgármestere Rózsa Károly lett.²²

A *transactio* betartásáért folyó küzdelem a második volt a prioritások sorában, arra az esetre, ha nem sikerül a rangemelést elérni. Az eliberációs törekvéseknél már tettem említést mind a Barkóczy, mind az Eszterházy püspökkel szembeni kifogásokra, melyek minden esetben kitértek a *transactio* be nem tartására is.

Számos, a *transactio* be nem tartásából fakadó viszály okozója volt az is, hogy a püspökök által foglalkoztatott iparosok (pallérok, kőművesek, festők, kőfaragók, képfaragók, nyomdászok, könyvkötők stb.) és művészek nem voltak hajlandók a városnak megfizetni a letelepedés lehetőségéért járó összeget, az úgynevezett *purger taxát* (a „purger” a Bürger német szó módosulása). Így nemcsak a város magisztrátusa esett el jelentős bevételről, hanem a püspök alkalmazottai konkurenciát is jelentettek az itt élő céhbeli iparosoknak. Ez pedig ellenkezett az egyezmény által garantált önkormányzatisággal. Megjegyzendő, hogy Eszterházy tanult elődje, Barkóczy Ferenc esetéből – aki ellen 1756-ban fellázdak a helybeli kézművesek –, ezért ő már előszeretettel foglalkoztatott helybeli iparosokat is, sőt az általa ideinvitált idegenek is többnyire „egrivé” váltak. Letelepédtek, házat vettek, egri leányt vagy özvegyet vettek feleségül, ezáltal polgárjogot

¹⁸ SZEDERKÉNYI, 1891. 244–246. p.

¹⁹ Ld. 10. sz. jegyz.

²⁰ MNL. HML. XII.2. c.) A/4/121. sz. (Eger város felszabadulási költségeire tett önkéntes pénzadományok jegyzéke.)

²¹ NAGY JÓZSEF: Eger története. Bp., 1978. 271. p.

²² Uo., 280. p.

nyertek.²³ Ebben az összefüggésben is szólnunk kell a már korábban említett 1786-os memorandumról, amelyben több hivatkozás is van a *transactio* be nem tartására, egyebek közt arra is, hogy Eszterházy önkényesen lebontatta a városfalakat, amelyek köveit részben saját építkezéseikhez használta föl, részben eladta azokat.²⁴

Végül a külvárosok, a hóstyák lakóinak jogállásáról teszünk említést. Szinte minden beadványban szerepel a kérés, hogy a külvárosok (Felnémet, Hatvani, Cifra hóstyák és a Sánc nevű városrész) lakói is a *transactio* hatálya alá kerülhessenek.²⁵ Így volt 1771-ben, mikor Eszterházy püspököt kéri erre, egyidejűleg azzal, hogy kéri a *transactio* megerősítését és az urbárium mellőzését. Ezt a kívánságukat jegyzőkönyvben így rögzítették: „Azért minden jó vagy rossz konzekvenciákat mindkét részről megfontolván, egyes akarattal elvégeztetett, felkiáltatott, hogy igenis a *transactio* mellett kívánunk megmaradni, annak továbbá való megmaradása és *conformatio*ja végett Óexcellenciája tett kegyelmes ajánlását köszönettel vévén.”²⁶

Ez, vagyis a *transactio* 1771-ben történt megerősítése később már-már végzetesnek bizonyult az egri polgárság számára. Az 1848-as törvények a jobbágság jelentős részének örök tulajdonába adták hozzávetőlegesen az ország megművelt földterületének egyharmadát, miközben a földesuraknak állami kárpótlást ígértek. Ugyanakkor a nem úrbéres jellegű földek (szőlők, irtványok, kertek) fölött megőrizték a földesurak tulajdonát, illetve fenntartották az utánuk járó jobbágyi tartozásokat.²⁷

1848-ban az érsekség ugyan nem szedte be a dézsmát, de 1849-ben ismét kérte. A város 1850-ben Geringer Károly kormányzóhoz fordult, aki a per végéig felfüggesztette a dézsma szedést. Hosszú, évekig tartó pereskedés kezdődött arról a kérdéssel, hogy az egri szőlők úrbéri vagy majorsági természetűek-e. A lakosság szerint úrbéri, emellett szölte az, hogy a *transactio* úrbérpótló szerződés volt (a szőlők után kilencedet és robotot fizettek, sőt az egyházi tizedet is az érsek és a káptalan szedte be), az érsek szerint majorsági természetűek voltak, tehát továbbra is fizetni kell a használatuk után, még akkor is, ha ezután azt bérleti díjnak hívják. 1853-ban a földesurak ajánlatot tettek a következő, 1854. évtől a bordézsmaváltására 350.000 forint ellenében. Ezzel szemben a város 50.000 forintot kínált összes váltságul. Végül 1854-ben Bartakovics érsek elfogadta az 50.000 forintot, amiből 10 ezer forintot visszatértett két iskola javára, és elengedte a városnak a borkilencedet, illetve a szőlőalji taksákat. Ezzel a pert mindkét fél befejezettnek tekintette.²⁸

²³ LÖFFLER ERZSÉBET: Eger város jogi helyzete a török kiűzésétől 1854-ig. In: *Agria. Az Egri Múzeum évkönyve. XVIII.* Szerk: Bodó Sándor. Eger, 1981. 85–97. p.; 87. p.

²⁴ MNL. HML. XII.2. c.) 2. (= Az egriek sérelmei, melyeket II. József elé tártak.)

²⁵ MNL. HML. XII.3. a.) 329., 330., 331. sz. (Egriek panasza az ellen a kettős földesuraság ellen, 1696–1802.)

²⁶ MNL. HML. IV. 152. b.) (= Az egri cs.kir. megyefőnök közigazgatási iratai.) 5., 6. sz. (Eger város bordézsmaváltás ügye.)

²⁷ Az 1848. évi 9. tc. In: *Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytar. 1836–1868. évi törvények.* Szerk.: Márkus Dezső. Bp., 1900.

²⁸ Ld. 27. sz. jegyz.

Katolikus nőként a társadalom és a kultúra szolgálatában. Gróf Zichy Rafaelné (1877–1964) munkássága a két világháború között

Bárány-Szilfai Alida

„Véssük mélyen a lelkünkbe az isteni parancsot: szeresd felebarátodat, mint tennen magadat – és az ebből következő szabályt – hogy úgy bánjál embertársaidal, ahogy elvárod, hogy veled bánják. És legyünk mindig és mindenütt őszinték, természetesek.” (gróf Zichy Rafaelné)¹

Már az első jótékony célú társadalmi szervezetek, az első magyarországi nőegyesületek² megalakulása óta általános dolog volt, hogy ezen egyesületek élén arisztokrata hölgyek álltak. Az, hogy ők csupán jószándékból, örömmel, szeretettel álltak e munka élére vagy pedig inkább kötelességtudatból, igen összetett kérdés. Kétségtelen, hogy bizonyos mértékig társadalmi elvárás volt az előkelő nők felé, hogy kivegyék részüket a nőszerkezeti munkából, illetve ez egy kitűnő reprezentatív szerep volt számukra, melynek segítségével férjük mellett ők is ki tudtak teljesedni, sőt, voltak esetek, amikor háttérbe is tudták szorítani férjüket. Ennek ellenére történelmünkben számos olyan hölgyet találunk, akik életútját és pályafutását végignézve egyértelművé válik, hogy ez a fajta jótékony szerep, a segítő szándék, a jót cselekedni vágyás és a nélkülözők számára nyújtott segítség számukra nem kötelességtudatból vagy kedvtelésből, hanem őszinte, igaz hittel történt. A katolikus hölgyek között ilyen volt gróf Pálffy Pálné,³ a katolikus nők egyesületi életének megindítója, kinek munkája vitathatatlan jelentőségű. Ő még életében megtalálta tökéletes utódját, és amíg volt rá lehetősége, át is adta neki művét.⁴ Gróf Pálffy Pálné volt az első, aki szeretett volna az egyszerű jótékonykodáson túllépni, és egy hosszabb távú eredményt elérni a karitatív munkával, mindezt a katolikus szociális nevelésen keresztül látta megvalósíthatónak.⁵ 1896-ban alapította meg az Országos Katolikus Nővédő Egyesületet, melynek haláláig elnöke volt. A grófné azt gondolta, hogy nem elég csupán kézzel fogható adományokkal

¹ GRÓF ZICHY RAFAELNÉ – STADLER FRIEDA: Mit mikor hogyan kell tenni, hogy szép, okos és helyes legyen. Bp., 1940. 206. p.

² 1817-ben, Hermina főhercegné védnökségével alakult meg az első két magyarországi nőegyesület Pesti és Budai Jótékony (vagy Jóltevő) Asszonyi Egyesület, később Pesti és Budai Jótékony Nőegylet néven.

³ Gróf Pálffy Pálné szül. Károlyi Geraldine (1836–1915). 1896-ban alapítja meg az első katolikus nőegyletet Magyarországon, a patronázsok mintájára, mely később, 1903-ban veszi csak fel a Katolikus Nővédő Egyesület nevet, majd 1906-tól már Országos Katolikus Nővédő Egyesület néven működik tovább.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) P 1650. (= Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége, 1919–1947.) 2. dob. 6/b. t. (= Zichy Rafaelné életrajza.) 1929. 18. p.

⁵ MNL. OL. P 1650. 2. dob. 6/c. t. (= Gróf Zichy Rafaelné írásai. é.n.) 13. p.

segíteni a rászorulókon, nem elég kenyeret, ruhát és pénzt juttatni nekik, hanem jóval nagyobb szükség van egyfajta lelki gondozásra, és egy hosszabb távú eredményeket hozó szociális nevelésre. Ezt a gondolatot vitte tovább utódja, gróf Zichy Rafaelné, aki elődjéhez hasonlóan egész életét a katolikus nőszervezeti munkának szentelte, és akinek munkásságával eddig igen kevés kutató foglalkozott.

Gróf Zichy Rafaelné Pallavicini Eduardina (Edina) 1877-ben született Budapesten. Édesapja őrgrof Pallavicini Ede,⁶ édesanyja Mailáth Etelka,⁷ nagybátyja gróf Mailáth Gusztáv Károly⁸. Edina tehát nem férje által vált nemessé, hanem annak is született, az olasz eredetű Pallaviciniek közé, akik a középkor óta vannak jelen Magyarországon és kulturális tevékenységük, hagyatékuk igen jelentős. Kutatásaim alapján meg kell, hogy állapítsam, a grófné gyermekkoráról nem maradtak fenn információk. Amit biztosan tudunk, hogy Budapesten született, ám kamaszéveit már a Pallavicini család somogyi kastélyában, Mosdóson töltötte.⁹ Itt ment férjhez gróf Zichy Rafaelhoz 1901. augusztus 25-én.¹⁰ Röviddel a házasságkötésük után a Fejér megyei Zichy birtokra, Sárszentmihályra költöztek. A grófné levelezéséből kiderül, hogy a '20-as évektől kezdve ideje nagy részét adminisztratív teendői, tisztségei miatt budapesti lakásukban, a Verbóczy utcában töltötte, ám hétvége és nyaranta Sárszentmihályon tartózkodott. A Zichy házaspárnak 5 gyermeke született, 4 fiú és egy leány. Kétségtelen, hogy családja révén Zichyné fogékony volt a jótékonykodásra, érdekelték a szegények, és elsősorban a vidék szegényeinek problémái. Életrajza többször említést tesz arról, hogy már nagymamája¹¹ is olyan asszony volt, aki köré a mise után odagyűltek a szegények, betegek, öregek,¹² és aki rendkívül fontos ügynek tartotta a jótékonykodást és támogatta az oktatás fejlesztését. Edina édesanyja, Mailáth Etelka is kiemelkedő szerepet töltött be a magyar karitatív női munka és a nőegyletek történetében, 1890-től a Budai Jótékony Nőegylet elnökasszonya volt, és ahogyan azt a korabeli sajtóban számos alkalommal olvashatjuk, munkája igen nagy elismerést váltott ki:

„A fiatal őrgrofné vallásossága, jó szíve és jótékonyossági hajlama által vezéreltetve, egész hévvel és kitartással buzgólkodik az egyesület érdekében. Az ápodlát igen gyakran meg-meglátogatja, az elaggott öreg asszonyokat vigasztalja, igen sokszor élelmiszereket, bort, kávét ajándékoz nekik s így megjelenése ünnepszámba megy az ápodlában. [...] Tettereje és nemes gondolkozása, a mostoha körülmények közt is fenn fogja tartani a budai

⁶ Őrgrof Pallavicini Ede (1845–1914): politikus, közigazdász, a Magyar Általános Hitelbank igazgatója.

⁷ Pallavicini Edéné szül. Mailáth Etelka (1853–1936): csillagkeresztes és palotahölgy, négy gyermek édesanyja, a Budai Jótékony Nőegylet elnöke.

⁸ Gróf Mailáth Gusztáv Károly (1864–1940): erdélyi püspök.

⁹ MNL. OL. P 1650. 2. dob. 6/a. t. 17. p. Zichy Rafaelné életrajza. 1929.

¹⁰ Ld. pl.: Főúri esküvő. In: *Esztergom*, 1901. augusztus 18. 5. p.

¹¹ Nem tudjuk, melyik nagymamáról van szó, de feltételezhetően Mailáth Györgyné szül. Prandau Stefániáról, aki Pécs katolikus életének jelentős alakja volt, többek között népiskolát és nevelőintézetet alapított, és rövid ideig, lányát megelőzően a Budai Jótékony Nőegylet elnöke is volt.

¹² MNL. OL. P 1650. 2. dob. 6/c. t.

nőegyesület jó hírnevét és működési képességét, sőt az eddigiek után ítélve, jogosult az a feltevés, hogy újabb virágzás is fog bekövetkezni.”¹³

Érthető tehát, ha az amúgy is kiemelkedő szociális érzékkel rendelkező Pallavicini Edina ilyen felmenők után maga is a jótékony katolikus munkának szentelte életét.

Gróf Pálffy Pálné Károlyi Geraldine munkájának köszönhetően Zichyné már ötödik (egyben utolsó) gyermeke születésének évében, 1909-ben komoly szerepet kapott a katolikus nők szervezeti életében, ekkor ugyanis a Katolikus Tisztviselőnők és Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesületének elnöke lett, és gyakorlatilag innentől kezdve a katolikus nőkért dolgozik.¹⁴ Gróf Pálffyné 1915-ben bekövetkezett halála után pedig már az Országos Katolikus Nővédő Egyesület elnökszónya lett, mely a katolikus munkásnők részére otthont tartott fenn, és működött alatta az ún. Anyák Köre és egy Patronázs Szakosztály is. 1914-ben megalakul a Katolikus Caritas, melynek szintén ő az elnöke, ezt azonban a bolsevista uralom 1918-ban meg is szüntette. Több mint 1500 család és közel 3500 gyermek állt a Katolikus Nővédő Egyesület gondozása alatt.¹⁵ Az első világháború idején elsősorban a hadbavonultak itthon maradt családtagjait próbálta segíteni az egyesület munkáján keresztül, illetve amikor gróf Tisza István felállította az Országos Hadigondozó Hivatalt, akkor Zichyné e kezdeményezést is támogatta és minden erejével segítette a hivatal munkáját is.¹⁶ Látjuk, és valószínűleg ő már az 1910-es években látta, hogy a megszámlálhatatlan kisebb katolikus nőegyesület nem tud erős, egységes és szervezett lenni, mert nem áll központi vezetés alatt, nincs összehangolt munka, melynek következtében ellenőrzés és útmutatás sincs, a fontos munka elaprózódik. Ezen szeretett volna változtatni, amikor 1918. december 18-án megalapította a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségét, amely alá betagozódott a 9 nagy országos katolikus nőszervezet: az Országos Katolikus Nővédő Egyesület, a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége, a Katolikus Tanítónők és Tanárnők Országos Egyesülete, a Katolikus Egyetemi Hallgatónők Szent Margit Köre, a Katolikus Lányok Országos Szövetsége, a Katolikus Tisztviselőnők és Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesülete, a Görög Katolikus Nők Országos Szövetsége, a Testvérszövetség és a Szociális Testvérek Társasága, majd később a belőlük kivált Szociális Missziótársulat is csatlakozik Slachta Margit vezetésével, aki külön kiemelte, hogy egyetért Zichynével abban, hogy egyetlen katolikus női központra van szükség Magyarországon. Tagja lett továbbá 21 helyi fiókegyesület és 166 helyi csatlakozott egyesület.¹⁷ Zichyné kezdeményezésére és közbenjárására a szövetség már 1921-ben csatlakozik a Katolikus Női Ligák Nemzetközi Szövetségéhez, melynek 1922-es kongresszusára a grófné már el is látogatott. Beszámolója szerint ő mindenkit megértett, de őt nem értette meg senki, és valahogy így van Magyarország is a többi ország között.¹⁸ 1925-től

¹³ *Vasárnapi Újság*, 1898. április 17. 265–266. p.

¹⁴ MNL. OL. P 1650. 2. dob. 6/b. t. 18. p.

¹⁵ Uo.

¹⁶ *Tolnai Világlapja*, 1942. február 18. 4. p.

¹⁷ MNL. OL. P 1650. 2. dob. 6/b. t. 19. p.

¹⁸ Uo.

ez a nemzetközi munka is komolyabb fordulatot vett, mert ekkor gróf Zichy Rafaelné a nemzetközi szövetség „Hit védelme és terjesztése” munkabizottságán belül működő egyik alosztály elnöke lett, mely kinevezést nyilvánvalóan kitűnő nyelvtudásának is köszönhetett. Ez a magyar nőszövetség számára komoly presztízs értékkel bírt. A Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége (vagy Országos Katolikus Nőszövetség) egy felekezeti alapon szerveződött, nőket tömörítő társadalmi szervezet volt, természetesen párthoz nem csatlakozhatott, de egyénekenként támogatták a Keresztény Női Tábor jelöltjét. Hat szakosztálya működik: a hitéleti, a szociális és karitatív, az ifjúsági, a leányvédelmi, a külügyi és végül a hivatásosan szellemi munkát végző nők szakosztálya.¹⁹ Noha a célkitűzés már 1918-ban megvolt, kimondva mégis csak 1932-ben, az új alapszabály elfogadásával lett: elsődleges cél, hogy a katolikus nőszövetségek, nőegyesületek között kialakuljon egyfajta párbeszéd, és ennek a kapcsolatnak, párbeszédnek az országos szövetség összefogó, irányító és képviselő szerve legyen.²⁰ A fennmaradt dokumentumok megvizsgálása során látjuk, hogy a szövetség elsődleges céljai között semmilyen politikával kapcsolatos pont nem szerepel. Ezzel együtt tudvalevő, hogy Zichyné igen közel állt Horthyékhoz, de az, hogy katolikus nőszövetségi vezetőként politikai célkitűzései lettek volna, nem nyert bizonyítást. Ez nem jelenti azt, hogy az elnökszöveg egyáltalán nem foglalkozott politikával, azonban azt más keretek között tette (mely szintén bizonyítja, hogy nem a katolikus szövetség berkein belül szerette volna ezt véghezvinni), mégpedig a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének megalapításában és működésében vállalt szerepén keresztül.

A grófné katolikus nőszövetségi tevékenységét leginkább konkrét példák segítségével célszerű megismerni, mert ezekből kitűnik, hogy számára ez nem egy pusztán tisztség volt, hanem hivatás. Katolikus elnöknőként Zichyné több alkalommal hangsúlyozta, hogy egy egyesületet megszervezni mindig könnyebb, mint életben tartani azt.²¹ Annak érdekében, hogy a tagegyesületek munkáját segítse és ezt az életben tartást támogassa, 1933-tól kezdve kiadta a saját maga által szerkesztett, negyedévente megjelenő *Vezetők Mappáját*, mely az egyesületi vezetők számára nyújtott segítséget, igen részletesen kidolgozva az egyes témákat. Ebben a munkaanyagban mindig helyet kapott egy fejezet, amely azzal foglalkozott, hogy miként lehet a katolikus nőszervezeti munkát népszerűsíteni. Zichyné szerint azért volt erre szükség, mert még mindig sok olyan terület van, ahol a nőszövetség ismeretlen.²² Az útmutatás szerint ezeken a helyeken a helybeli plébános, katolikus tanítónő vagy más lelkes katolikus hölgy kell hogy segítsen népszerűsíteni a nőszövetséget, és a katolikus nőket a katolikus akció szolgálatába kell állítani.²³ A *Vezetők Mappája* konkrét, gyakorlati tanácsokkal is ellátta a helyi katolikus nőszervezet vezetőjét, például a megszervezendő

¹⁹ *Katolikus Almanach*, 1927. 637. p.

²⁰ SCHULER DEZSŐ: Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten. 2. köt. In: *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 1937. 90/1. (továbbiakban: SCHULER, 1937.) 78. p.

²¹ MNL. OL. P 1650. 3. dob. 10/a. t. (= *Vezetők Mappája*, 1933–1934.)

²² Uo.

²³ Uo.

rendezvényekkel kapcsolatosan, kitérve arra, hogy milyen esteket, eseményeket érdemes szervezni, és hogyan kell tenni mindezt annak érdekében, hogy a siker ne maradjon el. Nem győzöm hangsúlyozni, hogy a Zichyné vezetése alatt működő szövetség egyik legnagyobb érdeme, hogy képes volt továbbvinni és megvalósítani gróf Pálffy Pálné gondolatát a jótékonykodás tekintetében. Hosszú távú megoldásokat keresett, ezért indította el például a vándortanfolyamok szervezését, melyekkel kapcsolatban szintén részletes útmutatót találunk a *Vezetők Mappájában*. Ezek főző- és háztartási tanfolyamok voltak, melyeket 4 héten keresztül tartottak. Városokban és falvakban egyaránt megrendezték őket. Alapvetően az volt a cél, hogy a Népművelési Bizottság támogassa ezeket a tanfolyamokat anyagilag, ha pedig ez nem valósult meg, akkor tandíjat szedtek, és abból finanszírozták az oktató utazását, lakhatását, egyéb költségeit.²⁴ Itt felmerül a kérdés: miért volt szükség ezekre a tanfolyamokra? Véleményem szerint a kérdés különösen falun érdekes: miért lenne szüksége egy falusi gazdasszonynak főzőtanfolyamra? Több utalást is találunk arra vonatkozólag, hogy a falvak egészségügyi helyzete igen rossz képet mutatott. Ehhez kapcsolódik az, hogy noha a családok mindent megtermelnek, de majdnem mindent el is adnak. Ami marad, az a krumpli, a bab, a káposzta, a kenyér. Ezekből képtelenek változatos ételeket készíteni, és mivel az asszonyok édesanyjuktól már csak ezeket látták, nem is ismerik a többi alapanyagot, nem tudnak főzni belőle. A vándortanfolyamokon elsajátíthatták különböző egészséges ételek elkészítési módjait, zöldségek, gyümölcsök, tejtermékek felhasználási módját, mely által egészséges, változatos étkezést biztosíthattak gyermekeiknek, s így hosszú távon járultak hozzá fejlődésükhöz. A fent említetteken kívül háziipari tanfolyamokat is indítottak, annak érdekében, hogy az asszonyok pénzkereseti lehetőséghez jussanak. Zichyné a hozzá beérkező jelentések, beszámolóik és saját, sárszentmihályi tapasztalatai alapján látta, hogy mindenképp a betegségek és a nyomor megelőzésére kell elsősorban fektetni a hangsúlyt, a könyöradományok nem nyújtanak hosszú távú megoldást. Valójában ez az, amit anno Pálffyné is akart, a gyakorlati megvalósítás azonban utódjára várt. Zichyné ezt a fajta gyakorlati szegénygondozáselméletet több alkalommal kifejtette a mappában, hangsúlyozta, hogy a karácsonyi megajándékozás nagyon kevés. A szegényügy társadalmi kérdés, melynek megoldását nem fentről kell várni, és nem csupán pénzkérdés. Jóakaratra, segítőkészségre, türelemre van szükség.²⁵ Ezek a vezetőknek szóló útmutatások természetesen részletesen tartalmazzák azt is, hogy a katolikus nők élén állva mennyire fontos az evangelizáció, a hit kérdése, a vallási öntudat fejlesztésének elősegítése. Mindazonáltal az elnökszöveg szerint ez nem elég. „A katolikus egyesületi vezetők munkája az egész életre terjedjen ki. Ne merüljön ki csak egyes nagyobb rendelkezésekben, melyek után azután elalszik megint minden.”²⁶ Természetesen, mint katolikus vezető és ötgyermekes édesanya, kiemelkedő szerepet szentelt munkájában a gyermekek és a család védelmének. Hangsúlyozta, hogy rendkívül fontos a gyermekek önállóságra, bátorságra nevelése, de amit legfontosabbnak tartott, az a szociális gondolkodásra való nevelés. A legkisebb, legéltetőbb

²⁴ MNL. OL. P 1650. 3. dob. 10/a. t. *Vezetők Mappája*, 1935. 2. sz. 9. p.

²⁵ MNL. OL. P 1650. 3. dob. 10/a. t. *Vezetők Mappája*, 1938. 2. sz. 9. p.

²⁶ MNL. OL. P 1650. 3. dob. 10/a. t. *Vezetők Mappája*, 1937. 2. sz. 2. p.

közösség a család, tagjainak minden helyzetben össze kell fognia és együttműködésre kell törekedniük. A gyermek lelje örömét otthon a munkában, legyen kötelességtudó, áldozatkész és fegyelmezett. Ezek tehát azok a dolgok, amelyek a családban fontosak. Ezután pedig az iskola közössége következik. Az iskola és a család kettős ellenőrzése, tanítása mellett fejlődik harmonikusan a gyermek.²⁷ Azt, hogy a család és a gyermekek védelme milyen fontos volt a szövetség és vezetője számára, kitűnően példázza, hogy 1922-ben a másik két legnagyobb felekezeti alapon szerveződött nőegyesülettel karöltve (Protestáns Nőszövetség és Izraelita Nőszövetség) csatlakozott a Vöröskereszt munkájához.²⁸ Ezt az összefogást elősegítette és népszerűsítette, hogy Vass József népjóléti miniszter üdvözölte a közös munkát, illetve örvendetesnek találta, hogy a nőszervezetek felekezeti különbözőségeiket félreteszik a közös, nemes cél érdekében: „Meg vagyok győződve, hogy a magyar hölgyek ezen a téren többet fognak teremteni, mint a politika terén, ha rávetik magukat erre az Istentől nekik rendelt területre és ha ezt a munkát szisztematikusan fogják végezni, úgy nélkülözhetetlenné teszik magukat.”²⁹ Ebben a közös munkában a három csatlakozott nőszövetség feladata volt többek között a rászoruló családok környezettanulmányozása, mely abból állt, hogy a hölgyek végiglátogatták a szegény családokat, és minden információt feljegyeztek egy kartonlapra, illetve később az adott családdal kapcsolatban végbement intézkedések is ugyanarra a kartonlapra kerültek.³⁰ A Vöröskereszt elnöke szerint ez olyan munka, amit csak hölgyek tudnak elvégezni. Miért? Véleményem szerint a válasz egyszerű. Az asszonyok vannak otthon. Az asszonyok nevelik a gyermekeket és kerülnek szembe naponta a családot érintő problémákkal. Az asszonyok érthető módon könnyebben megbíznak egy másik asszonyban, ha körülményeiről, problémáikról kell beszélniük. Az igen fontos környezettanulmányok elkészítésén túl a nőszervezetek segédkeztek a tejszíniakciók, adománygyűjtések, gyermeknyaraltatások megszervezésében.³¹ A falusi leányifjúság nevelése céljából alakultak a leányegyesületek, melyek irányítására külön útmutatókat küldött az elnökasszony a *Vezetők Mappáján* belül. Nem csak ez az egy kiadványa volt a szövetségnek, hanem az egyéb folyóiratok is megjelentek gondozásukban, ilyen volt a *Katolikus Nők Lapja*, az *Asszonyok-Leányok* c. lap, a *Tarisznya*, a *Kaptár*, mely a katolikus anyák körei számára összegyűjtött munkaanyagokat tartalmazták, vagy a *Tulipántos láda*, mely a falusi leánykörök közlönye volt.³²

A grófné valóban sokat tett azért, hogy a szövetség célkitűzése megvalósuljon, hogy egy központi irányítás által hatékonyabban működjön és

²⁷ MNL. OL. P 1650. 3. dob. 10/a. t. *Vezetők Mappája*, 1936. 2. sz. 5. p.

²⁸ MNL. OL. P 2130. (= Magyar Vöröskereszt Egylet) I. sorozat 1. t. (= Elnökség: A Magyar Vöröskereszt Egylet, valamint a Katolikus Nőszövetség, a Protestáns Nőszövetség és az Izraelita Nőszövetség közös üléseiről készült jegyzőkönyvek, 1922–1923.) 1926. 1922. dec. 16. 1. p.

²⁹ A nőszövetségek értekezlete. In: *Budapesti Hírlap*, 1922. december 17. 6. p.

³⁰ MNL. OL. P 1650. 3. dob. 10/a. t. *Vezetők Mappája*, 1938. 2. sz. 9. p.

³¹ MNL. OL. P 2130. I. sorozat 2. t. (= A Magyar Vöröskereszt története című iratgyűjtemény számára beszerzett adatok.) 24. p.

³² HORONY-PÁLFI AURÉL: Jótékony egyesületek működése Budapesten. In: *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 1940. 91/1. sz. 99. p.

terjeszkedni tudjon a katolikus nőszervezetek hálózata. Érdekes azonban megvizsgálni, vajon hogyan ültették át mindezeket a helyi vezetők a gyakorlatba. Jó néhány beszámolót olvashatunk erre vonatkozólag, melyekből írásom terjedelmi korlátjai miatt most néhányat emelnék csak ki. Szerencsés a helyzet, mert ezek a hölgyek fontosnak tartották, hogy részletes beszámolót küldjenek munkájukról és az elért eredményekről az elnöksziszonyoknak. A központosításra tett kísérlete tehát nem volt eredménytelen. Egy ilyen beszámolót küldött 1941-ben gróf Zichy Domokosné Somogyhárságyból,³³ melyben arról tájékoztat, hogy miként tűnt el a faluból az azelőtt 50 %-ban jelen lévő gyermekágyi láz. A grófné egy „szülőotthont” létesített, mely egy szobából és egy fürdőszobából állt, és ahol szülés után 8–10 napon át maradhattak az édesanyák, teljes ellátást és ápolónői segítséget kapva. A beszámoló szerint az év végére a gyermekágyi láz előfordulása a nullára csökkent.³⁴ A táplánszentkereszti gróf Szécsen Erna arról számolt be, hogy egy régi, üresen álló cselédlakást alakították át csecsemőrendelővé, ahová havonta kétszer ellátogat a körorvos és megvizsgálja a 2 évesnél fiatalabb gyermekeket. Azt írja, hogy eleinte nagyon húzódoztak az asszonyok, de aztán már szívesen mentek és már-már versenyeztek, hogy melyikük gyermeke gyarapodott többet.³⁵ Mindenféle egyéb falusi problémával és megoldási kísérleteikkel találkozunk még a beszámolókbán, általános probléma például, hogy a lakások nedvesek, sötétek, egészségtelenek, hogy nem táplálják kielégítően a gyermekeket, hogy gyakran várandós nők is fizikai munkát végeznek, gyakori a TBC és a vérbaj. Ezekre a problémákra Zichyné utasításai alapján a válasz minden esetben a megelőzés. Ez azonban rendkívül komoly munka és erőfeszítés volt a nőszövetség tagjai részéről. Olvashatunk például olyan kezdeményezést is, gróf Esterházy Lászlónétól Sárosdról, hogy a fiatal katolikus leányokat arra kérte, menjenek el szegény családokhoz és mosdassák meg a gyermekeket.³⁶ Az is előfordult, hogy maga gróf Zichy Rafaelné sietett a bajba jutottak segítségére:

„A cselédházak végig látogatása alkalmával egy csomó rachitikus és rosszszul fejlett gyermeket fedeztem fel. Egyszer egy csecsemő keserves sírására érkeztem oda. Megkérdeztem anyját, aki egészen öregnek látszó asszony volt egy foggal a szájában. Megvertem. Miért? Mit adott neki? Paprikás levest, tejem nincs, tehenem sincs. A sírás indokolva. Ezen okulva, az akkor divatos tápszereket szereztem be, Nestlé liszt, kufe, Mellinda's food, zabliszt, zabpehely. A gyermekeim schwesterje megmutatta nekik, hogyan kell ezeket megfőzni.”³⁷

A fenti példán túl arról is tudunk, hogy birtokán, Sárszentmihályon szövóműhelyt alapított, ahol szövő- és fonógépeken dolgozhattak az asszonyok.³⁸

A fent részletezett jótékony segítségnyújtáson túl a katolikus nőszervezetek központja működtetett különféle szakosztályokat, szekciókat, ilye-

³³ Ma község Baranya megyében.

³⁴ MNL. OL. P 1650. 3. dob. 10/c. t. *Kísérletek és eredmények*, 1941. 1. füz. 4–5. p.

³⁵ Uo. 8. p.

³⁶ Uo. 4–5. p.

³⁷ MNL. OL. P 1650. 2. dob. 6/c. t. 8. p.

³⁸ MNL. OL. P 1650. 2. dob. 6/b. t. 20. p.

nek voltak a már említett leánykörök, melyek számára a Tarisznya című munkaanyag íródott. Működött továbbá az ún. Anyák Köre, melynek célja, hogy a katolikus falusi asszonyokat összefogja és segítse „szellemileg, gyakorlatilag, és kedélyileg”. Ezen „anyakörök” vezetői számára jelentették meg évente négyszer a *Kaptár* című munkaanyagot.³⁹ Az Anyák Köre keretében hivatásos, képzett csecsemőgondozónők adtak tanácsokat az édesanyáknak gyermekük ellátásával kapcsolatban. Ezek a gondozónők látogatták is a családokat, nem csak az Anyák Köre gyűlésein találkozhattak velük. Gyakorlati tanácsaikon túl az édesanyák lelki ápolását sem hanyagolták el: „Megalakult tehát az Anyák-Köre, szívesen vesznek részt összejövetelein a heti munkában kifáradt és eltompult asszonyok, mert mindig visznek belőle haza valamit a lelküknek is.”⁴⁰ Vidéken az első ilyen Anyák Köre gróf Zichy Rafaelné sárszentmihályi birtokán alakult meg.⁴¹ Kifejezett cél volt, hogy az asszonyok életében felmerülő problémákat átlássák, megértsék és megoldják.⁴² Ez gyakorlatilag a szövetség teljes működésére jellemző volt. Hívó katolikusként első és legfontosabb számukra a család védelme volt, a családot pedig az asszonyok fogják össze, így Zichyné és munkatársai igyekeztek mindig az asszonyokon keresztül megtalálni azt az utat, mely által a leghatékonyabb segítséget nyújthatnak.

Munkájuk felbecsülhetetlen értékű. Azért is volt ennyire rájuk szükség, mert a két világháború közötti időszakban csak nagyon csekély mértékben működött Magyarországon irányított szociálpolitika. Mivel 1920 után az első számú politikai cél a revízió volt, így minden más háttérbe szorult. A magyar gazdaság talpra állításának ügye mellett a szociális intézkedések nem kaptak elég teret. Volt pedig probléma bőven, kiemelném a legfontosabbakat: magas csecsemőhalandóság, rossz közegészségügyi helyzet, a gyermekmunka problémája, lakáskérdés, tájékozatlanság, elégtelen táplálkozás, hiányzó egészségügyi ismeretek, melyből kifolyólag nagy mértékű higiéniai problémák, melyek következménye számos betegség. Az 1917-ben felállított, majd 1920-ban átszervezett Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium feladatköréhez tartozott minden szociális kérdés, de a szegénypolitikát a minisztérium nyíltan a Szociális Missziótársulatra⁴³ bízta, mely azonban önmagában nem tudta ellátni ezt a komoly feladatot.⁴⁴

Fontos megemlíteni, hogy Zichy Rafaelné katolikus nőszövetségi munkáján túl szerepet vállalt egy másik nőszövetség alapításában és működésében is, mely inkább már politikai szervezetként funkcionált, eredeti

³⁹ MNL. OL. P 1650. 3. dob. 11. t. (= Más szervezetek sokszorosított iratai és kiadványai.) *Kaptár*, 1940. 2. p.

⁴⁰ BÁTHORY NÁNDORNÉ: Anyák-Köre. In: *Fővárosi Közlöny*, 1916. április 28. 2. p.

⁴¹ Uo. 4. p.

⁴² Ld. 39. sz. jegyz.

⁴³ A Szociális Missziótársulat 1908-ban alakult, alapítója Farkas Edit. A nőkérdéssel foglalkozó, képzett és hivatásos testvérek közösségének létrehozása volt a cél. Ez lett a Szociális Missziótársulat. 1923-ban Slachta Margit vezetésével összesen 29 nővér hagyta el a Missziótársulatot, ők alapították meg a Szociális Testvérek Társaságát.

⁴⁴ GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 2006. 240. p.

célja ugyanis az asszonyok politikai mozgósítása volt.⁴⁵ A nemzeti-konzervatív alapokon nyugvó Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) 1919. január 10-én alakult és 1946-ig működött. Három nagy keresztény nőszervezet, az Országos Katolikus Nőszövetség, a Magyar Protestáns Nők Országos Szövetsége⁴⁶ és a Szociális Missziótársulat alapította a MANSZ-ot, mely tulajdonképpen jótékonyági és politikai szervezet is volt egyben. Politikai célokat megfogalmazva jött létre, ám később mégis inkább a karitatív munka volt jellemző tevékenységére. Gróf Zichy Rafaelné nagyon jó barátságban volt Tormay Cécile-lel, támogatta a MANSZ tevékenységét, de számára a katolikus nőszövetségi munka jelentette a fő irányvonalat. Kétségtelen, hogy a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége a Horthy-rendszer komoly támogatója volt, természetesen a nőket célozva, hiszen néhány év alatt az egyik legjelentősebb keresztény női szervezetté vált, az 1930-as években már kb. 1 millió tagot számlálva.⁴⁷

A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségétől könnyedén eljutunk gróf Zichy Rafaelné irodalmi munkásságához, ugyanis a szálak összeérnek: 1922-ben alakult meg a grófné elnöklétével, gróf Klebelsberg Kuno⁴⁸ és Pauler Ákos⁴⁹ alelnöklétével a Magyar Irodalmi Társaság. A cél Zichyné elnöki posztjával természetesen az arisztokrácia megnyerése volt. Ezen értjük a szellemi és az anyagi támogatást egyaránt. Maga Zichyné is 50000 koronával járult hozzá a társaság elindulásához.⁵⁰ A vallás- és közoktatásügyi miniszter és a grófné lázas munkájának köszönhetően 1922 decemberében (1923-as jelzéssel) elindult a társaság folyóirata, a *Napkelet*, melynek főszerkesztője a MANSZ elnöke, Tormay Cécile lett. A szépirodalmi, tudományos és kritikai cikkeket felvonultató *Napkeletet* tulajdonképp a *Nyugat* ellensúlyozására indították, illetve Klebelsberg kultúrpolitikájának fontos része volt egy művelt középosztály „kinevelése”.⁵¹ A folyóirat nagy népszerűségnek örvendett, ez a széleskörű propagálásnak köszönhető, amelyet szintén a miniszter, Zichyné és Tormay hajtottak végre, értjük ez alatt a kultuszminisztérium támogatását, a napilapok és tankerületi felügyelők segítségét és azt, hogy a terjesztést kitűnően megszervezték, ugyanis ebben több társadalmi szervezet részt vállalt, többek között a MANSZ és az Or-

⁴⁵ KOLLARITS KRISZTINA: Egy bujdosó írónő – Tormay Cecile. Vasszilvágy, 2010. (továbbiakban: KOLLARITS, 2010.) 203. p.

⁴⁶ A Magyar Protestáns Nők Országos Szövetsége 1919-ben alakult Raffay Sándorné, Perczelné Kozma Flóra és Szilassy Aladárné vezetésével. Céljuk ugyanaz, mint a katolikus szövetségé: összefogni a meglévő protestáns nőegyesületeket, és szervezeten irányítani munkájukat.

⁴⁷ KOLLARITS KRISZTINA: „Csak szétszórt őrszemek vagyunk...” Tanulmányok a *Napkeletről*. Vasszilvágy, 2014. (továbbiakban: KOLLARITS, 2014.) 23. p.

⁴⁸ Klebelsberg Kuno (1875–1932): jogász, országgyűlési képviselő, belügyminiszter (1921–1922), majd vallás- és közoktatási miniszter (1922–1931), a Horthy-korszak legkiemelkedőbb kultúrpolitikusa.

⁴⁹ Pauler Ákos (1876–1933): tanár, filozófus, a Horthy-korszak meghatározó tudományos szereplője.

⁵⁰ Zichy Rafaelné levele Klebelsberg Kunóhoz. Sárszentmihály, 1921. július 22. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. (továbbiakban: OSZKKt.) Levelestár.

⁵¹ KOLLARITS, 2014. 66. p.

szágos Katolikus Liga is.⁵² Itt érdemes megjegyezni, hogy a grófné, Klebelsberg gróf és Tormay Cécile a magánéletben is jó kapcsolatot ápoltak egymással:

„Nagyon szép volna, ha Saroltával⁵³ együtt a közeli napokban kirándulnának ide. Sok mindent lehetne és kellene megbeszélni azon kívül, hogy látogatásuk nagy örömet szerezne nekem. Cécile még körülbelül aug. 10-12-ig marad itt és jó lenne, ha valami konkrét tervet addig is megállapíthatnánk.”⁵⁴

A Magyar Irodalmi Társaság elnökeként Zichyné még közelebb került az irodalomhoz, és mivel négy idegen nyelven beszélt, nem csak magyar nyelvű könyveket olvasott. Idegen nyelvű olvasmányai igen nagy hatással voltak rá, ezért fordításokat készített, melyek egy része megjelent a *Napkelet Könyvtára* sorozatban, a *Napkelet* folyóirat kiadásában, 1920 és 1940 között. Ilyen volt például többek között Condivi: *Michelangelo élete* (1926) vagy *Mussolini beszédei* (1927).⁵⁵ A sárszentmihályi birtok valóságos szellemi, kulturális és irodalmi központ lett, mert a grófné rendszeresen szervezett ide irodalmi estélyeket, felolvasásokat, de megtette ezt budapesti lakásán (Budapest I., Werbőczy u. 23–25.) is, ahová például 1922 januárjában Thomas Mann is ellátogatott.⁵⁶ A Magyar Irodalmi Társaságnak és Klebelsberg kultúrpolitikájának egyik fontos célkitűzése volt, hogy tegyenek az ellen, hogy kizárólag a főváros funkcionál egyfajta kulturális központként. Ez volt az ún. „vidéki gondolat”. Ennek elősegítéséhez nagyban hozzájárultak a Zichy-birtokon zajlott események.

Lényeges megemlíteni még egy ügyet, melynek szellemi, kulturális vonatkozásai is vannak ugyan, ám legnagyobb jelentőséget mégis a magyar katolikusok számára hordoz: Árpád-házi Boldog Margit szentté avatása, melyben Zichyné szintén nagy szerepet vállalt. Az 1920-as évektől kezdve Boldog Margit szentté avatásával egyre többet foglalkoztak. Párhuzamot vontak ugyanis a Margit korszaka és a sajátjuk között. Úgy vélték, a '20-as évek Magyarországnak, különösen az ifjúságnak szüksége van egy eszményképre, és erre Margit alakja tökéletesen alkalmas lesz.⁵⁷ Az 1923-ban tartott Katolikus Nagygyűlés már hivatalosan is javasolta Árpád-házi Boldog Margit szentté avatását, melyet elsősorban a Domonkos-rend karolt fel, P. Bőle Kornél vezetésével.⁵⁸ Gróf Zichy Rafaelné, mivel maga is fogla-

⁵² Uo. 29. p.

⁵³ Botka Sarolta (1878–1964): Klebelsberg Kuno felesége. 1900-ban kötöttek házasságot.

⁵⁴ Zichy Rafaelné levele Klebelsberg Kunóhoz. Sárszentmihály, 1921. július 21. – OSzKKt. Levelestár.

⁵⁵ MNL OL P1650 2. doboz 6/b. tétel. Zichy Rafaelné életrajza. 1929. 20. p.

⁵⁶ Zichy Rafaelné meghívása Babits Mihálynéhoz. Budapest, 1922. január 9. – OSzKKt. Levelestár. Fond III/1400.

⁵⁷ BARNA GÁBOR: Szent Margit ima-akciók a 20. század első felében. In: Lelkiségek, lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. Szerk.: Barna Gábor – Povedák Kinga. Szeged, 2014. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár.) (továbbiakban: BARNA, 2014.) 208. p.

⁵⁸ P. Bőle Kornél (1887–1961): Domonkos-rendi szerzetes, hitszónok. A katolikus férfiak egyesületének, a Credonak alapítója és vezetője.

latoskodott már Boldog Margit életével (legendáját lefordította),⁵⁹ úgy gondolta, hogy a Katolikus Nőszövetségnek támogatnia kell ezt a kezdeményezést, így felajánlotta, hogy innentől kezdve örömmel közreműködnek a szentté avatási eljárásban, és 1927-től meg is kezdték az ezzel kapcsolatos munkát: május 7-én tartott kongresszusuk középpontjába Árpád-házi Boldog Margit kultuszát állították.⁶⁰ Ettől kezdve folyamatosan szerveztek imaakciókat, zárandoklatokat Boldog Margit tiszteletére, szentáldozásokat tartottak szentté avatásáért. 1930-ban P. Bőle Kornélt hivatalosan is megbízták a szervezéssel.⁶¹ Az 1930-as esztendő Szent Imre emlékév volt, melynek kapcsán számos megemlékezést tartottak, és ezek kibővültek a Boldog Margit szentté avatását előmozdító eseményekkel. Május 31-én a Katolikus Nőszövetség szervezésében nagyszabású leányzarándoklatot tartottak a Margitszigetre, Boldog Margit szentté avatásának reményében.⁶² P. Bőle Kornél igen bizakodóan tekintett az ügyre 1930 februárjában:

„Boldog vagyok, hogy a Margit-kultusz olyan nagy erővel lángolt föl az utóbbi időkben nálunk. Úgy vallásos szempontból, mint nemzeti érdekből rendkívüli jelentőségű dolog ez, s most, amikor látjuk, hogy a Szent Imre év alkalmából az egész világ érdeklődése felénk fordul, mondanom sem kell, hogy mekkora jelentősége lesz annak, ha Boldog Margit szentté avatási pörét újból felvételhetjük és ha a pört sikeresen be is fejezzük.”⁶³

A várt eredmény azonban egyelőre elmaradt, komoly előrelépés az ügyben nem történt. 1937-ben vett újabb lendületet az ügy, mert ekkor szélesedett ki igazán az összefogás, mind politikai, mind tudományos körökben elismerték fontosságát, az Actio Catholica is csatlakozott és leveleket intéztek Rómához Boldog Margit szentté avatása ügyében.⁶⁴ Innentől kezdve folyamatos volt a fáradozás és ez a nemes ügy az egész magyar társadalmat megmozgatta. A buzgó munka eredményesnek bizonyult, és 1943 nyarán a pápa jóváhagyta Árpád-házi Boldog Margit szentté avatását, melyet 1944 januárjában ünnepelt meg az ország. Ez az éveken át összefogásra készítő esemény példát tudott mutatni a tekintetben, hogy amennyiben egy jó ügy a tét, az ország meg tudja mutatni, hogy képes a közös gondolkodásra, az emberek képesek az együtt gondolkodásra. Egyértelmű volt, hogy gróf Zichy Rafaelné kiáll e jó ügy mellett, hiszen egész munkássága során mindvégig arra törekedett, hogy Magyarország sorsa jobbra forduljon és ő maga is az összefogást, a hittel való közös munkát képviselte. Sajnálatos módon az öröm nem tarthatott sokáig, hisz' a következő évben már romokban hevert a főváros.

Mialatt a grófné az előzőekben ismertetett számos közéleti, társadalmilag rendkívül fontos feladatokban vett részt, magánélete válságba került.

⁵⁹ MNL. OL. P 1650. 2. dob. 6/b. t. 20. p

⁶⁰ Napihírek. In: *Budapesti Hírlap*, 1927. március 31. 8. p.

⁶¹ BARNA, 2014. 210. p.

⁶² BARNA, 2014. 211. p.

⁶³ A Nyulak szigetének lilioma. Hogyan készíti elő Bőle páter Árpádházi Boldog Margit szentté avatási pörét. In: *Budapesti Hírlap*, 1930. február 14. 8. p.

⁶⁴ BARNA, 2014. 211. p.

Gróf Zichy Rafael és Pallavicini Edina örgrófnő 1901-ben házasodtak össze, 5 gyermekük született. (1902: Mária Eugénia, 1903: Eduárd Rafael, 1904: Domokos János, 1907: Nándor György, 1909: Imre György.) Mihelyst a gyermekek iskolás korba léptek, a grófné átadta magát a katolikus nőszövetségi munkának, majd sorra jött a többi feladat. Hétköznapjait többnyire Budapesten, Verbőczy utcai rezidenciájukon töltötte, és inkább csak hétvégente, nyaranta látogatott haza Sárszentmihályra. Kapcsolatuk a gróffal elhidegülőben volt, különösen azután, hogy a gróf megismerkedett dr. Világosi József ügyvéd elvált feleségével, és olyannyira beleszerelmesedett, hogy már 1916-ban a válást fontolgatta.⁶⁵ Innentől kezdve folyamatosan levelekkel bombázta feleségét, és kérlelte, váljanak el, mert nem képes tovább boldogtalan házasságban élni, és nem bírja tovább felesége „szellemi superioritását”.⁶⁶ A grófné nem engedett kérésének, hallani sem akart a válásról. Mivel ez nem működött, a gróf más módszert keresett: megvádolta feleségét, hogy intim viszonyt folytat munkatársával és barátnőjével, Tormay Cécile-lel. Ehhez tanúkat is szerzett, még hozzá a Verbőczy utcai palotában dolgozó személyzet soraiból.

„Erőszakos, rideg, kíméletlen, gúnyos, uralkodni vágyó természetű a feleségem, akitől válni akarok, – így indokolta válókeresetét a gróf, amelyet a portás megfigyelései alapján adott be a törvényszéken – anyám kívánságára vettem csak feleségül. Nagymértékben költekezik, s nemcsak őt, de társaságát sem szívelem. Feleségem egy női személy iránt különösen nagy vonalommal és intim barátsággal viseltetik.”⁶⁷

A bíróság azonban 1924 tavaszán a válásra vonatkozó kérelmet elutasította.⁶⁸ Az ügy nem ért véget, ugyanis Tormay és a grófné hamis tanúzás vádjával beperelték a gróft és tettestársait, a per eredményeképp a gróft 1925-ben másfél év börtönre, 2 tettestársát 1 évre, a harmadikat pedig 4 hónapra ítélték.⁶⁹ Többszöri fellebbezést követően a grófnak végül csak 14 napot kellett letöltenie. A válóper rendkívül jó téma volt a napilapok számára, ám a közélet fontos szereplőinek, Zichynének és Tormay Cécile-nek egyáltalán nem tett jót. Tény, hogy a két hölgy sok időt töltött egymással, Tormay gyakori vendég volt a budapesti palotában és Sárszentmihályon is, gyakran napokat is eltöltött ezeken a helyeken, a grófnéval hosszas beszélgetéseket folytattak a MANSZ alapítása kapcsán, illetve az irodalomról is örömmel beszélgettek. Ez önmagában azonban nem bizonyíték arra, hogy kettejük között bármiféle intim viszony lett volna. Az is tény azonban, hogy Tormay Cécile szexualitásával kapcsolatban számos hasonló ügy látott napvilágot.⁷⁰ A házasság jogilag továbbra is érvényben maradt, egészen a gróf 1944-es haláláig.

⁶⁵ KOLLARITS, 2010. 314. p.

⁶⁶ A Zichy-Tormay -per ítélete. In: *Pesti Napló*, 1926. április 18. 7. p.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ KOLLARITS, 2010. 313. p.

⁶⁹ Gróf Zichy Rafaelt másfél évi börtönre ítélték strindbergi botránypörében. In: *Pesti Napló*, 1925. november 27. 1. p.

⁷⁰ Ld. bővebben: KURIMAY ANITA: A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai. In: *Aetas*, 2016. 2. sz. 74–75. p.

Láthattuk, hogy a '20-as, '30-as években a grófné munkája kiemelkedő. Jótékonyági munkájához érdemes megemlíteni, hogy 1938-ban a Felvidék megsegítésére indított jótékonyági akció, a Magyar a Magyarért Mozgalom járási megbízottja volt Szepsiben. 1945-ig tevékenykedett elsősorban a katolikus nőszövetség elnökeként, amely igen lefoglalta, hisz' a munka átfogó, minden részletre kiterjedő volt. Rendkívül fontos volt számára ez a szociális munka, mellyel kapcsolatban 1942-ben így írt: „A szociális tevékenység nem csak felebaráti és hazafias kötelesség, de még saját jól felfogott érdekünk is azt kívánja, hogy mind szorosabb kapcsolatban legyünk azokkal az emberekkel, akik közt élünk, s akik részben tőlünk függenek.”⁷¹ A korszak egyik rendkívül befolyásos közéleti szerepet vállaló nője volt. Tulajdonképpen elmondhatjuk, hogy a modern nő megtestesítője a korban, alátámasztja ezt a több fronton való szerepvállalás: feleség, anya, közéleti szereplő, író, elnöknő, szegények és elesettek segítője, katolikus „harcos” és bizonyos értelemben véve politikus is. Tipikusan az a nő, aki „mindig, mindenhol ott van”, intelligenciája nem ismer határokat. Tovább vitte édesanyja kezdeményezését, modernebb, 20. századi köntösben. Mindig jelen akart lenni, megélni a valós problémákat. Érdemei mind politikailag, mind kulturálisan, mind szociálisan elévülhetetlenek. Élete utolsó szakaszáról nem sokat tudunk. 1945 után lányához emigrált Spanyolországba, és ott halt meg 1964-ben.

⁷¹ MNL. OL. P 1650. 3. dob. 10/c. t. *Kísérletek és eredmények*, 1942. 2. füz. 2. p.

Kalocsa megmentője, Grósz József érsek¹

Sági György

„Halálmadarak száguldtak fölöttünk,
Kalocsa városa szépen megmenekült.
Drága Érsekünk buzgó imádsága,
Távolította el a veszélyt fölöttünk.
Vitéz bátorságát bebizonyította,
Mert városát egy lépést soha ott nem hagyta,
Igazságában nem hagyta el helyét,
Áldja meg az Isten minden lépését.
Vitézüll állta meg mindenütt a helyét.”
(Bagó István: Grósz József érsekhez. Részlet. 1946.)

A fentebb szereplő versrészlet² Bagó István, egy átlagos kalocsai polgár 1946-ból származó írása, amelyben hálóját fejezte ki Grósz József kalocsabácsi érseknek³ a megszállások idején tanúsított helytállásáért. Eme költemény csak egyike a korabeli írásoknak, melyek Grósz érseket Kalocsa megmentőjének tüntetik fel. Tanulmányomban azokról a történésekről, eseményekről, a főpásztor azon lépéseiről, cselekedeteiről szeretnék megemlékezni, amelyekkel kiérdemelte a tiszteletre méltó „Kalocsa megmentője” címet.

Mint a fent olvasható versrészlet is mutatja, a „Kalocsa megmentője” toposz már közvetlenül a történések után megfogalmazódott a kalocsaiak soraiban, feljegyzéseiben. Általános jelzővé vált, mely a város valamennyi polgára között elterjedt, és mind a mai napig él.⁴ A korabeli ember számára

¹ Itt következő írásomhoz a 2010–2011-ben írt, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye helyzete és Grósz József érsek tevékenysége 1944–1946* címet (PPKE BTK) viselő szakdolgozatom (témavezető: Tusor Péter) és a 2011. október 3-án Kalocsán, a Grósz József Emlékkonferencián elhangzott előadásom szolgált alapul. A levéltári források mellett fontos támpontul szolgált: Grósz József kalocsai érsek naplója, 1944–1946. Szerk.: Török József. Bp., 1995. (továbbiakban: GN.)

² Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban: KFL.) I. 1. c. (= Grósz-perszonális) 610/1946.

³ Grósz József (1887–1961): 1911-ben szentelték pappá Bécsben. 1928-ban győri segédpüspökké és orthosiai címzetes püspökké nevezték ki. Fetszer Antal győri megyéspüspök halála után Breyer István nem tart igényt segédpüspökre, így 1933-tól 1936-ig csupán címzetes orthosiai püspök, 1936 és 1939 között szombathelyi apostoli kormányzó, majd 1943-ig megyéspüspök, ezt követően 1944-ig ismét apostoli kormányzója a Szombathelyi Egyházmegyének, valamint 1943-tól haláláig kalocsabácsi érsek. Vö. SINKÓ FERENC – BALOGH MARGIT: Grósz József. In: Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István. (továbbiakban: MKL.) IV. köt. Bp., 1998, 233. p. Az érsek korábbi szombathelyi működéséről ld. bővebben: TÓTH KRISZTINA: A szombathelyi egyházmegye története Grósz József egyházkormányzása idején. (1936–1944) Bp., 2015. (Collectanea Studiorum et Textuum, I/2.)

⁴ Szőkéné Kollányi Erzsébet (1923–2015) – Kalocsa, 2011. január 24.; Bogdán Istvánné sz. Villányi Katalin (*1941) – Kalocsa, 2010. július 9.; Hesz Károly (*1930) – Kalocsa,

az érsek jelenléte, hogy a közeledő veszély ellenére is helyén maradt, olyan nagy lelki támasszal bírt, hogy – mint a költemény is mutatja – még egy feltehetően a tollat nem túl gyakran forgató személy is úgy érezte, hogy mindezeket meg kell örökítenie, és háláját ki kell fejeznie főpásztorra iránt.

A baloldali Hódi János, a kalocsai Nemzeti Bizottság elnöke is Grósz érseket Kalocsa megmentőjének nevezte egy levelében, melyben ugyan a köztársaság megünneplésére (1946. február 1.) hívta meg, mint „városunk megmentőjét, aki már egyszer megmutatta Kalocsa népének azt, hogy a legnehezebb időben, élete kockáztatása árán is a független magyar érdekek mellett foglalt állást”.⁵ Ezt az invitálást az érsek akkor udvariasan visszautasította, azzal indokolva, hogy azt politikai szerv rendezi. A *Kalocsai Kis Újság* 1946. április 13-i száma *Kalocsa megmentőjének* címmel jelentetett meg egy, az érseket méltató írást.⁶ Még az 1946-tól fokozatosan felerősödő antiklerikális és érsek-ellenes propaganda idején is voltak, akik – még a baloldalon is – szót emeltek Grósz érsek mellett. Így például Rózsa Sándorné, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSzDP) nőcsoportjának vezetője április 15-én levélben fejezte ki sajnálatát az érseknek a főpapot ért, sajtótermékekben megjelent méltatlan támadások miatt.⁷

Amint Lakatos Andor is megállapítja,⁸ azon híresztelések, melyek arról szóltak, hogy az érsek a bevonuló szovjeteket 1944 októberében kenyérral és sóval fogadta a város határában teljes püspöki ornátusban, nem felelnek meg a valóságnak, valójában teljesen más az, amivel a megszállókat sikerült „leszerelni” és ezzel lehetőségeihez mérten megvédelmezni a kalocsai lakosságot. Mindezekre tanulmányom alább következő fejezetei igyekeznek bizonyítást nyerni.

Mint fentebb említettem, mai napig él Grósz érseknek ez a megnevezése. Ennek bizonyítékául hirdeti a felirat a 2000-ben a kalocsai sétálóutcán felállított szobra (Kő Pál alkotása) előtt: „Grósz József (1943–1961) a város védelmezője, koncepció per elítélte.”

Magyarországi háttér

Még mielőtt részletesen ismertetném a kalocsai történéseket és a főpásztor itteni szerepvállalását, szeretnék röviden egy átfogó képet nyújtani a magyar politikai élet 1944-es alakulásáról, amelyből kiindulva megfelelő kontextusba kívánom helyezni a helyi eseményeket.

2010. július 22. és Vén József (1939–2017) – Kalocsa, 2011. január 28.) szóbeli közlései Grósz József érsek személyéről és a korabeli Kalocsáról – jegyzetek nálam.

⁵ KFL I. 1. a. (= Politica) 396/1946. Hódi ekkor kérte az érsektől a harangozással elrendelését is, amit az Érseki Hivatal az 1917-es CIC 1169. kánon 4. §-ra hivatkozva utasította vissza. „Can 1169 §4. Salvis conditionibus, probante Ordinario, appositis ab illis qui campanam ecclesiae forte dederint, campana benedicta ad usus mere profanos adhiberi nequit, nisi ex causa necessitatis aut ex licentia Ordinarii aut denique ex legitima consuetudine.” – 1917 Codex Iuris Canonici. In: Jason Gray gyűjteménye. Online: <http://www.jgray.org/CodesofCanonLaw/> – 2011. augusztus.

⁶ Kalocsa megmentőjének. In: *Kalocsai Kis Újság*, 1946. április 13. 1. p.

⁷ KFL I. 1. a. 1036/1946.

⁸ LAKATOS ANDOR: A Kalocsai Érsekség 100 esztendeje. (1909–2009) Kalocsa–Pozsony, 2009. 55. p.

Hazánkban a változásokat 1944 nyarán felgyorsította, hogy a Román Királyság augusztus 23-án kiugrott a tengelyhatalmak szövetségéből. Látva a romániai változásokat, Horthy Miklós kormányzó menesztette a németbarát Sztójay Döme miniszterelnököt. A volt berlini attasé a március 19-i német megszállást követően nevezték ki kormányfővé. A korábbi szövetséges ország kiválásával várható volt, hogy romlik Magyarország mozgástere. Ekkorra a kormányzó is már a magyar háborús részvét mielőbbi befejezését kívánta. A királyi kormány új elnöke, Lakatos Géza vezéreztetéses a Kállay-féle politikát igyekezett követni; Faragho Gábor vezéreztetéses a kormányzó Moszkvába küldte tárgyalni gróf Teleki Géza egyetemi tanár és Szent-Iványi Domonkos külügyminisztériumi miniszteri biztos kíséretében.⁹

1944. október 15-én Horthy rádióban jelentette be, hogy fegyverszünetet kért:

„Történelmi felelősségem tudatában, kötelességem megtenni minden lépést, amellyel elkerülhetem a további fölösleges vérontást. Egy nemzet, amely az őseitől örökölt földet utóvédharcok színhelyévé változtatja egy már amúgy is elveszített háborúban, rabszolgaszellemtől vezetve és idegen érdekek védelmében, elveszíti a világ közvéleményének becsülését. Aggodalommal eltelve vagyok kénytelen kijelenteni, hogy Németország már nagyon régen megszegte a szövetségi hűséget, amelyre velünk szemben kötelezve volt. Egy idő óta mindig újabb és újabb magyar csapatokat küldött a határontúli harcokba, az én akaratom ellenére és tudtomon kívül.”

– fogalmazott kiáltványában a kormányzó.¹⁰ „Az emberek fellélegzenek, mert az utóbbi napok bizonytalansága után mindenki úgy érzi, hogy valami történt” – jegyezte fel naplójában ezzel kapcsolatban Grósz. Sajnos azonban az érseknek hamar be kellett látnia, hogy még korai volt örülni a várt békének. Még ugyanezen a napon a Gestapo elrabolta ifjabb Horthy Miklóst nyilas és németbarát tisztek támogatásával. A tisztikarban ekkorra már egyre jobban csökkent Horthy támogatói köre, vele ellentétben ők még mindig bíztak abban, hogy Magyarország győztesen kerülhet ki a háborúból. Még október 15-én Vörös János vezérkari főnök nevében egy ellenproklamációt is felolvastattak a rádióban a nyilasok, ami a harcok folytatására szólított fel. Így azok, akik a kormányzóhoz voltak hűségesek, s letették volna a fegyvert, az egymásnak ellentmondó hírek miatt folytatták a harcot. Edmund Veesenmayer német követ nyomására – a külvilágtól egyre inkább elszigetelődő kormányzó – lemondani kényszerült, majd családjával együtt letartóztatták és a hirschbergi kastélyba internálták.¹¹ „Annyi aggodalmon mentünk keresztül, olyan sok keserű csalódás ért bennünket, hogy szükség volt egy kis időre, míg megnyugodtam, s helyreállt lelki egyensúlyom” – emlékezett meg erről naplójában a kormányzó felesége.

⁹ LÁSZLÓ T. LÁSZLÓ: Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945. Bp., 2005. 257. p.; HORTHY MIKLÓS: Emlékirataim. Buenos Aires, 1953. 287–288. p.

¹⁰ Uo., 332–334. p.

¹¹ BERN ANDREA: A napló a korszak kutatójának szemével. In: HORTHY MIKLÓSNÉ: Napló, 1944–45. Bp., 2015. 12–13. p.

ge 1944. november 6-án.¹² A kormányzó a hatalmat 1944. október 16-án az általa teljesen alkalmatlannak tartott Szálasi Ferencnek, a nyilasok vezetőjének volt kénytelen átadni, akik a háború folytatása mellett kötelezték el magukat. A kormányzó elfogatásáról Grósz érsek négy nappal később értesült. „A kormányközlés ezt úgy mondja, hogy a kormányzó német védelem alá helyezte magát. Most aztán szabad a vásár. Mondhatnak a kormányzó nevében, amit akarnak. A hatalmukban van, tehát nem védekezhetik”¹³ – látta át a valós helyzetet az érsek.

Menekültek Kalocsán

„Kezdjük közelebbről is megismerni a háborút. Napok óta szekerek végeláthatatlan sora vonul keresztül Kalocsán” – írja az érsek 1944. október 11-i naplójegyzésében. A menekültek ekkor még a Bácskából és Bánátból érkeztek, köztük nagy számban voltak németek. A menekülők egy részét Foktó felé irányították, hogy a Dunán átkeljenek. Október 13-án bácskai székelyek nagyobb csoportja vonult át a városon papjuk vezetésével.¹⁴

1944. október 9-én Grósz érsek a tanulmányaikat Kalocsán folytató vidéki diákokat és kispapokat elbocsátotta, hogy hazatérhessenek – feltéve, ha tudnak – vagy a Dunántúlra menjenek „a katonasághoz egészségügyi vagy hasonló szolgálatra jelentkezzenek”.¹⁵ Október 11-én Erdős József¹⁶ zárdaiskolai igazgató javasolta az érseknek, hogy az áthaladó menekülteket meleg levessel és teával lássák el. Ezeket az érseki konyhán, a szemináriumban és a kanonokok házában főzték meg, majd a város asszonyai, papok és nővérek osztották szét.¹⁷ 1944–1945-ben több egyházi épületet is lefoglaltak, ezekben katonakórház működött ideiglenesen.

Kiürítési parancs

Október 15-én, reggel nyolc órakor Kalocsa-szerte kiürítésre felszólító plakátok jelentek meg. Ezek értelmében minden 18–60 éves korú férfinak el kellett hagynia a várost – ebbe beletartozott volna az ekkor 57. életévében járó érsek is. A felszólítás ellenére azonban „Senki sem készülődik, senki sem akarja elhagyni otthonát. Akik el akartak menni már elmentek.” A Nagyboldogasszony Főszékesegyházban szentségimádás keretében az érsek vezetésével Magyarországért imádkoztak.¹⁸ Közös gyűlésén a kalocsai papság egyöntetűen úgy döntött, hogy a városban marad, döntésük megnyug-

¹² Uo., 19. p.

¹³ GN. 25. p.

¹⁴ GN. 11., 17. p.

¹⁵ GN. 13. p.; Kujáni György (*1927) építészmérnök, akkori jezsuita diák, Kujáni Ferenc érseki általános helynök unokaöccse is beszámolt erről nekem, beszélgetésünk alkalmával Budapesten, 2016. február 19-én.

¹⁶ Erdős József (1900–1971) – tanítóképezdei tanár, plébános. Gimnáziumi és teológiai tanulmányait Kalocsán végezte. A kalocsai tanítónőképző és óvónőképző igazgatója (zárdaiskolai igazgató) volt. Vö.: ASBÓTH MIKLÓS: Kalocsai életrajzi mutató. (Befejezett életművek.) (Kézirat.) Kalocsa, é.n. Online: Tomori Pál Városi Könyvtár, Kalocsa. Online: <http://www.tpkkalocsa.hu> – 2011. augusztus.; VICZIÁN JÁNOS: Erdős József. In: MKL. III. Bp., 1997. 220. p.

¹⁷ GN. 13–14. p.

¹⁸ GN. 21. p.

atáon hatott a hívekre. Október 21-től 1945. április 29-ig megszűnt az áramszolgáltatás, csak a jezsuita gimnáziumban működött egy kisteljesítményű dinamó, ezzel elsősorban egyházi épületeket láttak el.¹⁹

A kiürítés levezénylésével a kalocsai csendőrséget bízták meg. Tíz nappal később, október 25-én – mint ahogy az érsek beszámol róla naplójában – két csendőrhadnagy kért sürgősen bebocsátást hozzá. Az érsek név szerint nem említi, de a levéltárban fellelhető iratokból mégis ismerjük őket: Palocsay Zoltán és Pittner Tivadar voltak. Szerencsések vagyunk, mivel az ekkor történekről öt személy szemszögéből is értesülünk: közvetlenül a jelen lévő Grósz Józseftől, Gombos Károlytól,²⁰ Palocsaytól és Pittnertől; illetve az eseményekről a Palocsayn keresztül informált Cselényi István²¹ sátoraljaújhelyi kórházlelkész tollából. A csendőrök közölték a főpappal, hogy haladéktalanul meg kell kezdeni Kalocsa, valamint környékének kiürítését. Hangsúlyozták, hogy az ellenkezőkkel szemben a hatóságok akár fegyverrel is felléphetnek. Az érsek válaszul határozottan kijelentette, hogy ő bizony nem hagyja el székvárosát, a pápa iránti engedelmessége²² és hívei iránti felelőssége sem engedné, hogy így döntsön. Közölte, hogy híveivel marad, legfeljebb csak akkor távozik, ha már mindenki más elhagyta a várost. „Egyébként rendelkezésükre állok: ha csendörgolyótól kell elpusztulnom, hát legyen! [...] Ha már mindent el akarnak itt pusztítani, nem lesz kár értem sem.”²³ A parancsot, amit a csendőrök kaptak, örületségnek nevezte, amit ki is fejtett. A parancs ugyanis nem tartalmazott konkrétumokat. Nem szögezték le benne pontosan, hogy hogyan kell, hogyan lehet a leggyorsabban és legbiztonságosabban végrehajtani a térség kiürítését. Grósz álláspontja szerint a Dunántúl ekkorra már túlzásfolttá vált – ami meg is felelt a valóságnak. Az érseknek afelől sem voltak kétségei, hogy a kelet felől érkező szovjet csapatok előbb-utóbb a Dunántúlra is el fognak jutni, még ha ez idáig még Kalocsát sem érte el a front, így hasztalan menekülni. A beszélgetés végére egyre élesebb hangon fakadt ki, és bírálta az ország vezetőségét vakságáért, beleértve Szálasit is. „A nép már végsőkig el

¹⁹ ASBÓTH MIKLÓS – ROMSICS IMRE: Kalocsa múltja és jelene. Kalocsa, 1998. (továbbiakban: ASBÓTH–ROMSICS, 1998.) 159–160. p.

²⁰ Gombos Károly (1907–1982) – A Bács-Bodrog vármegyei Újverbászon született, 1932-ben szentelték pappá. 1935-től főszentszéki iktató és jegyző, érseki szertartó, h. teológiai tanár. 1940-től érseki titkár, 1944–1950-ig érseki irodaigazgató, 1948-ban segédpüspökké nevezték ki, majd kinevezését visszavonták. 1951-ben egy mellékperben 5 évre ítélték. 1956-ban kilépett a papi rendből (hosszas lelki vívódás után kérvényezte a pápától, de nem azért, mert hitét veszítette volna el, a meghurcoltatása viselte meg), 1959-ben megnősült. Vö.: VICZIÁN JÁNOS: Gombos Károly. In: MKL. IV. Bp., 1998. 130–131. p.; HETÉNYI VARGA KÁROLY: Papi sorsok a horogkereszt és a vöröscsillag árnyékában. 2. A kalocsa-bácsi, csanádi, erdélyi, nagyváradai egyházmegyék üldözött papjai. Abaliget, 1994. 54–56. p.

²¹ Cselényi István (1879–1950) – kassai egyházmegye, mesterkanonok, pápai kamarás, szentszéki titkár

²² Az érsek ugyan három hónapra elhagyhatná székhelyét az 1917-es CIC 338. kánon (a felhasznált szövegkiadásra ld. 5. sz. jegyz.) rendelkezései alapján, de ennek lejártával vissza kellene térnie székhelyére. Grósz látva az események alakulását úgy ítélte meg, hogy erre belátható időn belül nem lenne lehetősége.

²³ GN. 30. p.

van keseredve. Ennek a népnak már nem imponál a csendőrfegyver. Addig táncoltak az idegein, hogy már a haláltól sem fél. Hát csak gyilkolják magyar csendőrök a magyar népet, ha úgy tetszik!”²⁴ – írta naplójába. Grósz bevallása szerint a naplóbejegyzés a csendőrök távozása után íródott, amelyen érezhető is felkavart lelkiállapota. Az érseket sehogyan sem sikerült meggyőzniük, hogy változtasson álláspontján. Gombos Károly érseki irodavezető a távozó csendőröknek még odaszólt, hogy „azért akarnak innen eltávolítani, hogy a németek kirabolhassák ezt a vidéket is, hiszen itt állnak Dunapatajnál (14 km Kalocsától északra), teherautóik üresen.” Gombos, Cselényi Istvánnak írott levelében visszaidézi Palocsay neki adott válaszát: „Ha ez nem volna – letakarta paroliját és rangjelzéseit –, én is így beszélnék, mint Főtisztelendő úr.”²⁵

A másnap, október 26-án kelt rendeletben Heszlényi József²⁶ altábornagy, „A m[agyar] kir[ályi] 3. hadsereg parancsnoka a m[agyar] kir[ályi] kormány intézkedése alapján” újfent rendeletet hirdetett ki, mely „Kalocsa m[egy]ei város és járás községeinek teljes anyagi és személyi kiürítését, azonnali hatállyal” elrendelte. A rendeletben felsorolták, mely „közszükségleti cikkek (kenyérgabona, liszt, zsír)” azok, melyeket mindenki vegyen magához, illetve, hogy miket ne vigyenek magukkal semmiképpen sem (szőnyegek, képek). Mindezek mellett felszólították a lakosságot, hogy minden szállításra alkalmas járművet, eszközt vegyenek igénybe. Azt is közölték, hogy a Dunántúlra menjenek, de, hogy ezt követően hol tudják meghúzni magukat, arról a rendelet ezúttal is hallgatott.²⁷ Dabason egy megbeszélésen a helyi polgármester felvetésére – „Miért kell kiüríteni, hogyan és hová?” – csupán annyi volt a válasz, hogy Szálasi ehhez ragaszkodik. Az érsekre gyalázkodó kijelentések is elhangoztak a nyilasok részéről.²⁸

Végül az október 28-án reggel kifüggesztett kényszer-kiürítési rendeletről „A kalocsai helyi hatóságok [...] megállapították, hogy [...] végrehajthatatlan, a csendőrség pedig a déli órákban a kifüggesztett rendeletet letépte, mert egy nem létező szerv (városi és járási katonai közigazgatási parancsnokság) adta ki.” A kiürítést a Kalocsán átvonuló magyar csapatok parancsnokai is különbözőképpen értékelték, az egyik „hülyeségnek minősítette [...], a másik viszont azt mondta, hogy feltétlenül meg kell csinálni.”²⁹ Grósz minden parancs és a németek utasítása ellenére sem volt hajlandó székhelyét elhagyni.

Az érseknél járt fiatalabbik csendőr, Palocsay hadnagy két évvel később egy 1946. április 29-én iktatott levélben, mint internált (forrásokból nem derül ki, hogy hová) fordult a főpaphoz. „Küldjenek el részemre egy olyan értelmű, formájú nyilatkozatot, melyben igazolják azt a tényt, hogy Nagyméltóságodékkal ebben az ügyben értekeztem, és e parancsom értelmében a város kiürítését nem hajtottam végre, hanem ezt saját elhatározásomból mellőztem, amik következményeként Nagyméltóságod és egész

²⁴ GN. 31. p.

²⁵ KFL I. 1. a. 1218/1946.

²⁶ Heszlényi József (1890–1945) – Eredetileg Heyszl József, katonatiszt.

²⁷ KFL I. 1. a. 7374/1944.

²⁸ GN. 32. p.

²⁹ GN. 33., 35. p.

környezete, valamint a városnak komolyan gondolkodó lakosságának sikerült otthonában maradnia és vagyonát megmenteni.”³⁰ Pittner, a másik csendőr – ugyan arra nem találtam forrást, hogy internálva lett volna – szintén arra kérte az érseket, hogy adjon számára igazolást, „hogy a mindenkire kötelező igazoltatási eljárás alkalmából felhasználhassam” – írta még 1945 augusztusában.³¹ A főpap szó szerint ugyanazt a válaszlevelet küldte számukra, melyben kifejtette, hogy nem tudja teljesíteni kérésüket, mivel neki nincs arról tudomása, hogy Pittnerék saját megfontolásukból, vagy netán felsőbb utasításra hagytak-e fel a kiürítés tervével, így nem adhat igazolást.³² Palocsay érvelését csakugyan nem igazolja semmi. A Palocsay érdekében író Cselényinek (aki gyermekkorától ismerte a csendőrt, nála volt elsőáldozó) Gombos Károly érseki irodaigazgató megírta, hogy véleménye szerint a fiatalemberen látható volt, hogy nem meggyőződésből cselekszik, hanem parancsra, esetleg kényszerből, de ő sajnos egyebet nem tud tenni érdekében; Grósz válaszlevelét már elküldte a volt csendőrnek.³³

Kalocsa szovjet megszállása – 1944. október 31.

Október 28-án „Estefelé magyar katonaság érkezett a városba. Átvonulóban vannak a Dunántúlról.” Átvonulásuk 29-én is folytatódott. Németbarát, illetve nyilas körökben elhangzott az a kijelentés – mint már a bevezetőben is említettem –, hogy Grósz azért nem akarta elhagyni székvárosát, hogy a bevonuló szovjeteket sóval és kenyérral fogadja majd. „Nekem ugyan könnyebb volna valamelyik dunántúli püspöki palotában vagy Pannonhalmán üdülnöm most, ha a lelkiismeretem ezt megengedné, de ilyen hitvány emberek kedvéért nem hagyom el népemet” – méltatlankodott naplójában a főpap. A lakosság reakciója is őt igazolta, „Még protestáns ember is akadt, aki azt mondta: Az Isten áldja meg az érsek urat azért, hogy nem hagyott el bennünket!”³⁴ Mindazonáltal még Grósz 1961. október 3-án bekövetkező halálakor is keveredtek, illetve összemosódtak a közbeszédben az érseknek az egymást váltó megszállásokkor tanúsított magatartásáról a valós és téves információk. Szakács Gyula, az akkori Bács-Kiskun Megyei Tanács VB. Titkárság egyháziügyi főelőadója, miniszteri biztos egyik jelentésében erről így számolt be: „Ezzel kapcsolatban Kalocsán voltak olyan vélemények is, hogy Grósz érsek 1944-ben az érseki székház kapujában fogadta a felszabadító szovjet csapatokat, neki köszönheti a város, hogy megmenekült a németek által tervbevetett kiürítéstől stb., mindezért megilleti a végtisztesség.”³⁵ A találkozása a szovjetekkel azonban nem teljesen ilyen módon történt meg, mint látni fogjuk.

³⁰ KFL I. 1. a. 1128/1946.

³¹ KFL I. 1. a. 1778/1945. Mivel az ország politikailag fokozatosan balra tolódott, így azoknak, akik a korábbi rendszerben valamilyen pozíciót töltöttek be, létérdeke volt, hogy a sokszor súlyos és gyakran a törvényességet is mellőző büntetést elkerülje.

³² KFL I. 1. a. 1128/1946.

³³ KFL I. 1. a. 1218/1946.

³⁴ GN. 33–34. p.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára. XXIII. 2. g. (= Egyháziügyi előadó iratai: Grósz József kalocsai érsek temetéséről.) 10/1961. 1–2.

A magyar utóvédek, abban a reményben, hogy Kalocsa megszállását meggátolhatják, a mai Damjanich utcától a Malatin térig húzódó, azóta feltöltött Vajas mellékágot átívelő Görbe csárdai hidat – a mai Bátyai út elején – felrobbantották.³⁶ A szovjetek végül az Érseki Kastélyhoz legközelebbi átkelő, a Papok hídja felől jöttek be a városba.

Október végén egyre többször lehetett ágyúdörgést hallani a távolból, vadászgépek repültek át a város felett. Október 30-án dél előtt pár perccel értesítették az érseket, hogy a szovjetek a Rém–Borota–Hajós vonalon álló honvédeket bekerítették. Az ellenséges csapatok másik szárnya Baja felől elérte Dusenokot és várható volt, hogy 31-én elérik Kalocsát. Kalocsa ekkorra már helyi vezetés nélkül maradt, a polgármester is elmenekült. „Az ágyúzás tovább tart. Du. 5 óra tájban minden elcsendesül, de 6 óra után újra megindul a zene-bona, most már egészen közlőről, és tart este 10 óra utánig [...] Az éjjélkor újból meginduló lövöldözést még hallom, aztán elalszom.”³⁷ Az érsekség alkalmazottai a kastélyban töltötték az éjszakát családjaikkal.

1944. október 31-én, kedd délelőtt, Grósz a szentmisét ágyúdörgés közepette mondta, „A hálaadás alatt már a fejünk fölött süvitenek az aknák” – írja naplójába.³⁸ Az egyik bomba Horváth Győző³⁹ segédpüspök házának melléképületébe, kettő a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolánővérek zárdájának kertjébe, egy pedig a Szentháromság-szobor mellett csapódott be. Szerencsére senki sem sérült meg. Ekkor már nem először érte támadás a várost. Április 13-án 9³⁰-tól négy órán át volt légiriadó, ekkor a bombatámadás károsultjainak Grósz érsek 1000 P-t és a kastélyban 8 szobát ajánlott fel,⁴⁰ a Főszékesegyházi Káptalan⁴¹ pedig 3000 P-t. Kanonoki beiktatásukkor Kerner István nagyszemináriumi rektor és Egerth Jakab⁴² apatini apátplébános ugyancsak 1000–1000 P-vel segítette

³⁶ ASBÓTH MIKLÓS: Kalocsai és Kalocsa környéki hidak. (Kézirat.) Kalocsa, 1999. Online: Tomori Pál Városi Könyvtár, Kalocsa. Online: <http://www.tpkkalocsa.hu> – 2011. augusztus. 3. p.

³⁷ GN. 1995. 35. p.

³⁸ GN. 36. p.

³⁹ Horváth Győző (1867–1944) – Haynald Lajos bíboros, kalocsa-bácsi érsek szentelte pappá 1890-ben, több tisztséget is betölt az Érseki Hivatalban, majd 1912-től martiropolisi címzetes püspökké és kalocsai segédpüspökké nevezték ki. 1930-tól Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye küldötte a Felsőházban. 1931-től nagyprépost és felsőházi tag. A szovjet megszállás igen rosszul érintette. Vö.: TAKÁCS EMMA: Horváth Győző. In: MKL. V. Bp., 2000. 48–49. p.; GN. 50., 76–78. p.

⁴⁰ KFL I. 1. a. (= Residentia) 2634/1944.

⁴¹ A Kalocsai Főszékesegyházi Káptalan tagjai a szovjet megszállás idején: Horváth Győző nagyprépost, Huber Lipót olvasókanonok, Tantos Gyula éneklőkanonok, Kujáni Ferenc örkanonok, Kőszeghy Mihály bácsi kisprépost, Gonczlik Kálmán főszékesegyházi főesperes, Kerner István bácsi főesperes, Horváth Alajos idősebb mesterkanonok és Egerth Jakab ifjabb mesterkanonok (a tiszai főesperesi stallum üresedésben volt).

⁴² Egerth és Égerth alakban is előfordul a forrásokban.

a rászorulókat.⁴³ Augusztus 20-án a Szent István-napi ünnepséget is légiriadó zavarta meg, a Szentháromság térről a nagyszemináriumi óvóhelyre húzódtak be az ünneplő hívek. 28-án két gép légicsatája zajlott le a város felett, ekkor a Nagyszemináriumtól a jezsuita templomig géppuskalövedékek fúródtak a falakba, szerencsére ekkor sem sérült meg senki.⁴⁴ A kastély pincéjében is óvóhely volt kialakítva a sebesült katonák számára. (Ők kétszer is folyamodtak Gomboson keresztül az érsekhez, hogy egy rádiót kapjanak; arra, hogy tudta-e teljesíteni kérésüket az érsek, nem találtam adatot.⁴⁵)

A főpap 1944. október 31-e délelőttjének nagy részét az óvóhelyen töltötte. „Déltájban egy repülőgép jelenik meg, a Duna felől robbanások hallatszanak, imitt-amott géppisztolytüzelést hallunk [...] már a város területén folyik a harc.” Grósz az első szovjet katonát délután egy óraker látta megjelenni a foktői út irányából a Főszékesegyház előtt.⁴⁶ Kalocsára elsőként a 2. Ukrán Front 46. gárdahadsereg 31. lövészhadteste előőrse vonult be.⁴⁷ A jezsuitáknál tanuló, 1944-ben 14 éves Hesz Károly mint szemtanú úgy emlékezik vissza, hogy az első szovjetet ő délután fél kettő–kettő óra körül látta a Fő utca irányából. Valamint, még amikor a magyar katonák Kalocsa térségében voltak, a szovjeteket már látni lehetett a határban lévő kukoricásban.⁴⁸

Szovjet világ kezdete Kalocsán

Az érseket még október 30-ra, felsőházi megbeszélésre hívták fel a fővárosba, erre azonban ő nem utazott fel. Szavaival élve „Hála Istennek [...]. Ma már nem tudtam volna visszajönni.” Ez azért is volt fontos számára, mert tudatában volt, hogy akkor a megszállást követően rágalomhadjárat indult volna ellene, mondván – szavait idézve –, hogy „az utolsó pillanatban mégis megszöktem”.⁴⁹

Grósz érsek így vall érzéseiről a megszállást követő első napon:

„Nehéz órákat élek át. Nekem ugyan még nem volt különösebb bajom a megszállókkal, de nagyon átérzem híveim szenvedéseit. Az orosz tiszték általában jóindulatúak, de a katonaság?! Bekvártélyozzák magukat magánházakba, esznek, isznak, ami megtetszik nekik, elviszik, több helyen erőszakot kíséreltek meg nőkkel szemben. Hiába, régi igazság, hogy jaj a legyőzötteknek.”⁵⁰

Hesz Károly is emlékezik egy estére, amikor két egyenruhás éjszaka kopogtatott a kapujukon. Hesz édesapja, idősebb Hesz Károly, majd az édesany-

⁴³ Vö. *Kalocsai Néplap*, 1944. április 22., 29.; ill. ld.: PETRÁS PÉTER: A kalocsai érsekség története 1942–1944 között. Piliscsaba, 2002. (témavezető: Török József) (továbbiakban: PETRÁS, 2002.) 38. p.

⁴⁴ *Kalocsai Néplap*, 1944. augusztus 26.; ill.: PETRÁS, 2002. 40. p.

⁴⁵ KFL I. 1. a. (= Residentia) érkezett: 1944. augusztus 30-án, szeptember 25-én.

⁴⁶ GN. 1995. 36. p.

⁴⁷ PETRÁS, 2002. 27. p.

⁴⁸ Hesz Károly szóbeli közlése (2010. július 22.) – jegyzetek nálam.

⁴⁹ GN. 36. p.

⁵⁰ GN. 37. p.

ja, Wágner Valentina⁵¹ szölt ki, hogy mit akarnak. A házaspár németeknek gondolta őket, így az asszony – aki tökéletesen tudott németül – beszélt velük. Ezt követően, nemsokára néhány szovjet állított be, így az előbbi két idegen a kertek alatt sietve távozott. Az újonnan érkezett szovjetek ételt, de mindenekelőtt bort követeltek a háziaktól, akik kénytelen-kelletlen engedelmeskedtek nekik.⁵²

Grósz érsek november 1-én több családot is befogadott az Érseki Kastélyba, többnyire olyanokat, akik az érsekség szolgálatában álltak (de előfordultak mások is), hogy legalább ezek az emberek mentesek legyenek a szovjet katonák zaklatásától. Az elhagyott lakásokat a szovjetek előszeretettel törték fel, ami mozdítható volt azt elvitték vagy összetörték. Véleményük szerint az üres házak azért üresek, mert lakóik németbarátok, ezért elmenekültek a városból.⁵³

Mivel Lantay István⁵⁴ polgármester még október első felében elmenekült, vezetés nélkül hagyva Kalocsát, ami így működésképtelenné vált, Grósz érsek még a megszállás előtt, október 23-án többeket a város polgárságából bekéretett a kastélyba. Kalocsán az érsek maradt a legmagasabb rangú és lényegében egyedüli vezető személyiség (A helyzet hasonlított a *civitas aeternab*an történetekhez, ahol ugyancsak XII. Pius pápa⁵⁵ maradt az egyedüli vezető személy, Rómát a királyi család és a kormány is elhagyta.). Mint ismeretes, a nyilasok által elfogatott és elhurcolt Shvoy Lajos⁵⁶ székesfehérvári és Mindszenty József⁵⁷ veszprémi megyéspüspökök kivételével minden magyar katolikus főpap székhelyén maradt. Ekkor kérte fel az

⁵¹ Neve Wagner, Vagner és Vágner alakban is ismert. Teljes neve Wágner Valentina Matild (1902–1974), férje id. Hesz Károly (1888–1957). Családja többi tagja a Wágnert Villányira magyarosította.

⁵² Hesz Károly szóbeli közlése (2010. július 22.) – jegyzetek nálam.

⁵³ GN. 37–38. p.

⁵⁴ Lantay István – Kalocsa megyei város polgármestere 1944. április 26-tól – valójában már április 17-től – 1944. október első feléig, amikor is elmenekült a városból. Korábban Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye aljegyzője volt. Nyilas szimpátiája miatt kerülhetett a város élére, miután vitéz Jaross Andor királyi belügyminiszter indítványozására elődje, a várost 1934. április 9. óta vezető Farkas Géza nyugállományba vonulását kérte. Lantay polgármesterségének idejéhez köthető a kalocsai zsidóság gettóba telepítése, majd a deportálások megkezdése. Vö.: ASBÓTH–ROMSICS, 1998. 159. p.

⁵⁵ XII. Pius (1876–1958) – Eredeti neve Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli. 1901-től különféle pápai dikasztériumokban dolgozik. 1917-től szardeszi címzetes érsek, 1929-től bíboros. 1930-tól 1939-es pápává választásáig államtitkár. Vö.: TÖRÖK JÓZSEF: XII. Pius. In: MKL. X. Bp., 2005. 995–997. p.

⁵⁶ Shvoy Lajos (1879–1968) – A lerombolt Regnum Marianum-templom alapító plébánosa. 1927 és 1968 között székesfehérvári püspök. 1947-től római gróf. XII. Pius pápai trónállóvá is kinevezte. VICZIÁN JÁNOS: Shvoy Lajos. In: MKL. XII. Bp., 2007. 103. p.

⁵⁷ Mindszenty József (1892–1975) – Eredetileg Pehm József, 1944-től veszprémi megyéspüspök, 1945-től esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása, XII. Pius pápa 1946-ban bíborossá krelálta. VI. Pál pápa 1974-ben megüresedetté nyilvánította az esztergomi érseki széket. Vö.: MÉSZÁROS ISTVÁN: Mindszenty József. In: MKL. IX. Bp., 2004. 181–190. p.

érsek Hazai Gyula⁵⁸ volt kalocsai járási főszolgabíró, hogy ideiglenesen, amíg a helyzet nem rendeződik, vegye át Kalocsa város irányítását. Hazai elvállalta a megbízatást 31-i kezdettel. Ezzel a lépéssel az volt az érsek célja, hogy megelőzze azt, hogy a megszállók állítsanak a város élére valakit. November 2-án estére kissé rendezettebb lett a közbiztonság, miután a megalakult nemzetőrség látott el járőrszolgálatot (csapatonként egy-egy szovjet katona két-két nemzetőrrel). A nemzetőrök között volt a tizenhárom Kalocsán maradt kalocsai rendőr is. Meglepetten, de megnyugtatóan vette tudomásul az érsek, hogy az egyháziakkal viszonylag jobban viseltettek a megszállók. Megállapította, hogy a reverendát, szerzetesi habitust viselő személyek vannak talán a legnagyobb biztonságban. Beigazolódott ezzel az az előérzete, amit az iskolanővérek 1933 és 1947 közötti általános főnöknőjének, Vojnich Mária Aquina anyának még a megszállás előtt mondott: „A szerzetesi ruha sokkal jobban megvédi Önöket, mint a világi ruha!” Persze ez nem jelentette azt, hogy nem ért volna semmi sérelem egyházi embert. Példának okáért Tóth István prépostot tetőtől-talpig megmotozták és minden nála lévő pénzt elvették – ugyan fizikailag nem bántalmazták. Megesett, hogy részeg szovjet garázdálkodott templomban.⁵⁹

Máshol azonban sokkal ijesztőbb volt a helyzet, a szovjet katonák viselkedését illetően. Horváth Mária Patróna iskolanővér egyik rendtársa édesanyjának temetésén vett részt Nagykőrösön. „Az albérlésben egyszer fél éjszakán át az ágyam mellett térdepeltem, hogy ránk ne rontsanak a kint randalírozó oroszok” – emlékezett vissza évtizedekkel később. A Szombathelyen átutazó, ekkor 33 éves Tímár Mária Antida nővére egy szovjet katona rontott rá, egy idős asszonynak azonban sikerült a támadót elijesztenie.⁶⁰

Megszállók által hozott rendelkezések

Hazai Gyula, az érsek által október 31-i hatállyal felkért, majd a szovjet Katonai Parancsnokság által is Kalocsa vezetésére kirendelt, illetve meghagyott városvezető 1944. november 1-én tizenegy pontos hirdetményben közölte a város lakóival, hogy miként járjanak el, mely szabályokat kell betartaniuk a megszállókkal való „gondatlan” együttélés érdekében.

Egyházi szempontból az 1. pont volt a leginkább említésre méltó. Ebben Hazai a megszállók nevében közölte a lakosokkal, illetve a hívekkel, hogy az „Istentiszteletek mint eddig, ezután is minden gátlás nélkül folytathatók”.⁶¹ A pontok többsége azonban korlátozásokat tartalmazott. Ezek röviden felsorolva az alábbiak voltak: november 1-én 8⁰⁰-ig minden személy- és teherautót a Búzapiac térre kellett vinni, ha pedig már a gépkocsi nem volt üzemképes, ebben az esetben a Polgármesteri Hivatalban kellett bejelenteni. (3.) Délig minden fegyvert (2.), valamint rádiót (7.) a városhá-

⁵⁸ Hazai Gyula – kalocsai járási főszolgabíró, majd ideiglenesen kinevezett kalocsai polgármester (hivatalosan helyettes polgármester) 1944. október 31-től, 1945. április 15-ig. A politikai rendőrség valótlan vádak alapján 1946-ban letartóztatta.

⁵⁹ GN. 38–40. p.

⁶⁰ Hivatástörténetek. Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek. Készítette: Bangó Beáta M. Klára – Répa Bernadett M. Anna. Online: Kalocsai Iskolanővérek honlapja: <http://kalocsainoverek.hu> – 2011. március.

⁶¹ KFL I. 1. a. 7374/1944.

za tanácstermébe kellett a lakosoknak beszolgáltatni. „Most érezzük csak, hogy mit jelent egy ilyen készülék a mai embernek különösen ilyen mozgalmasságban. Az ember a megszokott időben önkéntelenül megy, hogy bekapcsolja a készüléket és meghallgassa a híreket, aztán csalódottan ül vissza a helyére.”⁶² 10⁰⁰-ig minden közhivatalnoknak munkába kellett állnia (9.). A megszállók rendelkezése tiltotta a szeszes italok kiszolgáltatását (5.), annak ellenére, hogy a szovjet katonák előszeretettel néztek a pohár fenekére, és – mint a Hesz-házaspár esete is mutatja – nem egyszer követelték a lakosoktól, hogy szolgálják ki őket. A boltoknak a törvényben előírtaknak megfelelően nyitva kellett tartaniuk (4.), este 18⁰⁰ és reggel 6⁰⁰ óra között kijárási tilalom lett bevezetve (6.). Minden férfinak, aki a honvédség bármiféle állományában (tényleges, tartalékos) volt, a főjegyzői szobában kellett megjelennie 12⁰⁰-ig (8.). Az előző nap, október 31-én a zsidó javakat az arra kijelölt helyről elvívőknek vissza kellett juttatniuk (11.). A házakra vörös zászlót kellett kitűzni (10.). Az ellenkezőkkel szemben a kalocsai Katonai Parancsnokság kész volt erőszakkal fellépni. Mindezt Hazai intette a lakosságot, hogy „A kiadott rendelkezéseket teljes egészében teljesítse, nehogy ezzel saját maga, illetve ezáltal a város polgárságának bármilyen hátránya származzon.”⁶³ Hazai november 8-tól a kalocsai járás vezetését is átvette, mivel Egedy Kálmán főszolgabíró is elmenekült, aki pedig 1944 áprilisától állt a járás élén, s főszolgabíróként Hazai hivatali utóda volt.⁶⁴

A november 10-i 2. sz. parancsában a Katonai Parancsnokság elrendelte, hogy ezentúl a magyar pengőn kívül a Szovjet Katonai Parancsnokság által kibocsájtott hadipengő is forgalomba lépett (1 magyar P = 1 hadi P). Ezeket kötelesek a kereskedők és a lakosság elfogadni, ellenkező esetben haditörvényszék elé kerülnek.⁶⁵

Mindezek mellett a Vörös Hadsereg magyarországi parancsnoksága szórólapok útján tájékoztatta a megszállás alá került magyar lakosságot, hogy őket „nem az a cél vezérli, hogy annak bármely részét elfoglalja, vagy hogy megváltoztassa Magyarország társadalmi rendjét.” Emellett más megnyugtató szánt szövegeket is bocsátott a megszálltakra. Az, hogy mennyi volt ebből igaz, azt az ezt követő évtizedek bizonyították. A felhívás azon mondata, mely szerint „A hitlerista rablók és magyar bérenceik rémítgetnek benneteket a Vörös Hadsereg bevonulásával Magyarországra”⁶⁶ – annyiban felelnek meg a valóságnak, hogy a nyilasok a megszállók tényleges brutalitására rá is játszottak, rémhíreket terjesztve országszerte. Így például a Dunántúlon az terjedt el, hogy „Kalocsa lángokban áll és 2000 a halottak száma”,⁶⁷ továbbá, hogy Grósz érseket a bevonuló szovjetek – Virág Ferenc pécsi megyéspüspökhöz hasonlóan – kivégezték.⁶⁸ December

⁶² GN. 38. p.

⁶³ KFL I. 1. a. 7374/1944.

⁶⁴ GN. 43. p.

⁶⁵ KFL I. 1. a. 7374/1944.

⁶⁶ KFL I. 1. a. 7386/1944.

⁶⁷ GN. 46. p.

⁶⁸ GN. 147. p. Virág Ferencnek – aki 1926 óta állt a Pécsi Egyházmegye élén – ugyancsak nem esett bántódása. 1958-ban, életének 89. évében hunyt el. A szovjet megszállás hozadékaként, egyedülként altorjai báró Apor Vilmos győri megyéspüspök szenvedett mártíromságot, mikor dulakodás közben egy részeg szovjet

14-én a fogságból szabadult kélesi uradalmi tanítótól Grósz érsek ugyancsak különös hírekről szerzett tudomást. A magyar csapatoknak napiparancsban adták ki hetente egyszer a következőket: „Az oroszok Kalocsát a város négy sarkán felgyújtották és teljesen elpusztították; a [fő]székesegyház tornyai is romokban hevernek; dr. Hazai városvezető százsámra végeztette ki az embereket; akik a tűzben és a vérfürdőben el nem pusztultak, azokat az oroszok összefogták, fülükbe bélyegzőt égettek, homlokukra sarló- és kalapácsjelvényt ragasztottak és elhurcolták őket Kievbe.”⁶⁹ A dunántúliak számára az efféle álhírekkel elérték, hogy még jobban kétségbeessenek. A Szálasi-kormány célja a szándékos dezinformálással az volt, hogy félelmüket kihasználva minél inkább a harcra, ellenállásra hangolják az embereket, lévén a cél, hogy túléljék a szovjet inváziót, és őket ne érje a fent említettekhez hasonló sors. A később Kalocsára vetődők mind megnyugvással tapasztalták, hogy az efféle nyugatra terjesztett hírek hamisak.

Gombos Károly, Sággy Elek és a szovjetek

Grósz érseknek kalocsai papjai közül többen is nagy szolgálatot tettek az érsek és a főegyházmegye számára, többek között Gombos Károly, Sággy Elek, Kujáni Ferenc, Sztulich Károly,⁷⁰ Bárd János,⁷¹ Gyetvai Péter,⁷² Erdős József és még mások. Közülük két, hozzá talán ekkoriban legközelebb álló aulistájáról részletesebben is megemlékeznek. Ők azok, kik nagyban segítettek munkájukat ezekben a viszontagságos időkben, és hűséges munkatársai voltak, követték utasításait, igazgatták az érseki gazdaságot vagy éppen segítették azokat, akik erre rászorultak, valamint az uradalmat járva képviselték az érseket. Egyikük, a már említett Gombos Károly érseki irodaigazgató, a másik Sággy Elek,⁷³ az utolsó érseki jószágkormányzó. Utóbbit még

katona többször rálőtt, miközben a Püspökvárba menekült nők védelmére kelt. Az 53 éves püspök 1945. április 2-án halt bele sebesülésébe. 1997-ben II. János Pál pápa avatta boldoggá a vértanú püspököt.

⁶⁹ GN. 73. p.

⁷⁰ Sztulich Károly (1918–1964) – Eredetileg Strilich, horvátosan Karlo Strilić, Grósz József érsek bizalmas munkatársa. Az 1951-es Grósz-perben őt is elítélték. Évtizedeken keresztül szolgált aulistiként Kalocsán. Vö.: DIÓS ISTVÁN: Sztulich Károly. In: MKL. XIII. Bp., 2008. 499. p.

⁷¹ Bárd János (1908–1982) – 1933-ban szentelték pappá. 1950-ben lett kalocsai segédpüspök és ulpianai címzetes püspök. Grósz 1961-es halálát követően kalocsai apostoli kormányzóvá nevezte ki a pápa, de hivatalát állami hozzájárulás híján nem tudta átvenni, s jogait sem tudta így gyakorolni. Vö.: DIÓS ISTVÁN: Bárd János. In: MKL. I. Bp., 1993. 613–614. p.

⁷² Gyetvai Péter (1912–1988) – Pappá szentelésére 1938-ban került sor. Grósz érsek bizalmas aulista papja. A Grósz-perben 1951-ben őt is elítélték. 1946-ban lett tiszteletbeli kanonok. Vö.: TAKÁCS EMMA – HETÉNYI VARGA KÁROLY: Erdős József. In: MKL. IV. Bp., 1998. 300–301. p.

⁷³ Sággy Elek (1906–1991) – A Sopron vármegyei Bón született, 1931-től pap. 1937-ben szerzett mezőgazda oklevelet Magyaróvárott. 1939-től szombathelyi püspöki, 1943–1946-ig kalocsai érseki jószágkormányzó. 1944 őszén a nyilasok elhurcolták, végül azonban kiszabadult. 1945-ben címzetes apát, 1946-tól a vasvár-szombathelyi székeskáptalan kanonokja. Mivel dicsérte Mindszenty bíborost egy prédikációjában

Grósz érsek vitte magával Szombathelyről Kalocsára.⁷⁴ 1944-ben még mindketten erejük teljében voltak, Gombos 37, Sággy 38 éves volt. Az érsek mellett végzett munkájukról a legtöbb információt a főpásztor naplójából tudunk meg a tárgyalt időszakban. A naplóban ők ketten vannak a legtöbbször említve Grósz munkatársai közül.

Sággy jószágkormányzó 1944. november 11-én az érseki uradalom böddi gazdaságát kereste fel a főintéző társaságában. „Ott is ép úgy megy a [szovjetek részéről] a harácsolás, mint máshol, a munka pedig éppen olyan rosszul megy, mint a legtöbb helyen.”⁷⁵

Cserenkov ezredes, a kerület szovjet parancsnoka először a miskei plébánián⁷⁶ rendezkedett be. A katonai vezető november 9-én tette tiszteletét az érsek előtt egy másik tiszttel, Dalickij⁷⁷ társaságában, a vizitet Grósz 17-én viszonzta Sággy és Gombos kíséretében, ez alkalommal már Kalocsán, mivel az ezredes beköltözött a városba. A három pappal kellő udvariassággal bántak.⁷⁸ A vacsorán felmerült Nyikolaj Leonidov gárdaezredes részéről, hogy az érsek intézzen főpásztori szótatot híveihez megnyugtató gyanánt; ez ügyben másnap Grósz újra megbeszélésre küldte a parancsnokhoz Gombost és Kujáni Ferenc érseki általános helynököt.⁷⁹

November 18-án Gombos irodaigazgató a leningrádi Dalickij ezredessel⁸⁰ „végigjárta azokat az egyházi épületeket, illetve intézményeket, amelyekben [...] komolyabb kifogások merültek fel az orosz katonák viselkedése ellen”. A tiszttel ezekben rendet teremtett, még ha csak ideig-óráig is. Ezzel párhuzamosan Cserenkov ezredes Sággy kíséretében a csornai gazdaságba autózott, ahonnan kizavarta katonáit, az ottani parancsnokot pedig másnapra berendelte Kalocsára.⁸¹ Sággy kérésére Dalickij és Cserenkov ezredesek a csornai állatállomány ügyében is intézkedtek, mivel azokat korábban elhajtották katonáik. November 27-én a két Kalocsáról távozó tiszttel tanácsára az állatokat a kalocsai gazdaságba hozták át.⁸²

1949 húsvétján letartóztatták, majd 5 hónapra bebörtönözték. 1952-ben ismét letartóztatták, mert nem volt hajlandó Pétery és Kovács püspökök ellen vallani. 1953-ban 5 év börtönre ítélték. 1955-ben szabadult, az 1956-os forradalom leverése után újra letartóztatták. 1957-ben Tökölre internálták. 1968-tól éneklőkanonok és sárvári főesperes. Vö.: VICZIÁN JÁNOS: Sággy Elek. In: MKL. XI. Bp., 2006. 798. p.

⁷⁴ Grósz vette rá korábban, hogy gazdasági tanulmányokat végezzen, így alkalmas lett arra, hogy jószágkormányzó legyen. – Hesz Károly szóbeli közlése (2010. július 22.), jegyzetek nálam.

⁷⁵ GN. 45. p.

⁷⁶ A megszállás idején Szőke János (1885–1959) plébános és Rábai András (1910–1988) káplán szolgált a miskei plébánián.

⁷⁷ Grósznál Dalickiként szerepel. Civilben egyetemi tanár volt Leningrádban.

⁷⁸ GN. 43, 52. p.

⁷⁹ GN. 52–53. p.

⁸⁰ „Az orosz tisztetek csak hadnagynak mondják, ő maga ezredesnek tituláltatja magát, de biztosra veszem, hogy nem katonai a beosztása és rangja és olyan hatalma van, amelyet nemcsak az egyszerű katonák, hanem a magasabb rangú tisztetek is respektálnak.” GN. 54. p.

⁸¹ GN. 54. p.

⁸² GN. 58., 61. p.

Miután december első hetében a szovjetek elhagyták Kalocsát a front vonultával – a parancsnok 7-én távozott –, csak néhányan maradtak helyben, az új kinevezett parancsnok később érkezett. Az érsek megbízásából Sághy jószágkormányzó december 5-én Bajára utazott az ottani parancsnokhoz – mint később kiderült eredménytelenül, bár illendően fogadták. Kérte a parancsnokot, hogy vegye védelme alá az érseki uradalom gazdaságait, mert amióta Kalocsáról a Katonai Parancsnokság kivonult, ellenőrző hatóság hiányában „kifosztották a kélesi gazdaságot, ma [7-én] pedig jelentették, hogy ugyanez történt a hildi és érsekhalomi gazdasággal is”. Az érsek tartott attól, hogy legközelebb már a lakókat fogják kifosztani. Gombos Károlynak hosszas fáradságot nem ismerő tárgyalások következményeként sikerült december 8-án elérnie, hogy Kalocsa élére új tanács álljon fel. Az alakuló ülésre 10-én került sor.⁸³

December közepére Sághy Elek már minden erejével arra törekedett, hogy az érseki uradalom állatállományát az elhajtás elől, más javakat az elrablás elől megmentse. „Szegénynek valósággal fizikai fájdalmat okoz az érseki uradalom szétzüllése [...] A legjobb úton voltunk arra, hogy a hatalmas vagyont a köz javára kamatoztassuk és most az előtt a feladat előtt állunk, hogy mindent előlről kezdjünk, ha ugyan túléljük a pusztulást.”⁸⁴

Sághy 1944 karácsony másnapján az érsekség nevében *quasi* szerződést kötött a szovjetekkel 30 ökör visszaszolgáltatásáért, néhány vagon széna, szalma fejében, de ezt végül a megszállók nem tudták teljesíteni, nem találván az állatokat. A szalma és széna árát viszont január 17-én kifizették. Tíz nappal később Sághy Miskéről visszaszerezte az elhajtott 50 drágszéli tinót,⁸⁵ két nappal később a dunai jégzajlás miatt sikertelenül akart átkelni Izsák-pusztánál, a túlparti érseki erdőségeket ellenőrizni. A jószágkormányzó rendszeresen tárgyalt gazdasági ügyekben a parancsnoksággal.⁸⁶ 1945. január 4-én Sághy Csornán járt. A jószágkormányzót felháborította a szovjetek viselkedése az uradalom cselédjeivel. „Hetek óta istállóban élnek; lakásaikba a repülőtérei orosz katonák telepedtek be.”⁸⁷ Sághy Elek körútjai során egyre nehezebben viselte a szovjetek túlkapásait, az emberek vegzálását. „Lesz ez még rosszabbul is” – „nyugtatta” érseke.⁸⁸ Hagyó-Kovács Gyula⁸⁹ előszállási ciszterci jószágkormányzó hasonló pusztulásról tájékoztatta a főpapot 1945. március közepén. Gombos Károlynak február közepén azonban a Drágszállás kellemetlenkedő szovjeteket sikerült a parancsnok elé idéztetnie.⁹⁰

⁸³ GN. 69. p.

⁸⁴ GN. 72. p.

⁸⁵ GN. 81–82., 104., 114. p.

⁸⁶ GN. 83–84., 89. p.

⁸⁷ GN. 92. p.

⁸⁸ GN. 111. p.

⁸⁹ Hagyó-Kovács Gyula András (1888–1960) – ciszterci pap, mezőgazdász. 1908-ban lépett a ciszterek közé, az egyszerű fogadalmat 1910-ben, az örökfogadalmat 1913-ban tette le. 1913-ban szentelték pappá is. Egyházon belül és kívül is közmegbecsülésnek örvendett szakértelméért és gazdasági hozzáértéséért. A Grósz-perhez csatolva őt is elítélték 1952-ben. Vö.: Sz. Gy.: Hagyó-Kovács Gyula. In: MKL. IV. Bp., 1998. 471–472. p.

⁹⁰ GN. 138., 170. p.

Gombos irodaigazgató a parancsnokság segítségével visszaszerezte az eltulajdonított érseki szánkót; sikerült jó kapcsolatot kiépítenie a parancsnoksággal. Ezt így jellemzi az érsek: „úgy jár be-ki a parancsnokságon, mintha oda tartozna. Szinte elvárják, hogy mindennap benézzon, ha van ott dolga, ha nincs. A városparancsnok helyettese [...] egy üveg benzint adott neki öngyújtója számára és tűzkövet [...] és biztosította, hogy akár-mikor literszámba kaphat benzint, csak szóljon, ha kell valami.”⁹¹ Ez Grósznek is kedvezett, mivel köztudottan erős dohányos volt.

„Főpásztori szózat a béke kieszközlésére”

Grósz, tartva attól, hogy a megszállók propaganda célokra használnák fel híveihez szóló szózatát, Leonidov fentebb olvasható felvetését először visszautasította, végül azonban meggondolta magát, és november 18-án beküldte a Katonai Parancsnokságra ez ügyben Kujáni helynököt és irodaigazgatóját, értesítendő Cserenkov ezredest álláspontja megváltozásáról. A beszéd még aznap elkészült.

A szózatból azt várta, hogy megnyugtatóan fog hatni a megszállás alatt lévő főegyházmegyéje lakóira, mert „híveimnek bizonyára jól esik, ha főpásztorokról hallanak és a nehéz időkben egy pár bátorító és buzdító szót hallanak tőle”. Emellett azt is remélte, hogy cserében a szovjetek a felmerülő panaszokat haladéktalanul orvosolni fogják.⁹² A beszédét mindenképpen úgy akarta megírni, hogy azt ne lehessen se propagandaként, se Egyházellenes agitációként felhasználni később.

Grósz József 1944. évi XVIII. érseki körlevelében közreadott főpásztori szózatában⁹³ megnyugtatólag kijelentette minden papja és híve számára, hogy érseki székvárosát nem hagyta el a megszálláskor, hanem a Gondviselés kegyelmében bízva kalocsai hívei körében maradt, hogy jelenlétéből meríthessenek erőt. Ezzel a közléssel a rémhíreknek is elejét akarta venni, ami róla és Kalocsáról terjedtek el. A főpap utalt a november 1-i Hazai-féle hirdetményben foglaltakra, ami az istentiszteletek szabad megtartását garantálta, valamint köszönettel vette tudomásul, hogy a szovjet parancsnok engedélyezte, hogy minden vallási, liturgikus tevékenység akadálytalanul elvégezhető lehessen. Reményét fejezte ki, hogy nem csak Kalocsán, hanem a főegyházmegye más megszállás alatt lévő településén is így jártak/járnak el a szovjetek. A Vörös Hadsereg felhívásával, már amennyiben a megszállók csakugyan a háború mielőbbi befejezésére töreksenek, és céljuk a béke helyreállítása, ez esetben egyetértéséről biztosította a szovjet felet, mivel „Minket is a béke őszinte szándéka és akarása vezetett a múltban, mikor a békéért imádkoztattunk és ismételten előírtuk papjainknak és híveinknek, hogy a békéért nyilvános könyörgéseket tartsanak.”

Fontos hangsúlyozni, hogy Grósz főpásztori szózatában Horthy Miklóst Magyarország törvényes kormányzójának nevezte, *ergo* őt ismerte el az ország legitim államfőjének, nem pedig a magát nemzetvezetőnek tituláló, egyben állam- és kormányfő Szálasi Ferencet. Ehelyütt megemlékezett a kormányzó sikertelen kiugrási kísérletéről is, melyről „A hozzánk jutott hírekből megállapítható az, hogy ezt a lépést a nép legszélesebb rétegei

⁹¹ GN. 97., 101. p.

⁹² GN. 52–53. p.

⁹³ Ld. Dokumentum.

megnyugvással fogadták.” Szózata végén az érsek további imáiról biztosította szenvedő híveit, és azokat is imára, imahadjáratra szólította fel a békéért.

Grósz érsek a balratolódás időszakában

Mikor 1946. február 5-én Janzer István kalocsai nemzetgyűlési képviselő és Hazai Gyula városvezető találkozott Kecskeméten Márkus Ferencsel, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjával, utóbbi nem győzött csodálkozni, hogy „Kalocsa és környéke az általuk megjárt vidékekhez viszonyítva valóságos paradicsom, pedig pizsok és pusztulás itt is bőven van. [...] a kecskeméti mezőgazdasági kamara az itteni állapotok hallatára arról kezdett álmodozni, hogy az ország gazdasági restaurálása innen indul [majd] ki.”⁹⁴ Politikailag – habár a hangulat feszült volt – a baloldali pártokkal és a kalocsai Nemzeti Bizottsággal is érintkezett Grósz, amennyire szükséges volt, de már ő is elkülönítette egymástól a Magyar Kommunista Pártot és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot. A Miklós Béla vezérezreides elnöklete alatt megalakuló Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttét az érsek örömmel fogadta.⁹⁵ A kalocsai kommunisták kezdetben sikertelenül próbálták a Katonai Parancsnokságot szembefordítani Grósz érsekkel és aulistaival. Úgy gondolták, ha az érseket és munkatársait kellőképpen befektetik a szovjet katonai vezetés előtt, könnyebben magukhoz tudják ragadni a hatalmat Hazai megbuktatásával, mivel ezzel 1945. január 6-án a kommunista Baksa József⁹⁶ kőműveslegény és a Grósz József által aposztatának nevezett Farkas János hivatását elhagyott pap vezetésével kudarcot vallottak, Gombos hathatós fellépésének köszönhetően.⁹⁷

Az egyház- és érsek-ellenes kirohanások a különböző sajtótermékekben fokozatosan szaporodtak meg már 1945-ben is. Például az újságíró a *Dél-Pestmegyében* különös párhuzamot mutatott fel. A régi rendet, az Egyházat Ajtony vezérrel, az 1946-os politikai rendszert Szent István királlyal hozta szinkronba, és még sorolhatnánk más elképesztő hasonlatokat is.⁹⁸ Mikor például a *Kalocsa és Járásában* 1945. november 3-án Kemény Györgyné (MKP) hamis adatok alapján rágalmazta az érsekséget, Sághy közreadta a pontos adatokat a *Nyílttérben*, a lap 10-ei számában, valamint helyreigazítást kért és közölte, hogy a nőt feljelentette becsületsértésért és rágalmazásért.⁹⁹ Máskor viszont pont az ellenkezőjéről olvashatunk. (Vö. a *Kalocsai Kis Újságban* már említett cikket.)

⁹⁴ GN. 129. p.

⁹⁵ GN. 82. p.

⁹⁶ Hazai 1945. április 15-i elmozdítását követően lett csak Baksa Kalocsa városának polgármestere. A város vezetését 1946 júniusáig látta el.

⁹⁷ GN. 93–94. p.

⁹⁸ Kalocsa: az érseki aula homályában még mindig nem akarnak tudni a demokráciáról. In: *Dél-Pestmegye*, 1946. szeptember 29.

⁹⁹ GN. 264. p.; Vö.: KEMÉNY GYÖRGYNÉ: Válaszolunk. In: *Kalocsa és Járása*, 1945. november 3. 2. p.; SÁGHY ELEK: Nyílttér. In: *Kalocsa és Járása*, 1945. november 10. 3. p.

Összegzés

Mindent összevetve, a nehézségek ellenére Grósz József érsek kiváló diplomáciai és politikai érzékének köszönhetően a szovjetekkel, elsősorban a katonai vezetőkkel sikerült konszolidált légkört kialakítani (Mint említettem, a közkatonákkal több probléma volt.). Ebből adódóan a lehetőségekhez mérten sikerült a megszállás tényéből kifolyólag ugyan nehéz, de mégis sokkal élhetőbb viszonyokat teremtenie a lakosság számára – Hazai segítségével. Ezt látszik igazolni Márkus főispán reakciója¹⁰⁰ is, miszerint a kalocsai érsek székhelyén maradásával a város és környéke a körülményekhez képest „kedvezőbben” vészelte át a megszállást, mint az ország más területe.

Dokumentum¹⁰¹

XVIII.

7386. sz. Főpásztori szózat a béke kieszközlésére.

A mostani véres háború súlyos megpróbáltatásokat hozott ránk és országunk népére, a legutóbbi hetekben pedig főgyházmegyém területe is hadszíntérré vált, amelyet immár teljes egészében megszállt a Duna-Tisza közén elnyomuló szovjet orosz hadsereg.

Mint mindenütt, úgy nálunk is szorongó aggodás fogta el a lelkeket egy idegen nagyhatalom hadainak közeledtére, de amint a háború hulláma átcsapott fölöttünk és az azzal járó veszélyeket és szenvedéseket Isten segítségével kiállottuk, megnyugvással állapítom meg, hogy a megszálló orosz hadsereg megértő vezetőségének közreműködésével nyugodtabb napok köszöntöttek ránk s így módom van hozzátok szólani kedves Papjaim és híveim.

E főpásztori szózatommal adom tudomástokra mindenek előtt, hogy — amint azt székvárosomnak és híveimnek megígértem — székhelyemet a veszély pillanatában sem hagytam el, hanem a Gondviselés kegyelmében bízva székvárosomban maradtam, hogy kedvelt híveim magatartásomból erőt merítsenek és az isteni segítségben bízva a megpróbáltatások elviselésére kegyelmet nyerjenek.

Köszönettel vettem továbbá tudomásul az első magasabb rangú orosz tiszttől, aki székvárosunk megszállása után nálam nyomban megjelent, hogy — minden ellentétes híreszteléssel szemben, — a papság a templomokban a szokásos istentiszteleteket megtarthatja, a szentségeket kiszolgáltathatja és a hívek vallási kötelezettségeiknek akadálytalanul eleget tehetnek. Több előkelő vezető orosz tiszttel történt megbeszélésem alapján bízom abban, hogy főgyházmegyém mindenütt ez a helyzet s a vallás szabad gyakorlása elé a jövőben sem fog akadály gördülni.

A vörös hadsereg parancsnokságától kiadott és ./ alatt csatolt „Felhívás”-ból az olvasható, hogy a megszálló hadsereg nem kívánja Magyarország bármely részét elfoglalni, vagy annak jelenlegi társadalmi rendjét megváltoztatni, hanem egyedül a háború mentől gyorsabb befejezését kívánja elérni.

¹⁰⁰ GN. 129. p.

¹⁰¹ A dokumentum (*Circulares*, 1944. XVIII. 7386/1944. sz.) eredeti helyesírással és központozással került közlésre, csupán az egyértelmű nyomdahiba lett korrigálva.

Minket is a béke őszinte szándéka és akarása vezetett a múltban, mikor a békéért imádkoztattunk és ismételten előírtuk papjainknak és híveinknek, hogy a békéért nyilvános könyörgéseket tartsanak.

Hazánk törvényes kormányzója, vitéz Horthy Miklós is, a további vérontás hiábavalóságát belátván, az országot a végpusztulástól megőrizni kívánván, népéhez október közepén rádiószózatot intézett, amely szerint — komoly megfontolás után — megtette a szükséges lépéseket, hogy népének a békét visszaadja s azt a további szenvedésektől és megpróbáltatásoktól megmentse.

A hozzánk jutott hírekből megállapítható az, hogy ezt a lépést a nép legselesebb rétegei megnyugvással fogadták és örömmel üdvözölték s a háború további meghosszabbítását súlyos megpróbáltatásnak tartották, amelyből mind a hazára, mind az egyházra, mind a népre nagy károk háramlanak.

Amint eddig is imádkoztunk hazánk sorsának jobbrafordulásáért és a békéért, a jövőben fokozottabb mértékben meg kell ezt tennünk, hogy a véres háború befejeződjék, szeretett ifjúságunk a jövő számára megmentessék s anyagi és erkölcsi javaink további pusztulása megakadályoztassék.

E cél elérésére iparkodjék mindenki erejéhez képest hathatósan közreműködni, ezenfelül imahadjáratban fogjunk össze s kérjük a gondviselő Istent, hogy sújtó ostorát rólunk levegye s hazánk további fennmaradását kegyesen lehetővé tegye.

Fent mellékelt felhívást pedig szíveskedjék Tisztelendő Papságom a hívek előtt alkalmas helyen mielőbb felolvasni és megmagyarázni s ezáltal a béke és nyugalom helyreállítását erőteljesen előmozdítani.

Kalocsa, 1944. november 18.

József s. k.
érsek.

„Nyilvántartva.” A veszprémi püspöki palota munkatársai a jelentések tükrében 1957 tavaszán

Karlinszky Balázs

Badalik Bertalan Sándor veszprémi püspöksége (1949–1957/1965) kezdetétől szálla volt az állambiztonság szemében. Kérlelhetetlen antikommunista hozzáállása, az állammal való együttműködés részéről történő elvetése az ötvenes évek elejére még a püspöki karon belül is arra az oldalra sodorta, amelyet az államhatalom Mindszenty József – 1948 karácsonya óta börtönben lévő – esztergomi érsek „vonalához” kapcsolt. Badalik közvetlen környezetét ezért nemcsak az 1951-től létező Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) püspökségekre delegált megbízottai, az ún. „bajszos püspökök” tartották megfigyelés alatt,¹ hanem ezen felül további ügynököket is megbíztak a főpásztor cselekedeteinek nyomon követésével. Az ötvenes évek derekán számos olyan személy megfordult Badalik környezetében, akik beszámolóikkal a pártállam egyházellenes tevékenységét szolgálták. Ki-ki tehetségéhez és elhivatottságához (zsarolhatóságához) mérten működött együtt az állambiztonsággal. Az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy az egyes jelentéskészítők egy akut probléma megoldása során mennyiben tettek eleget az egyházügyi hivatal által rájuk szabott feladatuknak: beszámolóikat milyen mértékben vették figyelembe Badalik püspöki utódjának kiválasztásában a forradalmat követő esztendő, 1957 tavaszán-nyarán.

A veszprémi püspökség vonatkozásában nem került sor az államhatalommal együttműködő személyek teljes körű azonosítására, motivációik és tevékenységük feltárására. Az egyházmegyei papság történeti névtára ugyan 1987-ben megjelent: a püspöki székhelyen élő Pfeiffer János nagyprépost, korábbi aulista és egyháztörténeti érdeklődésű levéltáros munkájának azonban már kiadási éve jelzi, hogy még a köztudott gyengeségeket is csak érintőlegesen, inkább kihagyásokkal, mint szavakkal írhatta körül munkájában.² Újabb Badalik Bertalan püspök eltávolítása során nyil-

¹ A veszprémi püspökségre delegált állami megbízottak: 1951: Moravetz Lajos (1955–1956-ban az egyházmegyéhez tartozó Veszprém megyei megbízott), 1952: Lévy Tibor (1955-ben az egyházmegyéhez tartozó Somogy megyei megbízott), 1953–1956: Prazsák Mihály. SOÓS VIKTOR ATTILA: Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája. Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe. Bp., 2014. (Kézirat. PhD-disszertáció. ELTE BTK) 209–211., 275., 282., 294–295. p.

² A kötet ráadásul korrektúra nélkül jelent meg: csak összeállítójának halálát (1983) követően négy évvel Münchenben látott napvilágot Adriányi Gábor és Szendi József püspök szorgalmazására. PFEIFFER JÁNOS: A veszprémi egyházmegye történeti névtára. (1630–1950) München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae VIII.) (továbbiakban: PFEIFFER, 1987.) Az egyes személyekről szóló, különböző lexikonokban közölt életrajzok is e munkára alapozzák közlendőjüket, kiegészítve olykor az egyházmegyei névtárak (különösen az 1975-ös és 1984-es sematizmusok) szűkszavú életrajzaival. Vö. [s.a.:] A veszprémi egyházmegye papságának névtára, 1975. Veszprém, 1975.; [s.a.:] A veszprémi egyházmegye névtára, 1984. Veszprém, 1984. (továbbiakban: Névtár, 1984.)

vánvalóvá vált, hogy utóda, Klempa Sándor Károly az államvédelem beépített embereként folyamatosan tájékoztatta megbízóit főnöke, majd Badalik eltávolítása után az egyházmegye papságának viselt dolgairól.³ Az elkövetkező évek feladata lesz tehát a püspökségen belül működő ügynökök személyének azonosítása, feladataik és jelentéseik értékelése, az ötvenes-nyolcvanas évek országos egyházpolitikai fordulatait szem előtt tartva a veszprémi püspökváltások, illetve az egyéb aulai és egyházmegyei tisztségekre történt kinevezések mozgatórugóinak feltárása.

A személycserék előzményei

1957 tavaszán „Boros(s)” fedőnevű ügynök a rendőrség számára igen részletes jellemzéseket készített a veszprémi püspöki palota munkatársairól, a püspöki aula személyi állományáról. Beszámolóit „Nagy Jenő” és „László” fedőnevű jelentéskészítők rövidebb lélegzetű, olykor csak párszavas jellemzése, illetve Moravetz Lajos megyei egyházügyi előadó helyzetértékelései egészítik ki. A jelentések jól ábrázolják a palota falain belüli személyi erőviszonyokat, és egyúttal kiválóan adják vissza a korszak hangulatát. Mindazonáltal a jelentést kérők céljainak megértéséhez vissza kell kanyarodnunk az 1956-os esztendő október végi, novemberi eseményeihez.

A forradalom napjaiban a társadalom és a benne élő egyház is igyekezett lerázni magáról az elmúlt évtized politikai eseményei által rájuk rakott béklyókat. Az ÁEH, a kánonjog által a Vatikánnak fenntartott ordináriusi kinevezésekbe beleszólni nem tudván, 1951 nyarán valamennyi római katolikus püspökségre új általános helynököt és irodaigazgatót neveztetett ki. A püspöki aula hierarchikus szervezetében a főpásztorokat követő második és harmadik pozíció megszerzésével, azokra békepapok delegálásával többé-kevésbé kézben tudták tartani az egyes egyházmegyék irányítását. Veszprémben 1951. július 4-én Hoss József nagyprépost⁴ helyett a váci egyházmegyes Máté János hetényegyházai plébános⁵ lett az általános helynök,

³ SOÓS VIKTOR ATTILA: A püspök és a besúgó. Badalik Bertalan és Klempa Sándor kapcsolata az államvédelmi és állambiztonsági iratok tükrében. In: Miles Christi évkönyv, MMXII. Szerk.: Pénczél Hegedűs János. Bp., 2012. 127–177. p. (továbbiakban: SOÓS, 2012.) Néhány ügynök azonosítására ugyancsak sor került, azonban a sort nem folytatták. SOÓS VIKTOR ATTILA: Az állambiztonsági szervek iratai Badalik Bertalanról. In: A Magyar Katolikus Egyház XX. századi történetéből. Badalik Bertalan veszprémi püspök elhurcoltatásának 50. évfordulójára. Szerk.: Trosits András. Veszprém, 2007. 39–51. p. (továbbiakban: SOÓS, 2007.) A megbízott apostoli kormányzó tevékenységének pozitív vetületeit a műtárgyvédelem szemszögéből is lehetséges értékelni: Klempa Károly és a keszthelyi premontrei gimnázium. Szerk.: Uzsocki András. Bp., 1991.

⁴ Hoss József (1881–1969): 1906-ban szentelték pappá, 1908-ban az Augustineumban doktorált. 1909-től a szemináriumban, illetve különböző veszprémi iskolákban dolgozott hitoktatóként. 1923-tól Kaposvárott plébános; 1936-ban ismét a püspöki székvárosba került, ekkor már kanonok és irodaigazgató. 1943-tól szentszéki elnök, 1945-től nagyprépost, illetve megszakításokkal püspöki vagy káptalani helynök. Tisztségeiről 1951 nyarán lemondott, és Somogyzentpál plébánosa lett haláláig. PFEIFFER, 1987. 120–121. p.

⁵ Máté János (1911–1970): 1935-ben szentelték a váci egyházmegye papjává. 1941-től Hetényegyháza plébánosa, 1951-től 1956-ig a veszprémi püspökség általános

míg irodaigazgatóvá előbb Tersztenyák Lászlót,⁶ majd 1952. január 17-én a szintén a váci egyházmegyéből érkező Szabó József szentkirályi plébánost⁷ nevezte ki a kényszer alatt cselekvő püspök.⁸ Badalik, az 1956-os forradalom engedte szabadabb mozgásteret kihasználva, szinte azonnal kezdeményezte mindkettejük eltávolítását: október 29-én Máté önként mondott le hivataláról és címeiről,⁹ míg Szabót november 3-án, majd 28-án a püspök szólította fel távozásra.¹⁰ A főpásztor helynöknek a kipróbált és tapasztalt Hosst, míg irodaigazgatónak a tetterős, de aulai tapasztalatra csak bő évtizeddel korábban, még Mindszenty veszprémi püspöksége idején szert tevő Lékai Lászlót¹¹ kérte fel, püspöki titkárnak pedig a rendszerrel szembeni kérérlhetetlenségéről ismert Párkányi Józsefet¹² nevezte ki. Előbbi óvatos-

helynöke. 1957-ben visszatért egyházmegyéjébe, és szülővárosában, Kecskeméten lett templomigazgató. 1953 és 1962 között országgyűlési képviselő, a békepapi mozgalom vezető alakja. Mivel parlamenti mandátumáról nem mondott le, kiközösítésbe esett. PFEIFFER, 1987. 702. p.; Váci Püspöki Levéltár. Máté János privátája.

- ⁶ Tersztenyák László (1911–1968): 1930 és 1933 között premontrei növendék Csornán, majd a veszprémi egyházmegye kispapjaként Bécsben hallgatott teológiát, ahol papszentelése is történt. 1939-ben ugyancsak Bécsben doktorált. Somogy-szentmiklóson 1942-től adminisztrátor, majd 1944-től plébánoshelyettes; 1947-ben Mernyére került. 1951. július és 1952. február között irodaigazgató Veszprémben, januártól augusztusig pedig az esztergomi szeminárium igazgatója. 1952 és 1955 között szolgálaton kívül volt, majd 1955-től Dégen lett káplán, 1957-től pedig előbb Hetesen, majd 1959-től haláláig Nemesviden volt plébános. PFEIFFER, 1987. 1021. p.
- ⁷ Szabó József (1903–1972): 1932-ben szentelték pappá, 1936-ig pálos szerzetes. A váci egyházmegyébe átlépett, 1940-től 1952-ig Lászlófalva plébánosa, majd veszprémi irodaigazgató 1952 és 1956 között. Egyházmegyéjébe visszatérve 1957–1958-ban Vecsésen, majd 1958-tól Pestszentlőrincen plébános. Váci egyházmegyei almanach Szent István milléneum évében. Szerk.: Bánk József. Vác, 1970. 351. p.; Váci egyházmegyei almanach II. Szerk.: Bánk József. Vác, 1980. 159. p.
- ⁸ Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban: VFL.) I.1.44.a. (= Veszprémi püspöki levéltár. Egyházmegyei Hatóság iratai. Acta dioecésana. Iktatott iratok) 2000-64/1951. (Máté); uo. 2000-65/1951. (Tersztenyák); ill. uo. 2000-3/1952. (Szabó).
- ⁹ VFL. I.a.44.a. 12-12/1956.
- ¹⁰ VFL. I.1.44.a. 18-23/1956.
- ¹¹ Lékai László (1910–1986): veszprémi egyházmegyes növendékként a római Gregoriana egyetemen tanult, ahol 1931-ben filozófiából doktorált, majd 1934-ben pappá szentelték. 1936-tól Veszprémben előbb a kis-, majd a nagyszemináriumban oktat, 1940-től püspöki szertartó, majd 1944-től püspöki titkár. Mindszenty Józseffel együtt volt fogságban 1944–1945 telén. 1946-tól balatonlellei plébános, közben 1957 elején rövid ideig irodaigazgató Veszprémben. 1959-ben zalaszentiváni, 1969-ben badacsonytomaji plébános lett. 1972 és 1974 között a veszprémi püspökség, majd 1974-től 1976-ig az esztergomi érsekség apostoli kormányzója. 1976-tól 1986-ig esztergomi érsek, prímás, majd bíboros. PFEIFFER, 1987. 38–39. p.
- ¹² Párkányi József (1920–2012): a veszprémi fogházban szentelte pappá Mindszenty veszprémi püspök 1944. decemberében. 1947-től udvari pap Veszprémben, 1948-ban doktorált. 1950 és 1953 között püspöki titkár, majd köveskáli plébános, 1956. decemberétől 1957. augusztusáig ismét titkár. 1957. őszétől Pókaszeptk, majd 1958-tól Zalamerenye, 1985-től Tapolca plébánosa. A rendszerváltás után 1990-től kanonok, rövid ideig irodaigazgató, majd általános helynök 1991-ig; 1990 és 1997

ságból ugyan nem, utóbbi kettő azonban január elején el is foglalta új hivatalát.¹³

1957 első hónapjában az új, kádári rezsim, a forradalmi munkáspárt kormány az egyházakkal szemben is elég erősnek érezte magát a fellépéshez. A működését a forradalom alatt beszüntető, majd december 31-ével megszüntetett egyházügyi hivatal 1957. január elsejével a Művelődésügyi Minisztérium keretei között újjászerveződött, élén továbbra is azzal a Horváth Jánossal, aki nem késlekedett megkezdeni az őszi visszarendeződés felszámolását.¹⁴ Az ÁEH január 5-én közleményben jelölte ki az év során különböző intenzitással végigvitt programját, vagyis az egyházak fölé helyezett szocialista rendszer (újra-) építését és az elmozdított békepapok védelmét.¹⁵ A korábbi püspökségre delegált megbízottak helyét már e hónap folyamán miniszteri biztosok foglalták el, az elsők között Veszprémben is.¹⁶ A Szentszék békepapokkal kapcsolatos januári állásfoglalásai miatt¹⁷ az Egyházügyi Hivatal keményebb fellépést választott és törvényhozási eszközökhöz folyamodott. Március 24-én hirdették ki az 1957. évi 22. szá-

között a veszprémi Szent Margit templom plébánosa volt, majd nyugalomba vonult. PFEIFFER, 1987. 821–822. p.; Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon. Szerk.: Varga Béla. Veszprém, 2014. (továbbiakban: VMÉL.) 785–786. p.

¹³ VFL. I.1.44.a. 8-20/1956. (Hoss), uo. 11-10/1956. (Lékai), illetve KÁLMÁN PEREGRIN OFM: Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából, 1956–1957. Bp., 2011. (továbbiakban: KÁLMÁN, 2011.) 317. p. (1956/263. sz.) (Párkányi).

¹⁴ 1956. november 28-án sajtó- és rádióközleményt jelentett meg az ÁEH, amelyben kijelentették, hogy az október 23-i állapotot fogadják el, az azóta történt változásokat nem. Vö. KÁLMÁN, 2011. 37., 452. p.

¹⁵ KÁLMÁN, 2011. 366. p. (1957/13.).

¹⁶ BALOGH MARGIT: A katolikus egyház. (1945–1989) In: Magyarország a XX. században. Főszerk.: Kollega Tarsoly István. II. köt. Szekszárd, 2000. 396–404. p. (továbbiakban: BALOGH, 2000.) 399–400. p. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) XIX-A-21-d. (= Az államigazgatás felsőbb szervei. Központi Kormányzati Szervek. Állami Egyházügyi Hivatal. Vizsgálóiratok.) 0006/1957. (Horváth János javaslata, 1957. január 22.)

¹⁷ Róma két dekrétum kibocsátásával nyilvánvalóvá tette a békepapokkal kapcsolatos álláspontját. Az elsőt a Zsinati Szent Kongregáció 1957. január 21-én kiközösítette Horváth Richárdot, és ezen felül felfüggesztést helyezett kilátásba azok számára, akik nem a kánonjog alapján kerültek hivatalukba. Ez tulajdonképpen valamennyi békemozgalmi helynököt és irodaigazgatót érintette. Acta Apostolicae Sedis (továbbiakban: AAS.) 49. (1957) 38–39. p. Közli: KÁLMÁN, 2011. 378. p. (1957/34. sz.), fordítása: uo. 379–380. p. (1957/35. sz.); ill.: PÁL JÓZSEF: Békepapok. Bp., 1995. (továbbiakban: PÁL, 1995.) 119–120. p. A másik dekrétuma név szerint felsorolta, mely huszonegy papot mozdítanak el tisztségükből, és őket egyúttal alkalmatlannak nyilvánították a főbb egyházi tisztségek betöltésére. A dekrétum legutóbbi kiadása: KÁLMÁN, 2011. 380–381. p. (1957/35. sz.), fordítása: uo. 381–383. p. (1957/39. sz.); ill.: PÁL, 1995. 120. p. Vö. BALOGH, 2000. 400. p.; SZABÓ CSABA: Az Állami Egyházügyi Hivatal értékelése az 1956 után kialakult egyházpolitikai helyzetről. In: *Archivnet*, 2006. 5. sz. Online: www.archivnet.hu – 2017. február; MÓZESSY GERGELY: „Az Állami Egyházügyi Hivatal előterjesztésére és hozzájárulásával...” Egyházi kiténtetések és a pártállam. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Bp., 2010. 251–269. p., 257. p.; KÁLMÁN, 2011. 46., 53. p.

mú törvényerejű rendeletet, amelynek lényege az egyházak feletti közvetlen hatalomgyakorlás megszerzése volt. Ez a korábban hatályban lévő, 1951. évi 20. számú törvényerejű rendeletnél szigorúbban szabályozta az állam szerepét az egyes egyházi hivatalok betöltésében. A jogszabály értelmében az Elnöki Tanács hozzájárulása volt szükséges a helynöki, kanonoki, esperesi, irodaigazgatói és a járási székhelyeken a plébánosi, továbbá az iskolaigazgatói, teológiai tanári és szemináriumi előjárói posztok betöltésében. A rendeletet visszamenőleges hatállyal, 1956. október 1-jétől léptették életbe.¹⁸

Horváth János még a rendelet kihirdetése előtt tájékoztatta Badalik Bertalant az Egyházügyi Hivatal több kérdésben képviselt álláspontjáról. Március 7-én kelt levelében közölte, hogy Mindszenty bíboros bármiféle rendelkezése az állami törvényekbe ütközik, mivel szabadságvesztését töltötte a forradalom napjaiban és azóta is.¹⁹ Két nappal később, március 9-én pedig a hivatal elnöke ismertette a püspökkel az állami álláspontot az október 23-a óta történt dispoziciókról. Azokat, mivel az ÁEH-val történt megbeszélés nélkül jöttek létre, nem ismerik el és nem veszik tudomásul.²⁰ A püspöki kar több tagjának, így Badalik Bertalannak is szembesülnie kellett ezen kívül azzal, hogy letartóztatások és kongrua-megvonások révén a forradalom óta történt dispozicióik visszavonását várja az államhatalom. A zsarolás eredményesnek bizonyult: március 28-án Burucs László szertartó²¹ és Lékai benyújtották lemondásukat, Párkányi József titkár pedig letartóztatva börtönben ült.²²

¹⁸ BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. (Dokumentumok) II. 1944–2005. Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 2.) 981–982. p.; Vö.: VÖRÖS GÉZA: Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése 1956-tól a hatvanas évek közepéig. In: *Betekintő*, 2010. 2. sz. Online: www.betekinto.hu – 2017. február. Március 4-én közölte az ÁEH vezetősége, hogy Badalikot nem fogadják el tárgyalópartnernek, március 5-én pedig március 19-re tűzték ki a püspöki karral folytatandó tárgyalás napját. Ezt később március 26-ra módosították, amikor már hatályba lépett a törvényerejű rendelet. KÁLMÁN, 2011. 54. p.

¹⁹ VFL. I.1.44.a. 2000-45/1957. Ez praktikusán a vatikáni dekrétumot megelőzően a Mindszenty által a békepapokra kirótt felfüggesztéseket jelentette. KÁLMÁN, 2011. 49. p.

²⁰ „Az egyes püspök urak ilyen önkényes és barátságtalan intézkedését az állam és a katolikus egyház viszonyával összeegyeztethetetlennek tartjuk, és csak arra alkalmas, hogy az évek alatt kialakult viszonyt megrontsa és feszültté tegye. Éppen ezért a jó viszony helyreállítása érdekében ennek a kérdésnek a rendezésére helyezük a legnagyobb súlyt.” VFL. I.1.44.a. 3800-30/1957.

²¹ Burucs László (1924–1999): a veszprémi egyházmegye kispapjaként Budapesten tanult, 1949-ben szentelték pappá; 1950-ben doktorált. 1953-tól központi szolgálatban volt Veszprémben, majd 1957 őszétől Somogytarnóca, 1962-től Zalaszegvár, 1971-től Halimba, 1979-től Nyirád, 1989-től a nagykanizsai Szent József-plébánia, 1990-től pedig 1996-os nyugalomba vonulásáig Balatonakali híveinek lelkipásztora volt. PFEIFFER, 1987. 323. p.; [s.a.]: A veszprémi főegyházmegye névtára. Veszprém, 1998. 62. p.

²² Beszédeselek a felmondások indokai. Burucs László úgy vélte, hogy „kinti beosztásban” jelen körülmények között hatékonyabban működhet, míg Lékai felmentési kérelmét

A várbeli papokról készült jelentések

Badalik püspök működési engedélyét ugyancsak 1957. augusztus 15-én vonta meg az Elnöki Tanács, azonban Horváth János már februárban tett erre utalásokat.²³ Lehetséges utóda kiválasztásában elsődleges információforrásnak a megyei egyházügyi főelőadó, az újból kinevezett Moravetz Lajos, illetve a püspök bizalmát (látszólag) elnyerő Klempa Sándor Károly²⁴ számítottak. Az ugyanis nyilvánvaló volt a rezsím számára, hogy a korábban kompromittálódott Máté helynök és Szabó irodaigazgató visszatérésével nem érdemes próbálkozni, így más alkalmas személyek után néztek.

Feltehetően Moravetz készítette azt a feljegyzést, amely irodaigazgatónak György Lajos tapolcai²⁵ vagy Pfeifer János somogyvári²⁶ békemozgalmi plébánosokat, általános helynöknek Sárközy Lajost²⁷ javasolta, és felvetette Langmár Lipót²⁸ siófoki plébánosi kinevezését. A feljegyzés készí-

„tekintettel az elmúlt eseményekre és megrendült egészségi állapotára” nyújtotta be. VFL. I.a.44.a. 2-7/1957., 11-4/1957.

- ²³ Horváth 1957. február 21-i javaslata. MNL. OL. XIX-A-21-d-00011-11/1957.
- ²⁴ Klempa Sándor Károly (1898–1985): 1916-ban a győri bencéseknél érettségizett, majd beöltözött a csornai premontrei rendbe, ahol 1921-ben fogadalmat tett. 1922-ben szentelték pappá. 1921-től a rend keszthelyi gimnáziumában tanított német, francia, történelem és földrajz tantárgyakat, és vezette az iskola zenekarát. 1948-ban a rendek működésének felfüggesztésével a veszprémi egyházmegyébe lépett: 1952-től Türrjén, 1954-től Zalaszentgróton volt plébános. 1954 őszén néhány hónapot fogságban töltött. 1957 nyarán a püspökségen irodaigazgató, az év őszétől általános helynök, 1959-től pedig apostoli kormányzó lett. 1972 májusában címzetes püspökké szentelték, amelyet követően lemondott az egyházmegye kormányzásáról; zalaszentgróti plébánosságát azonban haláláig megtartotta. PFEIFFER, 1987. 30–31. p.
- ²⁵ György Lajos (1912–1982): 1936-ban szentelték a veszprémi egyházmegye papjává. Több évi káplánkodás után 1943-ban adminisztrátor, majd 1944-től plébános Hetesen, majd 1955-től Tapolcán, ahol tagja volt a városi és megyei tanácsnak, és elnöke a megyei papi békemozgalomnak. 1965-től székesegyházi főesperes, majd 1968-tól veszprémi kanonok. PFEIFFER, 1987. 110–111. p.; VMÉL. 375–376. p.
- ²⁶ Pfeifer János (1909–1981): veszprémi papnövendékként 1929-től a bécsi Augustineumban tanult, ahol 1934-ben pappá szentelték; 1936-ban szintén Bécsben doktorált. Magyar lelkész volt Bécsben 1935 és 1939 között; hazatérve 1940-től somogyvári adminisztrátor, 1943-tól pedig plébános lett. 1959-től a Hittudományi Akadémia tanára különböző beosztásokban. A békemozgalom Somogy megyei titkára volt. Személye nem azonos a veszprémi kanonok, egyháztörténészként alkotó Pfeiffer János későbbi nagypréposttal! PFEIFFER, 1987. 837–838. p.
- ²⁷ Sárközy Lajos (1886–1969): 1911-ben szentelték pappá; 1915-ben doktorált. Veszprémbe előbb az Angolkisasszonyoknál, majd a szemináriumban volt oktató. 1927-től kiskomáromi plébános, 1940-től veszprémi kanonok és szeminárium igazgató lett. 1946-tól kisebb megszakításokkal a püspökség gazdasági helynöke. PFEIFFER, 1987. 189. p.
- ²⁸ Langmár Lipót (1895–1979): 1919-ben szentelték pappá, 1921-től veszprémi udvari pap, 1923-ban doktorált. 1927-től püspöki titkár, 1938-tól veszprémi kanonok, 1939-től irodaigazgató. Lemondása után, 1946-tól Somogysámszonban plébános. Békepapként 1951-ben Szegedre került ugyancsak irodaigazgatói minőségben, ahonnan a forradalom idején visszatért egyházmegyéjébe. 1957-től haláláig Siófok plébánosa, közben 1958-tól újfent irodaigazgató, 1959 és 1965 között pedig általános helynök volt. PFEIFFER, 1987. 150–151. p.

tésének időpontja az öt veszprémi pap letartóztatásának idejére, tehát 1957 márciusának második felére tehető.²⁹ A javaslat nem valósult meg, mindössze Langmár siófoki kinevezésére került sor, azonban már csak Badalik eltávolítása után, 1957. augusztus 29-én.³⁰

A tervezet előzményének tekinthető az az egy-egy példányban a veszprémi érseki és az országos levéltárban fennmaradt dokumentum, amely összegezte az 1956. október 1. után történt dispoziciókat az egyházmegyében.³¹ Az érseki archívum példányára kézzel írt feljegyzések szerint a változásokat március 30-án – tehát a letartóztatott veszprémi papok szabadulása után – Badalik megtárgyalta Miklós Imre ÁEH elnökhelyetttel. Burucs, utóbbi jóváhagyásával, lemondása után is Veszprémben maradhatott, míg Párkányi sorsa felől egyelőre nem rendelkeztek. Március végére tehát a veszprémi püspöki aulában Badalik püspök mellett nem maradt kinevezett aulista, így megoldást kellett találni az egyházkormányzat ügyvitelének vezetésére, mégpedig az állam és a püspök számára is elfogadható személyek kinevezésével. Telepó Sándor, a püspökségre kinevezett biztos véleménye alapján az április-májusra kialakult állami álláspont szerint Badaliknak – a dispozicióknak lemondással történő meg nem történtté válása után – engedményeket fognak tenni az aulisták kinevezése kapcsán egy reménybeli kompromisszum érdekében („Próbáljuk meg a lehetetlent”).³² Természetesen előzetesen fel kívánták térképezni a szóba jöhető személyek körét.

Kézenfekvő feltételezés, hogy az első jelentését 1957. április 3-án adó „Boros” ügynököt – tudtán kívül – azzal bízhatták meg, hogy a püspöki aulában megfordulók jellemzésén keresztül az adott helyzetben és Badalik későbbi utódlása (eltávolítása) alkalmával szóba jöhető személyekről képet alkothasson az Egyházügyi Hivatal. Az egyes papokról május folyamán készített „jellemtrajzok” különösen annak fényében érdekesek, hogy közülük kik kerültek pozícióba a későbbiek során a püspöki hivatalban. Vegyük ezek után sorra a jelentésekben szereplő személyeket!

Az egyes egyházmegyék kormányzásának feladata hagyományosan a székeskáptalanok tagsága és a püspök által az aulába kinevezett személyek, az ún. aulisták között oszlott meg.³³ Előbbieket számba véve először megállapítható, hogy a földreform során végzetesen megrendült a kanonoki testületek birtokállománya, amely a testületek működését is akadályozta.

²⁹ 1957. január 26-án Badalik a korábbi tapolcai plébánost, Solymár Istvánt nevezte ki a városba György Lajos helyére. A rendelkezést március 12-én hatálytalanították, ekkortól ismét György volt Tapolca plébánosa. VFL. I.1.44.a. 3800-17/1957.

³⁰ VFL. I.1.44.a. 3800-49/1957.

³¹ VFL. I.1.44.a 3800-33/1957.; ill. MNL. OL. XIX-A-21-d-00018-3/1957.

³² MNL. OL. XIX-A-21-d-00018-11/1957.

³³ A második világháború előtti és alatti egyházmegyei kormányzásról lásd: KARLINSZKY BALÁZS: A veszprémi püspöki aula a második világháború idején. A veszprémi székeskáptalan archontológiája, 1917–1949. In: „Nehéz időkben dönteni kell”. A veszprémi püspökség a második világháború idején. Szerk.: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, 2016. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 29.) 105–136. p. (továbbiakban: KARLINSZKY, 2016.); ill. Szombathely példáján: TÓTH KRISZTINA: A szombathelyi egyházmegye története Grósz József egyházkormányzása idején. (1936–1944) Bp., 2015. (Collectanea Studiorum et Textuum, I/2.) 83–116. p.

Veszprémben a korábban tizenkét fős testület főesperességet betöltő tagjait – a székesegyházi, zalai, somogyi, pápai és segesi főespereseket – a földbirtokok elvesztése miatt vidéki, tehetősebb plébániákra ültették,³⁴ így a püspöki székvárostól távol kerülve alig tudtak hasznára lenni a központi egyházigazgatásnak. Emellett az utóbbi években elhunyt a testület két tagja, Engelhardt Ferenc (†1956) és Babics Endre (†1955), Varga Béla 1947-ben külföldre távozott, egy stallumot pedig jövedelmének a szeminárium részére történő átcsoportosítása miatt üresen hagytak.³⁵ Így 1957 tavaszán csak nyolc tényleges kanonok volt, akik közül hárman vidéken, Veszprémtől távol laktak. Lássuk ezután a káptalani tagokról született jellemzéseket.³⁶

A püspöki székvárostól távol élő tényleges kanonokok közül rangban az első Hoss József nagyprépost – aki Bánáss László püspök 1949-ben bekövetkezett halála után káptalani helynökként az egyházmegyét is vezette – ez idő tájt Somogyszentpálon volt plébános. Az aulából Máté János 1951-ben történt helynöki kinevezésével kellett távoznia. Az idős, köztisztelthen álló, tiszta életű, szorgalmas papot „Boros” az anyaszentegyház tántoríthatatlan híveként jellemezte. Annak ellenére, hogy szellemi frissessége vidékre költözése óta megkopott, Engelhardt halála után mégis felmerült, hogy kanonoktársa megüresedő lakásába visszaköltözhet Veszprémbe.³⁷ Az ügynök jelentése alapján kora dacára mozgékonynak számított: idős létére is sokat utazott. Láttuk, hogy a forradalom után Badalik egyik első intézkedéseként Hosst kérte fel visszatérésre. Ennek megghiúsulása után a jelentéskészítő a nagyprépostot az 1957. évi tavaszi bérmáláson összetört, rokant emberként jellemezte.³⁸

A Nagyvázszyban élő, adminisztrátorként szolgáló Barthos Pál kanonok korábbi népbírói pere miatt eleve nem jött számításba, róla nem

³⁴ A székeskáptalan a „jelen viszonyok között szükségesnek tartja 6 káptalani stallum vidékre való áthelyezését, úgy, hogy Veszprémben mindössze hat káptalani tag maradjon. Az illető plébánosok a káptalan tagjai lennének.” A testület mérlegelve a javaslatot és az egyházmegye helyzetét javasolta a stallumok vidékre, „a nagyobb lelkipásztori gócpontokra (Kaposvár, Nagykanizsa, Keszthely, Pápa, maga Veszprém stb.)” való helyezését. VFL. III.1.c. (= Veszprémi káptalani levéltár. Veszprémi káptalan magánlevéltára. A káptalani ülések jegyzőkönyvei.) 1947. augusztus 9-i ülés, 3–5. pont. 254–257. p.

³⁵ Az egyes személyekre: PFEIFFER, 1987. 70–71. p. (Babics); 95. p. (Engelhardt); 220. p. (Varga) A káptalan utolsó stallumának jövedelmét Ádám Iván kanonok 1928-ban bekövetkezett halála után a szeminárium, majd a küsszeminárium fenntartására fordították. KARLINSZKY, 2016. 112–113. p.

³⁶ „A jelentést az ügynök utasításra végezte el. A veszprémi kanonoki karról eddig összesítő anyagaink nem voltak.” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL.) 3.1.5. (= Hálózati, operatív és vizsgálati iratok, Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, Operatív dossziék.) O-12547/5. 54. p.

³⁷ Vö. ÁBTL. 3.1.5. O-12547/5. 182. p. Badalik püspök szándéka az 1956 folyamán hosszan betegeskedő Máté aulai munkájának pótlása is lehetett.

³⁸ ÁBTL. 3.12 (= Hálózati, operatív és vizsgálati iratok. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Munka dossziék.) M-16855. 54–55. p.

is készült hosszabb jellemzés.³⁹ A Bakony nehezen megközelíthető keleti részén fekvő Jásd plébánosát, Megyesi Schwartz Róbert korábbi kancellárt⁴⁰ „eszes, nagy munkabírási” papként írta le „Boros”. Őt erőszakos természete miatt nem kedvelte az egyházmegye papsága.⁴¹ 1956–1957 telén Megyesi is Badalik oldalán exponálódott, mivel Lékai irodaigazgatói megbízatását a püspök pusztán ideiglenesnek tekintette, és korábbi kancellárjának visszatérését készítette elő.⁴²

A Veszprémben élő öt kanonok közül négyről adott jellemzést az ügynök. Gutheil Jenő örkanonokkal⁴³ kapcsolatban kiemelte gyenge egészségi állapotát és „influenzára, megfázásra” való különös hajlamát, ennek eredményeképp kifejlődött hipochondriáját, ideges természetét, kiszámíthatatlanságát. A jelentésben megemlítette történeti kutatásait, illetve azt a tényt, hogy „barátai közül sokan nem állnak a keresztény világnézet talaján”, továbbá kiterjedt ismeretségi körrel rendelkezik, és kiemelkedő intelligenciájával áthidalja a különböző világnézetű emberek társaságában esetlegesen kialakuló ellentéteket.⁴⁴ Az ugyancsak történelmi érdeklődésű Pfeiffer János mesterkanonokról⁴⁵ fontosnak tartotta megemlíteni zárkózottságát és takarékoságát, illetve azt, hogy nyers modora miatt nem örvend népszerűségnek, ennek ellenére mégis gyakran kisegít az aulában, ha a megnö-

³⁹ Barthos Pál (1886–1968): veszprémi papnövendékként Budapesten és az Augustineumban is tanult, 1909-ben szentelték pappá, 1910-ben doktorált Bécsben. 1911 és 1917 között a budapesti Szent Imre Gimnázium tanulmányi felügyelője, majd Rott püspök kinevezésekor, 1917-től aulai szolgálatban állt Veszprémben, ahol 1923-ban irodaigazgató, 1927-től kanonok lett. PFEIFFER, 1987. 74–75. p. Barthos ellen 1946–1948-ban népbírói per volt folyamatban. Püspöke ezért Nagyvázsönyba helyezte adminisztrátornak, ahol a rendőrség ellenőrizte mozgását. VFL. I.1.44.a. 2372/1946. Ennek következtében főpásztora 1947. január 30-án leváltotta a többszöri utazásokat feltételező segesdi főesperesi méltóságáról. VFL. I.1.44.a. 2-4/1947., illetve uo. 4500-1/1947.

⁴⁰ Megyesi Schwartz Róbert (1897–1985): Salzburgban született, 1919-től Innsbruckban volt seminarista. 1921-ben a veszprémi egyházmegye papja lett, 1922-ben szentelték; 1925-ben doktorált. 1928-tól veszprémi udvari pap, 1940-től püspöki titkár, 1943-tól irodaigazgató és kanonok. 1944–1945 telén Mindszenty püspök mellett volt fogságban. Kancellárságáról lemondva 1951-től jásdi, 1961-től somogybükösdi, 1967-től zákánytelepi plébános, 1970-ben visszavonult. PFEIFFER, 1987. 191. p.

⁴¹ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 66. p.

⁴² MNL. OL. XIX-A-21-d-00018-11/1957. Megyesit később szintén Somogyba helyezte Klempa kormányzó.

⁴³ Gutheil Jenő (1887–1963): 1910-ben szentelték pappá, 1916-ban doktorált. 1914-től a szeminárium oktatója, 1916-tól rendes tanára, 1937-től kanonok és egyházmegyei főtanfelügyelő. PFEIFFER, 1987. 109–110. p.

⁴⁴ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 58–59. p.

⁴⁵ Pfeiffer János (1897–1983): a teológiát Rómában, majd Innsbruckban hallgatta, ahol 1919-ben filozófiából doktorált. Ezután ismét Rómában, a Gregoriana egyetemen tanult, ahol 1923-ban teológiából doktorált. Közben 1922-ben szintén Rómában szentelték pappá. Hazatérése után a püspöki udvarban dolgozott különböző beosztásokban, 1946-tól veszprémi kanonok, 1980-tól nagyprépostként a kanonoki testület vezetője lett. PFEIFFER, 1987. 172–174. p.

vekvő feladatok további munkaerő bevonását kívánják.⁴⁶ Sárközy Lajos székesegyházi főesperes, gazdasági vikárius jellemzésében két dolgot tartott említésre méltónak: rokonságát a nemrég elhunyt Sárközy Pál bencés főapáttal (unokatestvérek voltak), illetve kitűnő számtani tehetségét, amely alkalmassá tette őt az egyházmegye gazdasági ügyeinek kézben tartására. „Nagyon komoly papi ember” – írta „Boros” sommás véleményében a helynökről.⁴⁷ A székeskáptalan helyben élő legmagasabb rangú tagja Beöthy István éneklőkanonok⁴⁸ volt. Az ügynök vele kapcsolatban érdeemesnek tartotta közölni magas korát – Hossz Józsefnél egy évvel fiatalabb, hetvenöt éves volt –, illetve ezzel párhuzamosan számottevő egyházkormányzati tapasztalatát. Beöthy ugyanis 1945 óta töltötte be az általános helynök helyettesének, a provikáriusnak tisztségét előbb Mindszenty (1944–1945), majd Bánáss (1946–1949) és később Badalik (1949–1957) püspöksége idején is. A szinte kizárólag pozitív jellemzés szerint egy „takarékos, szerény, egyházas érzésű, munkaszerető, tiszta életű” embert ismert meg benne, aki korábbi szemináriumi beosztásai után még mindig figyelemmel kíséri a hitoktatást, emellett jó kedélyű, szereti a viccet.⁴⁹ A civilben járó papokat ugyanakkor nem kedvelte, és – zárul a jelentés – a székeskáptalan ügyeit rangidős kanonokként irányította Engelhardt Ferenc halála óta.⁵⁰

Egyetlen kanonok jellemzése hiányzik az életben lévők közül: Kis Jenő György.⁵¹ Okkal feltételezzük, hogy ennek magyarázata az, hogy a jelentéstevő „Boros” fedőnevű ügynök saját magáról nem készített jellemzést: vagyis személye azonosítható Kis Jenő Györgyével. Az ügynök egyik jelentésére Kovács Ferenc rendőrhadnagy 1957. június 21-én felvezette, hogy „Borost” az 1957. március 15-i preventív őrizetbe vétel alkalmával szervezték be.⁵² Ismert, hogy a vatikáni dekrétumok hatására ekkor már előkészítés alatt volt az 1957. évi 22. tvr., amely az államhatalom előzetes hozzájárulásához kötötte a jelentősebb egyházi tisztségek és hivatalok be-

⁴⁶ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 64. p.

⁴⁷ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 88. p.

⁴⁸ Beöthy István (1882–1979): a bécsi Augustineum növendéke volt, 1905-ben a veszprémi egyházmegye pappjává szentelték; 1908-ban doktorált. 1907-től a veszprémi szeminárium oktatója, 1918-tól sümegi plébános, 1935-től veszprémi kanonok, 1936 és 1940 között a szeminárium rektora. 1945-től, majd 1957-től provikárius, 1970-től nagyprépost. PFEIFFER, 1987. 76. p.

⁴⁹ Beöthy 1907-től előbb tanulmányi felügyelőként, 1914-től vicerektorként dolgozott a veszprémi szemináriumban. Sümegi évei után 1936-ban a szeminárium rektora lett 1940-ben történt lemondásáig. Az ügynök által készített jellemzés alapján nem tévedünk nagyot, ha megelőlegezzük azt a kijelentést, hogy egyik volt tanítványa készítette a jelentést egykori tanáráról.

⁵⁰ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 70–71. p.

⁵¹ Kis Jenő György (1890–1969): a teológiát Budapesten és Bécsben hallgatta, 1913-ban szentelték pappá; 1915-ben doktorált. Ezt követően udvari pap, 1916-tól a szeminárium oktatója, 1926-tól lelkiigazgatója, igazgatója 1935–1936-ban. Ezt követően kaposvári plébános 1936 és 1947 között, majd veszprémi kanonok-plébános 1963-ig. PFEIFFER, 1987. 137. p.

⁵² ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 94. p. A rendelkezésre álló információk szerint római katolikus pap volt, aki az 1950–60-as évek fordulóján a Veszprémi Püspökségen szolgált. A beszerzésére vonatkozó akták, (aláírt) nyilatkozata ugyanakkor nem maradtak fent.

töltését. Ezzel párhuzamosan több egyházmegyében letartóztatásokkal igyekeztek rávenni az ordináriusokat az ÁEH által jogellenesnek tekintett, 1956. október 1 után történt dispoziciók visszavonására.⁵³ Veszprémben március idusán öt városban élő pap letartóztatására került sor. Őrizetbe vették Lékai László megbízott irodaigazgatót, Burucs László püspöki szertartót és Párkányi József püspöki titkárt, Kis Jenő György Veszprém-székesegyházi és Kerényi József Veszprém–Szent László templomi plébánosokat.⁵⁴ Az öt személyből négyet már március 27-én, Párkányit pedig május 21-én engedték szabadon. Az őrizetbe vétel célt ért: az aulisták közül Lékai és Burucs március 28-án benyújtották lemondásukat.⁵⁵

A két letartóztatott veszprémi plébános közül az ügynökkel történő azonosításra Kis mellett szólnak döntő érvek. Jelentései szerint többször tárgyalt a püspökkel a székesegyház háborús kárainak kijavításáról, amire nyilvánvalóan székesegyházi plébánosként nyílt lehetősége. Szabadulásának hírére jelentése szerint volt szemináriumi növendékei (Kis szemináriumi tanár volt 1916-tól kezdődően, majd lelkiigazgató lett 1926 és 1936 között) utaztak hozzá Veszprémbe, illetve a nevek alapján kanonoktársai keresték ekkor fel.⁵⁶

Jelentéseit azonban a rendőrség nem találta kielégítőnek. Sándor Imre rendőrhadnagy a beszervezést követően megjegyezte, hogy az ügynököt már 1951-ben is állományba vették, de ekkor nem készített jelentéseket, ezért kizárták. Most a felvetett kompromittáló adatokra megtört, és készen állt jelentések írására. Feladatául Badalik egyházpoltikával kapcsolatos elképzeléseinek kipuhatólását jelölték meg.⁵⁷ Kovács Ferenc rendőrhadnagy június 21-én munkáját úgy jellemezte, hogy jelentései olyan általánosságokat fogalmaznak meg, amelyek köztudottak, ezért szükségesnek tartotta „operatív készségének nevelését”.⁵⁸

Visszakanyarodva az ügynök által készített jelentésekre, a káptalan tagjain túl más, az aulában megforduló személyekről is készített Kis feljegyzéseket. Berkes Gyula Bernát, volt kármelita szerzetes 1955-ben rövid ideig a veszprémi kórházban tevékenykedett kisegítőként, majd Somogytárnócára került; a 1956 őszen azonban ismét Veszprémben tűnt fel. A forradalom után Keszthelyre távozott és a jelentés készítése idején is ott tartózkodott. A hivatalos egyházmegyei névtárak és a rendszerváltozás előtt megjelent történeti szemantizmus szerint Veszprémben ez idő tájt nem fordult elő.⁵⁹ A fentebb már említett Pfeifer János kapcsán „Borosnak”

⁵³ KÁLMÁN, 2011. 49. p.

⁵⁴ ÁBTL. 3.1.5. O-12547/5. 203. p.

⁵⁵ VFL. I.1.44.a. 2-7/1957. (Burucs), uo. 11-4/1957. (Lékai).

⁵⁶ Kist meglátogatta ekkor Bauer Ferenc lókuti lelkész, Fábos Pál lepsényi lelkész, illetve Foky Miklós iszkázi esperes-plébános, a kanonokok közül pedig Gutheil, Beöthy, Sárközy és Pfeiffer. Bauer 1931 és 1936, Foky pedig 1916 és 1918 között valóban tanítványa lehetett a veszprémi szemináriumban, azonban Fábos az 1938 és 1943 közötti időszakban végezte a teológiát Veszprémben. Köztük tehát más jellegű ismeretség lehetett. PFEIFFER, 1987. 270., 410. ill. 386. p.

⁵⁷ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 33–37. p.

⁵⁸ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 94. p.

⁵⁹ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 76. p.; ill.: Névtár, 1984. 162. p. A forradalom idején történt veszprémi szerepvállalása a város október–novemberi napjairól szóló

tudomása volt arról, hogy az egyházügyi hivatal részéről felmerült esetleges aulai szerepvállalása. Egyébként „darabos”, a papság számára unszimpatikus személyként jellemezte, akinek az állambiztonságnál szolgáló rokonai révén erősödtek meg kapcsolatai a békemozgalommal.⁶⁰ Fonyódi Vilmos paloznaki plébánost⁶¹ a főpásztor bizalmát élvező, kifogástalan életű és jellemű, a liturgiában és a kánonjogban különös tehetséggel bíró papként jellemezte. A politikától Boros elmondása szerint távol tartotta magát, és fogást rajta magánéleti hibák miatt nem lehetett találni.⁶² Fonyódi és Pintér Sándor balatonalmádi plébános⁶³ kapcsán is említést nyert, hogy mindkettő jól gazdálkodik, ügyesen intézték anyagi ügyeiket. Pintér kapcsán az ügynök jó modorára és a népi szervekkel való könnyű kapcsolatteremtő képességére hívta fel a figyelmet.⁶⁴

Az ügynök az eddigiekhez hasonló terjedelmű, alig egy oldalas jellemezést készített Klempa Sándor Károlyról is. A leírtak szerint nem volt tudomása a korábbi premontrei szerzetes 1954. évi letartóztatásának okáról. Sima modorú, alapos felkészültségű, alázatos természetű személyként festette le. Bár a június elsején kelt ügynöki beszámoló szerint folyamatban volt irodaigazgatói kinevezése (lásd a következő alfejezet!), fontosnak tartotta megjegyezni, hogy az érvényben lévő kánonjogi szabályozás szerint szekularizált szerzetes nem lehet az aula tagja.⁶⁵

A rendkívül részletes, páratlanul értékes „Boros”-féle beszámolók mellett az egyházügyi hivatal két további jelentésvető véleményét kérte ki a veszprémi aulai kinevezésekkel kapcsolatban. Az egyelőre nem azonosított

monográfiájában sem szerepel. MÉSZÁROS GYULA: Forradalom és szabadságharc Veszprémben 1956. Tények, dokumentumok, visszaemlékezések. Veszprém, 2001.

⁶⁰ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 78. p.

⁶¹ Fonyódi Vilmos (1915–1995): 1939-ben szentelték a veszprémi egyházmegye papjává. 1941 és 1949 között bakonyjákói plébános, majd néhány évig káplán; 1953 és 1961 között paloznaki (csopaki) plébános, ezt követően püspöki számvevő volt 1966–ig. 1966 és 1985 között keszthelyi plébános, 1969-től kanonok, 1970-től a Balaton egyik püspöki biztosa lett. PFEIFFER, 1987. 100–101. p.

⁶² ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 107. p.; ill. PFEIFFER, 1987. 100–101. p. A közkeletű vélekedés szerint békepappá valaki meggyőződésből, karriervágyból (egyházi rangok, vagyonszerzés) vagy zsarolás nyomán lehetett. Utóbbi alapja a bármely irányultságú aktív szexuális élet vagy az állambiztonság tudomására jutott, akár utólag bűncselekménynek nyilvánított tevékenységek – például „deviza rejtegetés” – lehettek.

⁶³ Pintér Sándor (1910–1987): 1934-ben lett a veszprémi egyházmegye felszentelt papja. 1936-tól haláláig (!) Balatonalmádi plébánosa. 1944-ben doktorált. PFEIFFER, 1987. 842. p.

⁶⁴ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 108.; ill.: PFEIFFER, 1987. 842. p.

⁶⁵ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 80. p.; Kánonjogi kódex X. Pius pápa parancsára összeállítva, XV. Benedek pápa engedélyével kihirdetve előszóval, a források jegyzékével, név- és tárgymutatóval ellátva GASPARRI Péter bíboros által. Kézirat gyanánt. (Továbbiakban: CIC) 642. kán. 1. „A világba visszatérő bármely fogadalmas, bár a 641. kán. szabályai szerint gyakorolhatja a szent rendeket, mégis tilos az ő számára a Szentszék új és különleges engedélye nélkül: [...] 3. Bármily hivatal vagy tisztség a püspöki Kúriákban és a férfi vagy női szerzetes házakban, mégha egyházmegyei kongregációkról volna is szó.”

„Nagy Jenő” fedőnevű ügynök szintén veszprémi egyházmegyes pap volt. Jelentései M-dossziében önállóan nem, de a Badalik püspökről összeállított anyagban nagyobb számban maradtak fent.⁶⁶ Április 24-i beszámolója szerint Párkányi számított Badalik legkedvesebb és legbizalmasabb emberének, amit május 9-én újfent megerősített. A püspökről elmondta, hogy bizalmasain kívül senkitől sem fogadott el tanácsot, amit a székeskáptalan tagjai többször is nehezményeztek. Sárközy vikárius véleményét csak gazdasági ügyekben kérte ki, ahogy a jelentéstevő szerint idős és önálló kezdeményezésekre képtelen Beöthy István provikáriusra pedig csak távollétében támaszkodott.⁶⁷

Ma már közismert tény, hogy Badalik püspök utóda, Klempa Sándor Károly – aki előbb, mint általános helynök (1957–1959), majd a Szentszék által kinevezett apostoli kormányzó (1959–1972) – 1954. augusztusi letartóztatását, majd 1955. februári szabadulását követően jelentéseket készített a főpásztorról. Klempa a titkosszolgálat által beszerezett ügynökként előbb „Laci”, majd „László” fedőnéven készített jelentéseket a püspökkel folytatott beszélgetéseiről.⁶⁸ Badalik kezdetben tartózkodóan fogadta, később azonban látszólag bizalmába fogadta őt, noha mindvégig tudomása volt arról, hogy a zalaszentgróti plébános békepap volt.⁶⁹ Klempa ügyes diplomataként az egyházmegye papságáról alig készített – ekkor még – jellemzést. Az 1956-1957-es évben készített beszámolója általában célratórők, az adott helyzetet ismertették, és az elhangzottak lehetőség szerint minél pontosabb rögzítését szolgálták. Mindössze Párkányi Józseffel kapcsolatban engedett meg magának annyi kritikát, hogy véleménye szerint nem lett volna szabad visszaengedni őt Badalik mellé titkárnak, ahogy az a későbbiekben történt.⁷⁰

⁶⁶ Feltehetően Veszprémben szolgáló papi személyről lehet szó. Fedőneve alapján kézenfekvő feltételezés lenne a Kis Jenő Györggyel való azonosítás, azonban Kisnek „Boros” ügynökkel való azonosítása biztos lábakon áll. Tudható továbbá, hogy „Nagy Jenő” jelen volt akkor, amikor Badalik püspök „könnyes szemmel” fogadta a márciusi fogságból kiszabaduló négy papját. ÁBTL. 3.1.5. O-12547/5. 203. p.

⁶⁷ ÁBTL. 3.1.5. O-12547/5. 210–211. p.

⁶⁸ SOÓS, 2007. 49. p.; SOÓS, 2012. 142. p.

⁶⁹ Klempa 1956. március 2-án kért kihallgatást Badaliktól. VFL. I.1.44.a. 10-6/1956. A találkozót március 5-én jött létre, amelyről „László” ügynök első jelentése március 21-én készült. ÁBTL. 3.1.5. O-12547/5. 104–105. p. (Közl: SOÓS, 2012. 146–148. p.) „Soproni” szerint főpásztora tisztában volt mozgalmi múltjával. ÁBTL. 3.1.5. O-12547/5. 214. p. Moravetz Lajos elmondása szerint Klempa aggódott amiatt, hogy a forradalom idején a sietségben, 1956. október 27-én a püspöki palotában található ÁEH-iratok elégetésekor Prazsák nem végzett alapos munkát, és jelentései Badalik kezébe kerülhettek, aki így tisztában lehetett Klempa tevékenységével. MNL. OL. XIX-A-21-d-00018-11/1957.

⁷⁰ Klempa szerint saját arra vonatkozó tervei, miszerint irodaigazgatói megbízatása átmeneti jellegű és 6–9 hónapnál nem lesz hosszabb, Badalik szándékával is egybe estek, aki „saját embereit” akarta – így például Megyesi Schwarz Róbertet – a püspöki székhelyre visszahozni. MNL. OL. XIX-A-21-d-00018-11/1957.

Személycserék júniusban és augusztusban

1957. május 22-én Badalik az addigi előkészületek után ismét Horváth Jánossal tárgyalt személyi kérdésekben.⁷¹ Az ekkor létrejött megegyezés mindkét fél érdekeinek megfelelt. Az ÁEH számára problémásnak tekintett személyek kimaradtak a kinevezendők közül, és az állam is „delegált” egy békepapot a kancellár személyében az aulába. A kúriai tisztségviselők a kompromisszum eredményeképp a következők szerint alakultak: általános helynökke Beöthy Istvánt, irodaigazgatóvá (kancellárrá) Klempa Sándort, püspöki titkárrá Párkányi Józsefet, szertartóvá pedig Burucs Lászlót nevezte ki a püspök. A megbízottak június 1-ével foglalták el tisztségüket.⁷² Nemcsak a főpásztor volt elégedett az éppen gyengélkedő zalaszentgróti plébános kancellári kinevezésével, hanem a székeskáptalan tagsága és más egyházmegyes papok is várták, hogy betegségéből felgyógyulva mikor veszi fel a munkát az aulában.⁷³

Badalik püspök működési engedélyét 1957. augusztus 15-én visszavonták, és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Hejcét jelölték ki a főpásztor tartózkodási helyéül.⁷⁴ Érdekes összevetni az előbbi névsort az internálás utáni személycseréket követően előállt helyzettel. Badalikkal elhurcolása előtt kinevezették Klempa Sándort általános helynöknek, aki provikáriusának Beöthy Istvánt, gazdasági provikáriusának pedig Sárközy Lajost nevezte ki augusztus végén. Az aulai munka szeptember közepére állt helyre: Békefi László⁷⁵ szertartói, Kovács Tibor⁷⁶ pedig központi szolgálati kine-

⁷¹ VFL. I.1.44.a. 2000-93/1957.

⁷² Beöthy helynöki kinevezése május 31-én: VFL. I.1.44.a. 2000-92/1957. Klempa kancellári kinevezése május 31-én: VFL. I.1.44.a. 2000-93/1957. A beiktatás június elsején történt: ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 100–101. p. A püspök június 8-án adott hírt körlevélben a négy személy megbízatásáról: VFL. I.1.2. (= Veszprémi püspöki levéltár. Egyházmegyei Hatóság iratai. Litterae Circulares.) 3800-34/1957.

⁷³ ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 100–101. p. („Boros” jelentése a kialakult helyzetről.)

⁷⁴ Horváth János ÁEH elnök azok után döntött nemcsak Veszprém esetében az aulai személycserékről, hogy a Vatikán júniustól rövid időn belül két ízben is fellépett a magyar kormány intézkedéseivel szemben. A Szentszék az Opus Pacis néven újjáalakuló papi békemozgalmat sem nézte jó szemmel, és levélben utasította el a magyar papság közbenjárását januári dekrétumában nevezett békepapok érdekében. 1957. július 16-i újabb dekrétumában pedig megtiltották a magyarországi papság számára az országgyűlési szerepvállalást, és exkommunikáció terhe alatt egy hónapon belüli lemondásra utasította a katolikus papok közül a parlamenti képviselőket. – AAS. 49. (1957) 637. p.

⁷⁵ Békefi László (1927–1990): 1952-ben szentelték pappá; 1957 őszétől előbb szertartó, majd apostoli kormányzói titkár az aulában. 1961-től haláláig Sümeg plébánosa volt. VMÉL. 107. p.

⁷⁶ Kovács Tibor (1928–2015): az esztergomi főegyházmegye felszentelt papja 1952-től, azonban a veszprémi egyházmegyében működött káplánként előbb Dégen, majd Várpalotán, később Keszthelyen és Ajkán. 1957 és 1960 között a püspöki aula titkára. 1960-ban visszatért Esztergomba, ahol érseki titkár lett, 1963-tól megbízott irodaigazgató, 1964-től az érsekség gondnoka lett. 1971-től kanonok, 1974-től a bazilika plébánosa volt 2007-ben történt nyugalomba vonulásáig. BOKODY JÓZSEF – FERENCZ MÁRIA: Kovács Tibor. In: Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István. (továbbiakban: MKL.) VII. köt. Bp., 2002. 292. p.

vezést kapott.⁷⁷ Párkányi József püspöki titkár augusztus 29-én Veszprémből Pókaszeptekre került titkári beosztása, míg Burucs László Somogytárnócára került szertartósága alól történő felmentése után.⁷⁸

A jelentések súlya a döntéshozatalban

A személycseréket vizsgálva megállapítható, hogy az egyházi hivatal legfelsőbb szintjén döntöttek Badalik közvetlen munkatársáról, illetve később utódlásáról. A püspök működési engedélyének megvonása 1957 elejétől napirenden volt, és a május végi ideiglenes engedmények után erre a vatikáni dekrétumok megjelenése után sort is kerítettek. Klempa Sándor személye saját tevékenysége révén került előtérbe. Láthattuk, hogy bár 1956 márciusa óta készített beszámolókat a Badalikkal folytatott konzultációiról, 1957. március–áprilisában még nem került sem a megyei egyházi főelőadó, sem az egyházmegyei papság soraiból jelentéseket készítő látóköreinek horizontjára. A volt premontrei szerzetes az egyházmegye első emberévé történő előléptetéséről tehát Budapesten dönthettek.

A további májusi, illetve az augusztusi személycseréket vizsgálva több megállapítás is tehető. A forradalmat megelőző aulai papsághoz képest az egyik szembetűnő változás, hogy szinte kizárólag az egyházmegyei papok sorából kerültek ki az újonnan szerephez jutó egyházi hivatalnokok (Bár Klempa Sándor Károly premontrei, illetve az aulában 1957 októberétől szerephez jutó Horváth Gyula Konstantin ciszterci szerzetes⁷⁹ volt korábban, a rendek működési engedélyének megvonása után az egyházmegye papjai lettek.⁸⁰).

Azok a személyek, akikről tudható vagy feltételezhető, hogy nem voltak a békemozgalom tagjai, két módon kerülhettek aulai hivatalba. Párkányi József és Burucs László a Badalik püspökkel szembeni pillanatnyi jóindulat eredményeképp kapott kinevezést június elsején – megbízatásuk azonban éppen addig tartott, amíg a főpásztorral szembeni türelem. Láthattuk, hogy még márciusban mindkettejüket letartóztatták, és Párkányi

⁷⁷ VFL. I.1.44.a. 2000-158/1957., 2000-159/1957.; ill.: VFL. I.1.2. 1957/6. 3800-111/1957. „Boros” október végi jelentésében ismét jellemzést adott a két fiatal aulistáról. Kovácsot elmondása szerint Szabó József kancellár vette maga mellé Keszthelyre káplánnak. Ajkán szintén kifogástalanul dolgozott. Alaposan képzett, kifogástalan jellemű, becsületes, szerény, buzgó aulista. Békefiről pozitívan nem tudott nyilatkozni, így jellemzése munkakörére szorítkozott: miszerint ellátja a hagyományosan a püspöki titkárnak fenntartott Károly-templom igazgatóságát. A jelentés kitér Horváth Gyula Konstantin volt ciszterci szerzetesre, aki püspöki levéltárosként és szentszéki jegyzőként dolgozik, és az egyházkormányzatba nem szól bele. ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 127–128. p.

⁷⁸ VFL. I.1.44a. 3800-42/1957., 3800-70/1957.

⁷⁹ Horváth Gyula Konstantin (1896–1970): 1914-től ciszterci rendtag, a teológiát Innsbruckban hallgatta; 1919-ben szentelték pappá és avatták doktorrá. Zircen a rend főiskolájának tanára, a rendház perjele. 1936-tól a Bernardinum igazgatója lett, majd 1946 és 1950 között Zircen házfőnök. A szerzetesrendek működési engedélyének megvonása után a veszprémi egyházmegye papja, 1963-ig a püspökség levéltárosa. VMÉL. 442. p.

⁸⁰ Bár a hatályos egyházjog szerint csak római engedéllyel dolgozhattak volna a püspökségen: CIC 642. Lásd fentebb, a 46. jegyzetben. ÁBTL. 3.1.2. M-16855. 127. p.

május végi szabadulása még a papságot is olyannyira meglepte, hogy nem is tudták azt másképp értékelni, mint a püspök és a kormány közötti feszültség enyhülésének látványos jelét.⁸¹ A Vatikán erőteljesebb júniusi fellépése a két fiatal pap Veszprémből történő távozását hozta magával: az előrelépés reményét nélkülöző lelkipásztori megbízást kaptak az egyházmegye eldugott vidékein fekvő, kislélekszámú falvaiba.⁸²

Más útja volt a püspöki hivatalba Beöthy Istvánnak és Sárközy Lajosnak. A – Hossz József nagyprépost távollétében – rangidős kanonokként eljáró idős Beöthy annak köszönhette hivatali kinevezését, hogy a jelentések alapján nem volt az önálló kezdeményezések embere, és a szolgálati utat betartva csak már előkészített vagy rutinügyekben döntött főpásztor távollétében. Sárközy Lajos esetében szaktudása, gazdasági képzettsége játszhatott szerepet: ő Badalik püspöksége kezdetétől fogva gazdasági vikáriusként működött. Ilyetén jártassága annak ellenére is nélkülözhetetlennek bizonyult, hogy 1956. augusztus 13-án Moravetz Lajos és Horváth János kifejezetten utasította a püspököt Párkányi József titkárnak és Sárközy Lajos gazdasági helynöknek az aulából történő eltávolítására.⁸³ Mindezek ellenére Sárközy újból vikáriusi kinevezést kapott, amit nyilván figyelmen kívül nem hagyható képzettségének köszönhetett.⁸⁴

A békemozgalomban aktív szerepet játszó és/vagy jelentéseket készítő személyek közül a személycserékkel többen kaptak szerepet az egyházkormányzatban; ki előbb, ki utóbb. Legismertebb közöttük az egyházmegye 1957 és 1972 között irányító ordinárius, Klempa Sándor. Szerepének vizsgálata és értékelése más helyütt megtörtént, vagy – különösen az 1960-as évek vonatkozásában – még feldolgozásra vár, így e munkában erre nincs mód kitérni.⁸⁵

Az 1957. márciusi Moravetz-féle javaslatban említettek közül György Lajos egyházi karrierje az 1960-as évektől vált jelentősebbé. 1957 elején ugyan rövid időre megszakadt 1955-től kezdődő tapolcai városi plébánosság, amelyet különböző címei elnyerésével is megőrzött 1982-ben bekövetkezett haláláig. 1965-től székesegyházi főesperes, 1968-ban tényleges kanonok, 1980-ban pedig hántai prépost lett. Pfeifer János somogyvári

⁸¹ ÁBTL. 3.1.5. O-12547/5. 212. p. („Boros” jelentése.)

⁸² Burucs a Dráva-mellékére, Somogytarnócára került; Párkányi előbb rövid időre Pókaszeptek, majd pedig egy zalai zsákfalú, Zalamerenye plébánosa lett 1957 és 1985 között. A rendszer erodálódása idején előbbi Nagykanizsán, majd egy Balaton parti plébánián, Balatonakaliban, utóbbi pedig előbb Tapolcán, majd 1990 után Veszprémben lelkipásztorkodott.

⁸³ ÁBTL. 3.1.5. O-12547/5. 162. p. Badalik augusztus 21-én az eljárással szembeni panaszával megkereste Hegedüs András miniszterelnököt, aki jóváhagyta a két pap eltávolításának felfüggesztését. Uo. 184. p.

⁸⁴ Unokafivére, Sárközy Pál bencés főpát 1957. május 10-én bekövetkezett halála inkább támogatta a szintén idős, ekkor 71 éves pap megbízhatóságát.

⁸⁵ Árnyalt, minden nézőpontot és tényezőt figyelembe vevő bemutatására eddig nem került sor. Hol az egyházmegyei gyűjtemények és műkincsek iránti elkötelezettségét, hol Badalik eltávolításában betöltött szerepét vizsgálták eddig. Vö.: Soós, 2012.; ill.: Csóka Karola: Veszprémi Gizella Királyné Múzeum. In: MKL. XV. Bp., 2010. 123. p. A Prazsák Mihályhoz, Langmár Lipóhoz, illetve a székeskáptalan és a püspöki aula tagjaihoz fűződő viszonya, személyes kapcsolatai még feltárára várnak.

plébános 1957-től kerületének esperes hivatalát töltötte be, majd 1959-től a Hittudományi Akadémia tanszékvezető tanárává nevezték ki, ahol 1964-ig prefektus volt, és haláláig, 1981-ig tanított.⁸⁶

Fonyódi Vilmos paloznaki plébános 1961-ben azt a Csontos Gyulát⁸⁷ váltotta a főszámvevői pozícióban, akiről Badalik is tudta, hogy „spicli”.⁸⁸ A számvevő munkaköre a püspöki palota mindennapi életének szempontjából megkerülhetetlen volt. Felelőssége kiterjedt a mindszentkállai és felsőörsi szőlő, a veszprémi vár alatti Méhes-kert, az ostyasütés, a liturgikus varroda, a veszprémi termelői borkimérés és az üzemi konyha felügyeletére. Mint házgondnok felelt a palota állagának megőrzéséért, tatarozásáért, a Toborzó u. 6. sz. alatti, részben püspöki ház gondozásáért, és a püspöki palota házi teendőit intéző nővérek felügyeletéért és irányításáért.⁸⁹ 1966-ig töltötte be hivatalát Veszprémben; ekkor Keszthelyre, az egyik legfontosabb balatoni városi plébániára került, majd 1970-től a Balaton egyik püspöki biztosa lett. 1969-től stalluma volt a veszprémi székeskáptalanban.⁹⁰ Pintér Sándor Balatonalmádi első plébánosa volt több mint fél évszázadon át, 1936 és 1987 között. Egyházi közigazgatási hivatalt – esperes, főesperes – ugyan nem töltött be, ám szentszéki bíróként (1963-tól), majd annak elnökeként (1979-től) rálátása lehetett paptársai életére. 1970-ben Fonyódival együtt kapta balatoni püspöki biztosi megbízását.⁹¹

Az 1957 szeptemberében kinevezett két aulista közül Kovács Tibor rövid időt töltött a veszprémi egyházmegye központi szolgálatában: 1957-ben Klempa általános helynöki, majd a 1959-től apostoli kormányzói titkára volt. 1960-ban visszarendelték egyházmegyéjébe, és Esztergomban előbb érseki titkár lett, majd folyamatosan lépett előre a hivatali ranglétrán.

Az aulába vele együtt 1957-ben bekerülő Békefi László előbb szertartó volt, majd Kovács távozásával előlépett titkárrá. Új megbízását 1961-ig töltötte be – egyúttal Klempa Sándor sofőrje is volt –, és Sümeg plébánosa lett 1990-ben bekövetkezett haláláig. 1963-tól kerületének előbb megbízott, majd 1965-től teljes jogú esperese lett, és érdemeit 1978-ban bő címetes prépostsággal ismerték el.⁹²

Klempa Sándor veszprémi egyházkormányzása tehát megnyitotta az egyházi karrier lehetőségét a békemozgalommal együttműködő vagy abban érdemeket szerző papi személyek előtt. Amíg Badalik Bertalan főpásztorsága idején az ilyen háttérrel rendelkező személyek püspöki hivatali pályafutása nem volt egyértelmű – láttuk György Lajos tapolcai plébánosságának 1957 elején történt gyors változásait –, addig a hejcei internálást követően már kizárólag az egyházügyi hivatal kívánalmainak megfelelő személyek

⁸⁶ PFEIFFER, 1987. 110–111. p. (György L.), 837–838. p. (Pfeifer J.)

⁸⁷ Csontos Gyula (1919–1991): Veszprémben, majd a svájci Fribourg-ban hallgatta a teológiát; utóbbi helyen szentelték 1943-ban. 1946-ban doktorált. 1948-tól püspöki számvevő, 1953-tól főszámvevő, 1961-től paloznaki plébános volt. PFEIFFER, 1987. 351–352. p.

⁸⁸ ÁBTL. 3.1.5. O-12547/5. 183–184. p.

⁸⁹ VFL. I.1.44.a. 2000-64/1961.

⁹⁰ PFEIFFER, 1987. 100–101. p.

⁹¹ PFEIFFER, 1987. 842. p.; ill.: VÉL. I.1.44.a. 4900-1/1970.

⁹² VFL. I.1.44.a. 3800-39/1960., uo. 2000-100/1961., 3800-50/1961.; ill.: Névtár, 1984. 162. p.

kerülhettek előtérbe. Ők számíthattak a jövedelmezőbb és tekintélyesebb városi és különösen Balaton-parti plébániákra, illetve esperesi megbízatásokra, adott esetben pedig főesperesi és kanonoki kinevezésekre.⁹³

Érdemes még Kis Jenő György sorsát végiggondolni. Egészségi állapotáról nem maradtak fent feljegyzések – látásproblémáira vannak utalások –, de feltehetően ezzel kapcsolatban kényszeríthették jelentések írására. A zsarolásnak ugyan engedett, azonban az elmondottak alapján feljegyzései nem voltak túlzott befolyással a kinevezésekre, és Kis is igyekezett megszabadulni a rá kiszabott feladat alól. Ezt első beszerzésekor, 1951-ben sikerrel megtette, azonban az 1956–1957. évek fordulójának veszprémi egyházi eseményei miatt az állambiztonság felelevenítette korábbi ügynökének tevékenységét. Utolsó jelentését ezt követően 1962. január 23-án készítette, azonban addig szinte minden beszámolójában kérte, hogy munkájától végre tekintsenek el. A hatvanas évei második felében járó, mind többet betegeskedő székesegyházi plébánosnak egyszerre volt megterhelő a jelentésírási kötelezettségnek, és a belső indíttatásból eredő normának eleget tenni: a lehető legkevesebbet ártani felszentelt paptársainak. A rendszeres beszámolók mellett ezért különösen embert próbáló élmény lehetett, hogy Kisnek nem volt tudomása arról, hogy a veszprémi várbeli papság tagjai életútjának alakulásában milyen szerepet játszottak saját jelentései. Utólag bár rekonstruálható, hogy nem ezek mentén születtek a személyi döntések, de Kis Jenő György számára ez nem tűnhetett egyértelműnek. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az egyházmegye fiatal vértanúja, Bódi Mária Magdolnának a világháborút követően megindított kanonizációs eljárása során keletkezett, és az 1950-es évek elején az állambiztonság látóteréből eltűnt aktákat feltehetően Kis rejthette el a veszprémi várbeli plébánián, ahonnan azok csak 2010-ben kerültek elő. Jelentései megfogalmazásakor patikamérlegesen kellett tehát egyensúlyoznia a közölt információk mennyisége és tartalma vonatkozásában úgy, hogy védje egyúttal paptársait, illetve saját személyén keresztül a veszprémi püspökség vértanúját is.

⁹³ Az egyházkormányzat összképét nyilván tovább lehet árnyalni. Elegendő itt csak a pápavidéki esperesi kerület „reakciós” papságának 1961 és 1963 közötti leváltására, a püspöki aulai tisztviselőknek az 1960-as években szinte évente történő cserélgetésére, vagy Langmár Lipótnak csaknem minden, állami és egyházi felettesével kialakuló konfliktusára gondolnunk.

Az Állami Egyházügyi Hivatal megyei és püspöki megbízottjának tevékenysége Heves megyében az 1950-es években

Mikó Zsuzsanna

Az Állami Egyházügyi Hivatal felállításának és működésének történetével kapcsolatban az utóbbi évtizedben alapvető könyvészeti munkák jelentek meg.¹ A kérdés tanulmányozását jelentősen segítette, hogy az élénk kutatói érdeklődést követve az Országos Levéltár munkatársai rendezték és segédletekkel látták el az Állami Egyházügyi Hivatal több mint 150 iratfolyómétert kitevő iratanyagát.² A bőséges mennyiségű, bizonyos szempontból azonban mégiscsak töredékes irategyüttes az Állami Egyházügyi Hivatal kezdeti működése iránt érdeklődő tudományos kutató számára hosszadalmas feltáró munkát igényel. Az 1956-os forradalom során jelentős iratanyagok semmisültek meg, illetve tűntek el a Hivatalból. Jelentős károkat szenvedett az Adattár, ahol a munkatársak a napi munkájukhoz szükséges dokumentumokat, segédleteket, könyveket gyűjtötték össze. A kutatási szempontból kiemelkedő jelentőségű ún. TUK iratok kizárólag az 1957 utáni időszakból maradtak fenn. Valószínűsíthető, hogy 1956 előtt is keletkeztek szigorúan titkos minősítésű iratok, ezek hollétéről azonban nincsenek információink. Mindezek alapján tehát a Hivatal központi működésének 1950-es évekbeli időszakával kapcsolatban alapvető források hiányoznak, és nem volt igazán a kutatások fókuszában azoknak a megyei egyházügyi megbízottaknak a tevékenysége sem, akiken keresztül a Hivatal a „klerikálisnak” tartott vidéket igyekezett felügyelni. Heves megye esetében pedig különösen nehezíti az Állami Egyházügyi Hivatal megyei működési kezdeteinek feltárását, hogy a megyei tanács végrehajtó bizottság egyházügyi titkári iratai csak 1974 és 1989 között maradtak fenn. A korszak egyházi életének ellenőrzésére a Heves Megyei Tanács VB szigorúan titkos és titkos iratai között található adatokat. Ezen iratok között bőséggel maradtak fenn az egyházi megbízottak jelentései és az ÁEH központi utasításai is, így ezekből a mozaikokból összerakhatók a szükséges adatok.

Az MDP KV Titkársága 1951. május 4-i ülésén határozott az Állami Egyházügyi Hivatal felállításáról, a működés egyes kérdéseiről. A pártdöntések után 1951. május 15-én az Országgyűlés 37. ülésén beterjesztett törvényjavaslatot május 18-án fogadta el az Országgyűlés, így formálisan is

¹ SZÁNTÓ KONRÁD OFM: *Az Egyházügyi Hivatal titkai*. Bp., 1990.; KÖPECSI BÓCZ EDIT: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Bp., 2004.; KÖBEL SZILVIA: „Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945 és 1989 között. Bp., 2005.; ill. legújabban: SOÓS VIKTOR ATTILA: *Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája. Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe*. Bp., 2014. (Kézirat. PhD-disszertáció. ELTE BTK)

² Nyomtatásban is megjelent: *Az Állami Egyházügyi Hivatal iratanyagának jegyzékei*. I. köt. Adattár. Szerk.: Kisasszony Éva. Bp., 2005.

megkezdhetette működését a Hivatal.³ Az MDP KV 1951. augusztus 8-i ülésének anyagában található a következő: „Az ÁEH püspökségeken és főpapi székhelyeken dolgozó megbízottjai foglalkozzanak az alsópapsággal. Az alsópapság így megszokja, hogy ügyeivel hozzájuk forduljon. A budapesti és megyei tanácsoknál beállítandó egy-egy egyházügyi előadó, aki a megyei tanácselnöknek és az ÁEH-nak van alárendelve.”⁴ Az ÁEH vidéki munkáját tehát alapvetően a püspökségeken és a megyei tanácsoknál működő megbízottain keresztül végezte.

Heves megye esetében egy püspöki megbízott Egerben az érsekségen, illetve a megyei egyházügyi megbízott, tanácsos a Heves Megyei Tanácsnál volt alkalmazásban. A vidéki megbízottaknak hetente tartottak országos értekezletet, amelyen összefoglaló képet kaphattak az egyházpolitikai eseményekről, és instrukciókat a további munkájukra vonatkozóan.⁵ A megyei megbízottak havonta adtak jelentést elvégzett munkájukról. Ennek számos nyoma maradt meg az ÁEH Elnöki irataiban⁶: megbízások, egy-egy megye területére szóló kiküldetések dokumentumai.

Az ÁEH kezdeti létszámaival, szervezeti felépítésével kapcsolatos töredékes iratok az általános iratok⁷ állag elején, illetve az elnöki iratok között találhatóak. Az ÁEH elnöke 1951. július 10-én tett előterjesztést az Országos Létszámbizottsághoz, a budapesti városi és a megyei tanácsok hivatali apparátusában a titkárságon belül 1-1 főelőadói (összesen 20 fő) állás engedélyezése ügyében. A megyei megbízottak feladatukat közvetlenül a VB elnök alá rendelten végezték, elsősorban az állam és az egyház közötti megállapodás végrehajtásának ellenőrzését kellett elvégezniük. A szakirányítást és ellenőrzést az ÁEH gyakorolta felettük. Az Országos Létszámbizottság engedélyezte a budapesti és a megyei tanácsoknál 1-1, összesen 20 főelőadói állás szervezését 1951. augusztus 1-jei hatállyal,⁸ Ezzel párhuzamosan 14 vidéki helységben (Győr, Szombathely, Esztergom, Pannonhalma, Veszprém, Székesfehérvár, Kalocsa, Nyíregyháza, Debrecen, Szeged, Pécs, Eger, Vác, Hejce), valamint érseki, püspöki székhelyeken, egyházi szempontból meghatározó helyen tevékenykedtek az ÁEH politikai beosztottai.⁹

Az iratok tanúsága szerint a megyei tanácsokon működő egyházi főelőadók megbízása lassabban haladt a tervezettnél. 1951. augusztus 3-án még csak Bács-Kiskun és Tolna megyében működött főelőadó.¹⁰ A megyei főelőadók a megyei tanács státuszába tartoztak, és fizetésüket is onnan kapták. A püspöki székhelyeken lévő munkatársak az ÁEH státuszába tartoztak és onnan kapták fizetésüket. A megyei tanácsoknál lévő főelőadói státuszokba az ÁEH javasolt munkatársakat.

³ 1951. évi I. törvény. 110/1951. (V. 19.) MT rendelet. In: *Magyar Közlöny*, 1951. évi 77. sz.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) M–KS 276. f. 54. cs. (= Magyar Dolgozók Pártja. Titkárság.) 155. ó. e.

⁵ MNL. OL. M–KS 276. f. 54. cs. 245. ó. e. 81.

⁶ MNL. OL. XIX-A-21-a. (= Állami Egyházügyi Hivatal. Elnöki iratok.)

⁷ MNL. OL. XIX-A-21-b. (= Állami Egyházügyi Hivatal. Általános iratok.)

⁸ MNL. OL. XIX-A-21-a. 86/1951.

⁹ MNL. OL. XIX-A-21-a. 138/1951.

¹⁰ MNL. OL. XIX-A-21-a. 353/1951. Eln.

Talán a feladat nagyságát és a hivatal túlterheltségét mutatta Kossa Istvánnak,¹¹ az ÁEH elnökének Péter Gáborhoz 1951 szeptemberében írt megkeresése.¹² A feljegyzésben Kossa István azt javasolta Rákosi Mátyásnak, hogy a megbízottak feladatául kiadott telefon és levélcenzúrárt ugyan elméletileg tartsák fenn, „de gyakorlatilag szüntessük meg. Rákosi elvtárs a javaslattal egyetért azzal, hogy a megbízottak esetenként meglepetésszerűen a beérkezett leveleket bontsák fel és ha az ÁVH-nak külön más elgondolása nincsen.” (sic)

Heves megyében a püspökségi megbízott Molnár Gusztáv¹³ volt 1951-ben, Fekete János¹⁴ 1953-tól 1955-ig, majd ezt követően Borai Emil látta el a püspöki és a megyei megbízotti feladatokat is.

Borai Emil az ÁEH Heves megyei megbízottai közül a legmeghatározóbb személyiség volt, a Hivatalban eltöltött idő hossza - 1952 és 1969 között volt az ÁEH munkatársa – is jelzi, hogy erősen kötődött a hivatásául választott/kapott feladathoz. A fennmaradt iratok szerint igen aktív munkát végzett, hivatali előjárói is komoly feladatokat bízta rá. Az 1950-es évek végétől azonban sokasodtak a problémás ügyei, több írásbeli figyelemztetést is kapott az ÁEH elnökétől.

A püspökségi és megyei megbízottak munkájának irányításával kapcsolatban 1951. november 24-i keltezéssel lelhető fel „*Irányelv az Állami Egyházügyi Hivatal püspökségi és megyei megbízottainak feladataihoz és működéséhez*” címmel összefoglaló anyag a feladatvégzésre vonatkozó elvárásokról.¹⁵ Az 1951 novemberében megfogalmazott irányelvek 1956-ig adtak útmutatást az ÁEH munkatársainak, akik a püspöki székhelyeken vagy a megyeszékhelyeken felügyelték és irányították az egyházpolitikát.

Az irányelvek fő célja a dokumentum szerint az volt, hogy a püspökségeken és a megyei tanácsokon levő megbízottak egységes szempontok szerint járjanak el tevékenységük során. Az irányelvek bevezetője egyebekben

¹¹ Kossa István (1904–1965) villamoskalauz, kommunista politikus. 1923 óta tagja a Szociáldemokrata Pártnak. 1942-ben egy büntető munkásszázaddal a frontra vitték, ahol szovjet fogságba esett. Elvégezte a hadifoglyok antifasiszta iskoláját. Pártmegbízatással hazatért Magyarországra. 1945 után a Szakszervezeti Tanács főtitkára, 1948-tól ipari, majd pénzügyminiszter. 1950-ben az Országos Munkabér Bizottság, 1951-től az Állami Egyházügyi Hivatal elnökévé nevezték ki. 1952-ben kohó- és gépipari, majd általános gépipari miniszter lett. 1953-tól a Munkaerőtartalékok Hivatalának elnöke, ezután az Országos Tervhivatal elnökhelyettese. 1956 novemberétől 1957 májusáig a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány pénzügyminisztere, majd 1963-ig közlekedés- és postaügyi miniszter volt. 1945-től az MKP, illetve MDP KV és PB tagja volt. 1958-tól haláláig tagja volt az MSZMP KB-nak.

¹² MNL. OL. XIX-A-21-a. 531/1951. Eln.

¹³ Molnár Gusztáv bányaalalmazottként kezdte a karrierjét 1924-ben, majd 1946-tól 1951. június 10-ig a Heves Megyei Pártbizottság fizetett pártfunkcionáriusa volt, 1951. június 11-től 1955. december 31-ig az Állami Egyházügyi Hivatal főelőadója, vidéki munkatársként 1951-ben Egerbe, majd következő évben Székesfehérvárra került.

¹⁴ Fekete János 1950 augusztusától egy évig a gyöngyösi városi kórházban állt alkalmazásban, 1951 augusztusa és 1956 januárja között az ÁEH hivatalnok. Kezdetben Hejcéen, majd egy rövid, egyéves budapesti kitérő után a Heves Megyei Tanács VB egyházügyi megbízottja volt 1953. szeptember és 1956. január között.

¹⁵ MNL. OL. XIX-A-21-a. 359/1951/Eln.

is világossá tette a megbízottak feladatát. „A megbízottak munkájának alapja az állam és a különböző egyházak között kötött egyezmények¹⁶ betartásának ellenőrzése, valamint valamennyi egyéb területen kifejtett egyházi tevékenység figyelemmel tartása.”¹⁷

A rendszerszerű működés kereteinek kialakítását is előírja a dokumentum. A püspöki megbízottaknak a napi eseményekről értékeléssel ellátva feljegyzést kellett készíteniük és azt zárt helyen kellett őrizniük. A püspökségre érkező leveleket alkalmanként, a kimenőket rendszeresen át kellett olvasniuk. A teljes körű ellenőrzés része volt az is, hogy a püspökség pecsétjét csak a megbízott kezelhette. Egyházkormányzati téren totális ellenőrzést írt elő a Hivatal vezetése. A püspöki pásztorleveleket, körleveleket és egyéb kiadványokat teljes körűen ellenőrizni kellett, sőt azok tartalmát a megyei pártbizottsággal és az ÁEH-val meg kellett beszélni. A püspök minden tevékenységéről, útjairól, különösen a bérmakörutakról, minden megnyilatkozásáról köteles volt a megbízott jelentést tenni. Figyelemmel kellett kísérnie a papnevelő intézetek életét, mind a tanárokról, mind a hallgatókról információt kellett szereznie. Az ÁEH figyelembe vette, hogy bizonyos esetekben a megbízott személyes jelenléte valószínűleg nem segítette volna az információk megszerzését, így a vikárius vagy az irodaigazgató feladatává tette, hogy a papi gyűléseket, belső papi összejöveteleket megfigyeljék és jelentsék. A közvetett megfigyelést segítették a békepapok, akiknek minden esetben jelentést kellett írniuk ezekről az összejövetelekről, a püspöki megbízottnak pedig kiemelt feladata volt a velük való jó együttműködés. Kiemelt figyelmet kellett fordítania a püspöki megbízottnak a megyében lévő búcsújáró helyek feltérképezésére. Jelentésben le kellett írnia a búcsún részt vettek számát, sőt lehetőség szerint a szociális összetételüket is.¹⁸

Az elvi jellegű egyházi ügyek ellenőrzése mellett kiemelt feladat volt a püspöki megbízottak számára az egyházmegye összes papjáról beszerezni minden fellelhető információt. Külön oda kellett figyelniük a papok pasztorizációs tevékenységére, kiemelt figyelmet kellett fordítaniuk az ipari centrumokra és azokra a helyekre, ahol szocialista gazdálkodás folyt. Az infor-

¹⁶ A Magyar Köztársaság kormánya, valamint a református, az evangélikus és unitárius egyház, illetve az izraelita felekezet között 1948. október 7. és december 14. között az „állam és az egyház közötti viszony kérdésének mindkét részről óhajtott békességes és helyes rendezése céljából” úgynevezett megállapodásokat kötöttek. A négy egyezmény a magyar lakosság 30 százalékát érintette. Vö.: BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. (Dokumentumok) II. 1944–2005. Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 2.) (továbbiakban: BALOGH-GERGELY, 2005.) 863–885. p. A pártállami adminisztratív és megszorító intézkedések 1948 és 1950 között több oldalról érték a katolikus egyházat, amiért végül 1950. augusztus 30-án megállapodást kötött a népköztársaság kormányával. Vö.: BALOGH-GERGELY, 2005. 944–946. p. A megegyezés 1990. február 6-áig érvényben volt, amikor is Németh Miklós miniszterelnök és Paskai László bíboros, esztergomi érsek közös nyilatkozatban kölcsönösen semmisnek mondta ki és felbontotta.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Szakirodalmi összefoglalására ld.: A katolikus vallásosság megélésének lehetőségei a Kádár-korszakban a búcsúk példáján. In: Távolodás és közelítések. A rendszerváltás és Kádár-korszak. Szerk.: Majtényi György – Szabó Csaba. Bp., 2008. 463–487. p.

mációkat véleménnyel is el kellett látniuk és zárt helyen kellett kezelniük a dokumentumokat. Az egyházmegyében bármiféle áthelyezés (diszpozíció) végrehajtásához az ÁEH engedélyét be kellett szerezniük. Az útmutató szerint a püspökök vállalták, hogy az állami törvényekbe ütköző bűncselekmények elkövetőjével szemben egyházi úton fegyelmi eljárást indítanak. Ezeket az eljárásokat külön is ellenőrizniük kellett a megbízottaknak.

A püspöki és tanácsi megbízottak együttműködéséről annyiban rendelkezett az útmutató, hogy a munkamegosztásról egyeztetniük kellett. Azokban a megyékben, ahol püspöki és tanácsi megbízottat is kineveztek, ott a püspöki megbízott kizárólag a katolikus ügyekkel foglalkozott, a tanácsi pedig főként a többi vallásfelekezet ügyeire koncentrált.

Az útmutató magatartásbeli iránymutatással is igyekezett szolgálni. Fontosnak gondolta, hogy a megbízottak vívják ki a maguk számára a szükséges tekintélyt, határozattan, de udvariasan adják meg a tiszteletet a különböző rangban lévő egyházi személyeknek. „Ne keltsenek félelmet, de ugyanakkor a túlságos barátkozás sem helyes. ... „Ne legyenek agresszívek, hanem rugalmasan, mindenkor a Párt irányvonalának szem előtt tartásával járjanak el.”¹⁹

Fekete János, az ÁEH megyei tanács mellé kirendelt megbízottjának első jelentése 1952. március közepéről származik.²⁰ A jelentés tanúsága szerint a megbízott aktív tevékenységet mutatott megbízatásának első két hetében. A személyes kapcsolatfelvételen túl az érdemi munkát is megkezdte. Elkészítette a római katolikus és református egyház tisztségviselőinek névsorát és beosztását, egyeseket már személyesen is behívott, így jellemzéseket is készíthetett. Kritikus hangon nyilatkozott a megyei papi békebizottság munkájáról, javaslatot téve annak aktivizálására. A március második feléből származó jelentés formájában és tartalmában is már a későbbi részletes jelentéseket előlegezte meg. Fő helyen szerepelt a húsvéti egyházi ünneppel kapcsolatos feladatoknak és „eredményeknek” a leírása. Részletesen beszámolt a jelentéstevő, miként sikerült elérnie a plébánosoknál, hogy minél egyszerűbb módon és a falvak központjától távoli helyre hirdessék meg a körmeneteket. Emellett komoly szervező munka is folyt a párt részéről, a körmenetek időpontjára ruhabemutatókat, kulturális rendezvényeket, sporteseményeket szerveztek. Az egyházi ünnepek, búcsújárások ellenőrzése külön intézkedésekben is megnyilvánult. A járási tanácselnökök rendszeres tájékoztatást kaptak a búcsúk és bérnialások időpontjáról és a szükséges intézkedésekről. Az intézkedések fő eleme az volt, hogy egyéb programokkal – például tszcs látogatás, majális rendezése – a települések határán kívül, mint alkalmazandó módszerek jelentek meg az utasításokban.²¹ Kiemelten javasolt módszer volt a helyi párttisztviselők számára a plébánossal való személyes beszélgetés, ahol a népi demokrácia előtt álló hatalmas feladatokra, például a begyűjtésre, a nemzetközi helyzetre stb. kellett felhívni a pap figyelmét.

¹⁹ Uo.

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL. HML.) XXIII-3/b. (= Heves Megyei Tanács VB vizsgált iratok.) 257. 00118/1952.

²¹ MNL. HML. XXII-3/b. 258.

A későbbi jelentésekben is központi helyet foglalt el a hitoktatás helyzete, illetve a hittanra beiratkozók ellenőrzése. Ezen első jelentés különösen a „zughitoktatás” problémájára hívta fel a párt és tanácsi vezetők figyelmét. A békepapság passzivitása és elkötelezettségének hiánya itt és a későbbiekben részletesen olvasható a jelentésekben. Czapik Gyula érsek²² jellemzése és szerepének fontossága itt tűnt fel először. Fekete János arra hívta fel a figyelmet, hogy a papság egyöntetűen, és ide beleértette a békepapságot is, a főpásztortól várta az iránymutatást.

A következő jelentés, amely fennmaradt az egyházügyi megbízottól, egy teljes körűsre törekvő bürokrata képét mutatja.²³ Az 1952. májusi tevékenységét bemutató beszámoló egyrészt szinte minden vallásfelekezetre kiterjedt, sőt a szekták és a kisegyházak tevékenységéről is összefoglalót adott.²⁴ Emellett a párt irányvonalát követve, az egyes települések „begyűjtési eredményeit” is szem előtt tartva tett javaslatokat arra, miként lehetne a papságot egyre aktívabban „bekapcsolni a termelés és a béke problémáiba.”

Május hónap az egyházügyi megbízott szempontjából azért is volt kiemelendő fontosságú, mivel egyházi ünnepek sorát kellett figyelemmel kísérnie. A kereszttjáró napok és az áldozó csütörtök ünneplésénél nem emelt ki komolyabb problémát azon kívül, hogy megállapította, az áldozócsütörtöki elsőáldozók között sok állami és pártfunkcionárius gyermeke is ott volt. A mátraverebélyi búcsú ünneplésének leírásánál azonban képet kaphatunk a pártállami módszerekről. A jelentéstevő szerint jó néhány községben a plébános segíteni próbált a híveknek a búcsújáró helyre való eljutásban azzal, hogy személyesen kísérte ki őket a falu határába, ahol fogatot próbált nekik szerezni. Kiemelte a bélapátfalvai plébánost, aki különösen aktív volt ezen a téren, amit azért tartott sajnálatosnak és jelenténnivalónak, mivel a plébános békepap volt. Bélapátfalvára pedig az ÁEH éppen azért helyezett békepapot, mivel ipari centrum, cementgyár működött a településen, így a termelési eredmények különösen fontosak voltak a pártnak. A békepap nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, „nem ér-

²² Czapik Gyula (Szeged, 1887. december 3. – Budapest, 1956. április 25.) csanádi egyházmegyes pap, majd veszprémi püspök, egri érsek. 1910-ben szentelték pappá, Temesváron volt teológiai tanár és papnevelő intézeti aligazgató. 1913-tól a *Havi Szemle*, 1920-tól Budapesten az *Egyházi Lapok* és *A Szív* c. lap szerkesztője, a Korda Nyomda- és Kiadóvállalat igazgatója. 1929-ben nagyvárad kanonok, 1930-ban címzetes apát, 1935-től pápai prelátus. 1939-től 1943-ig veszprémi megyéspüspök, 1943-tól haláláig egri érsek. 1940 és 1943 között az *Actio Catholica* sajtóosztályának elnöke és egyben országos alelnök, 1943-tól az *Actio Catholica* ügyvezető elnöke. 1951–52-ben a szatmári egyházmegye magyarországi részének apostoli kormányzója. 1951–56-ban a magyar püspöki kar elnöke. Lépéseket tett az állam és egyház viszonyának rendezéséért (1950); aktív részvevője volt a nemzetközi békemozgalomnak, segítséget nyújtott a hazai papi békemozgalomnak. Tagja volt a Béketanácsnak és a Hazafias Népfrent Országos Tanácsa elnökségének.

²³ MNL. HML. XXII-3/b. 258.

²⁴ A jelentés a Kiskörén működő jehovisták történetéről, a tagok számáról ad rövid leírást. Baptista felekezet a jelentés szerint Reck, Domoszló és Noszvaj községben működött. A beszámoló szerint a pártszervezetek túl keveset tudnak ezen szekták működéséről.

deklí a munkaverseny stb. ipari kérdés.” Fekete János büszkén írta le, hogy a tanácsokon keresztül megtiltotta, hogy akár egyetlen kocsi is elhagyja a falvakat, így csak néhányan tudtak kiszökni az éj leple alatt.

A termelési verseny segítségével a jelentés nagyra értékelte Czapik Gyula, egri érsek szerepét. Elismerőleg nyilatkozott az érsek legutolsó körleveléről, melyben az alsópapság feladatává tette, hogy a települése sajátosságához igazítva, saját felelősségi körében végezze a hatékonyabb termelésre való buzdítást. A jelentés szerint a körlevelet mindenhol felolvasták, kivéve Bélapátfalván, ahol a békepapság felhívását is csak kifüggesztette a renitens plébános, így azt, mivel kétoldalas volt, nem tudták elolvasni a hívek. A szankciót is kilátásba helyezte Fekete János, akinek leírása szerint Czapik érsek ugyanezért Egerben lemondatta a volt cisztercita templom plébánosát. A békepapság tevékenységének és dicséretének nagy teret szentelt a jelentés írója, azonban bizonyos esetekben a kritikát sem mellőzte. Czapik érsek előzőekben leírt „méltatása” mellett ennél a résznél azért megjegyzi Fekete, hogy az érsek nem rokonszenvezett túlságosan a békepapokkal. Az érsek békepapokkal szembeni ellenérzését mutatja egy későbbi jelentés is, amelyet Fekete János Miklós Imrének,²⁵ az ÁEH csoportvezetőjének juttatott el.²⁶ Az 1952. augusztus 1-jéről datált jelentés nem feltétlenül a tartalma, inkább a módszere miatt méltó az elemzésre. Fekete János Czapikról készített jelentése az érseki helynök beszámolójára épített, amely a helynök provokatív kérdéseire adott érseki válaszokat tartalmazta. A helynök azt javasolta az érseknek, hogy a koronaüléseken a pozitív és negatív jelenségeket egyaránt értékelje, a jelentés szerint az érsek erre úgy reagált, hogy a negatív dolgok kiemelése és szankcionálása nem szükséges, hiszen az állami szervektől amúgy is megkapja a papság a retorziókat. A második jelentősebb rész a békepapság érseki kritikáját foglalta össze. Az érsek különösen a hitoktatás szembeni adminisztratív szankciók miatt illette igen éles kritikával a békepapságot. Czapik egyértelműsítette a véleményét a békepapok emberi kvalitásairól is, véleménye szerint főleg az érdek és pozícióhajhászás volt a céljuk.

Fekete János júniusi jelentésének középpontjában a hitoktatás kérdése állt. A megbízott komoly hibának értékelte, hogy a békepapság nem volt elég hatékony a hittanra beiratkozás akadályozásában. Aki pedig a hittan ellen agitált, azt Fekete úgy értékelte, hogy inkább provokáció volt, mint igazán „eredményes” tevékenység. Brezanóczy Pál helynököt²⁷ idézte a

²⁵ Miklós Imre (1927. március 7. – Budapest, 2003. március 17.) 1946–1949-ben a Fővárosi Villamosvasutaknál kalauz, 1949 és 1951 között a Szakszervezeti Ifjúsági Szövetség, a Magyar Ifjúság Népi Szövetség, majd a Dolgozó Ifjúsági Szövetség tagja, politikai munkatársa. 1951-ben került az Állami Egyházügyi Hivatal állományába. 1953. november 14-én Horváth János elnök kinevezte az ÁEH egyházpolitikai osztályvezetőjévé. 1956. május 31-én Hegedűs András miniszterelnök felmentette Varga Józsefet, az ÁEH elnökhelyettesét, és helyére Miklós Imrét nevezte ki. 1971. május 16. és 1989. április 30. között államtitkári rangban az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke.

²⁶ MNL. HML. XXII-3/b. 258. 00423/1952.

²⁷ Brezanóczy Pál (Aknaszlatina, 1912. január 25.–Eger, 1972. február 11.) kassai egyházmegyei pap, majd egri érsek. 1935-ben szentelték. 1945-től 1948-ig a kassai egyházmegye magyarországi részének általános helynöke. 1948 és 1951 között

jelentés, aki szerint a francia példát követve Magyarországon is rendeletileg kellene megtiltani a hittanoktatást. A jelentés melléklete számadatokat tartalmazott az úrnapi körmeneten résztvevőkről is. A beérkezett beszámolók szerint 95 községben tartották meg a körmenetet, 3 városban és 16 községben a megelőző évvel ellentétben azonban nem került rá sor. A jelentés szerint a résztvevők száma is alacsonyabb volt az 1951-es évvel összehasonlítva, 56 200-ról 49 900-ra csökkent.

Külön tanulmányra érdemesek azok a jelentések, amelyek az egri érsekség és papjainak 1956-os szerepét értékelték. Jelen dolgozatban csak azt a tendenciát szeretném kiemelni, amely Borai Emil 1957-es jelentéseiben már markánsan jelentkezett. Egyre többen voltak jelen az egyházi rendezvényeken, a miselátogatások és gyónások száma is növekedett.

Ezt az irányt erősíti Borai Emil egyházügyi főelőadó 1959 áprilisában készített jelentése a Heves megyei húsvéti ünnepkör vallási eseményeiről. Rögtön a jelentés kezdetén problémaként jelezte, hogy a legfontosabb eseményen, a feltámadási körmeneten sokkal többen vettek részt, mint az azt megelőző két évben. Borai úgy látta, ennek fő oka az, hogy a megyében egyáltalán nem folyik ateista propaganda, illetve, ha folyik is, az nem a megfelelő embereket éri el. „Gondolom nem éppen megyei jelenség, hogy ateista propagandát nem a vallásosoknak, hanem ateistáknak tartunk elsősorban.”²⁸ Borai alaposságára utal, hogy igyekezett feltárni a probléma gyökerét is. Megállapítja, hogy a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat (TTIT, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat jogelőde), amelynek feladata lenne ezen programok megszervezése, nem végzi jól a munkáját. Ellenőrzése alapján a TTIT vezetője által jelentett programok jelentős részét meg sem tartották, illetve ahol megtartották, ott pedig az előadók személye nem volt megfelelő. „Sokszor épp olyanokat bíz meg a TTIT ilyen kényes, ateista előadás megtartásával, kinek csak annyiban materiális a felfogása, amennyiben az előadásért járó 65 Ft-ra gondol. Így előadását belső meggyőződés nem fűtheti át.”²⁹

Fentiekén túl Borai véleménye szerint a húsvéti szertartásokon való magas részvétel különösen a füzesabonyi, gyöngyösi és hevesi járásban volt jellemző, ahol a tavaszi tsz szervezés hagyott mély nyomokat a középparasztság körében. Nem világos, hogy a következő mondatban szereplő „szociológiai mélységű” megjegyzésre miként jutott az előadó: „Itt különben a rémhírek és iszákosság is komoly mértékben felugrott.”³⁰

rozsnyói apostoli kormányzói helynök. Elnyerte a püspöki tanácsosi és a pápai kamarási címet, 1951-ben kanonok és pápai prelátus lett. 1951. július 12-től a kassai egyházmegye magyarországi részének káptalani helynöke és a rozsnyói egyházmegye magyar részének apostoli kormányzója, mindkét megbízatása 1952-ig tartott, ettől kezdve érseki helynök Egerben. Czapik Gyula érsek halála után, 1956. április 27-én az egri főszékeskáptalan káptalani helynökké választotta, 1959. július 25-én az egri főegyházmegye és a kormányzatilag csatolt részek megyéspüspöki joghatóságú apostoli kormányzójává nevezték ki. VI. Pál pápa 1964. szeptember 15-én rotariai címzetes püspökké nevezte ki, 1964. október 28-án szentelték püspökké. 1969. január 10-től haláláig egri érsek.

²⁸ MNL. OL. XIX-A-21-a. 26-7/g/1959/Eln.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

A jelentés következő része a feltámadási körmeneten résztvevők számadatairól és társadalmi összetételéről szóló elemzést ad, amelynek segítségével a gyakorlatban követhetjük nyomon az ÁEH által kiadott *Irányelvek*nek való megfelelést.

Résztvevők száma:

	1958	1959
Eger	5450	5000
Egri járás	6000	7900
Gyöngyös	3000	3000
Gyöngyösi járás	6300	13000
Hatvan	1600	1300
Hatvani járás	7300	6000
Pétervásári járás	6000	7000
Füzesabonyi járás	7600	10000
Hevesi járás	5500	6500
Összesen	48750	59700

A résztvevők összetételéről annyit írt a jelentés, hogy kb. 35 000 nő, 15 000 férfi és 10 000 gyermek vehetett részt a körmeneteken. A résztvevők 50 %-a szegény és középparaszt, 15 %-a munkás (vasutas stb.), 25 %-a kulák és egyéb osztályidegen, 3 %-a kispolgár és kisiparos, 7 %-a értelmiségi és egyéb adminisztratív dolgozó volt. Nem közölt pontos arányokat, de külön jelezte Borai, hogy az MSZMP és a tsz tagok száma, különösen a falvakban továbbra is magas részvételi arányt mutatott. Borai jelentésében arra is utalt, hogy honnan származtak az adatai. Leírta, hogy a tanácsok jelentették a fent is használt kb. 60 000 résztvevői számot, míg a szomszéd Cég³¹ (sic!) 70 ezret jelentett. A számok értékelésénél Borai önkritikusan megjegyezte, hogy a jövőre nézve sem számít a vallásos eseményeken résztvevők számának csökkenésére. Úgy látta, hogy a párt által folytatott „felvilágosító munka” nem versenyképes az egyháziak által hirdetett „idealista nézetekkel”.

A fentiekben részletesen bemutatott jelentés adatait és kategóriáit természetesen óvatos forráskritikával kell kezelnünk, de talán a jelentés tartalma és szellemisége jól mutatja, hogy miként folyt az egyház és a vallásos társadalom ellenőrzése a mindennapokban.

Az Állami Egyházügyi Hivatal kezdeti működésével kapcsolatban a fent ismertetett irányelvek mellett az 1959. október 23-án kiadott Szempontok a megyék egyházpolitikai helyzetének megvizsgálásához címmel kiadott utasítás próbált átfogó képet kapni a vidéki hitéletéről.³² Az utasítás a bevezetőjében egyértelműen kijelentette, hogy a Politikai Bizottság 1958. június 10-i³³ és július 22-i³⁴ határozataival kapcsolatban a párt helyi szervei

³¹ Valószínűleg az állambiztonság adatgyűjtésére utalt Borai Emil.

³² MNL. HML. XXIII-3/b. 1239.

³³ A szocialista állam és az egyházak közötti együttműködésről határoznak. Vö.: BALOGH–GERGELY, 2005. 1003. p.

³⁴ A „klerikális reakció” és a vallásos világnézet elleni harc feladatait határozza meg. MNL. OL. M-KS-288-5/87. ő. e. (= MSZMP Politikai Bizottság.)

jórészt az állam és egyház együttműködésére helyezték a hangsúlyt, nem pedig a klerikális reakció és a vallási ideológia elleni harcra.

Az ÁEH három fő területen várt információkat a járási és városi VB elnököktől. Az egyházak személyi, anyagi és politikai jellemzésében a megye területén lévő papság számszerű adataira volt kíváncsi felekezetenként.

Az egyházak személyi, anyagi és politikai helyzetével kapcsolatban fel kellett sorolni a nagyobb jövedelmű plébániákat és papokat, jelezve, hogy mely településeken tapasztalható kisebb mértékű támogatás a lakosság részéről. „A papok milyen módszerekkel szedik ki a lakosságtól a pénzt (gyűjtések stb.)?” – kérdezte a jelentés összeállítója. A mobilitás kapcsán összeírandónak rendelték a papok használatában lévő gépkocsikat és motorkerékpárokat. Jelentést kértek az „anyagi korrupcióról” és „erkölcsi lazaságról”. A papság politikai helyzetének elemzése során külön kívánták elemezni a papi békemozgalom helyzetét, a „reakciós papok” és az ún. „semleges papok” helyzetét. A papság közéleti tevékenységéről, valamint a teológiai és az egyházi középiskolák helyzetéről is elemzést kellett készíteni.

A második fő részben a hitéletéről és az egyházak „tömegbefolyásáról” kellett számot adni. A didaktikus kérdések között szerepelt, hogy hol jártak sokan és hol kevesen templomba, valamint milyen okot vélhet felfedezni emögött a párttisztviselő. A kérdések között szerepeltek még a következők: milyen jellegzetes módszerekkel dolgozik egy pap, milyen tapasztalatok vannak az iskolai és iskolán kívüli (tiltott) hitoktatás területén, „milyen segédsapatai vannak a papnak (pld. volt szerzetesek, apácák, önkéntes világi munkatársak, adószedők, presbiterek stb.), melyik községben kezdődött templomépítés, tatarozás, új harang beszerzése, esetleg hol próbáltak kegyhelyet létrehozni és ezekben a lakosság miként vett részt. Külön ki kellett térni a tanács és a helyi pap közötti kapcsolatra. Önkritikusan kellett elemezni, hogy mennyiben próbálta a tanács elvonni a népet a paptól, „leleplezi-e a papot a lakosság előtt,” vagy éppen ellenkezőleg, támogatta-e, megszavazta-e a templomépítést. A harmadik részben a tanácsoknak az egyházpolitikai munkával kapcsolatos észrevételeiket és javaslatukat kellett összefoglalniuk.

A beérkezett jelentésekből Borai Emil december elejére összeállított egy 27 oldalas, adatokkal telezsúfolt jelentést, amelyet még fontosnak gondolt kiegészíteni január 7-én.³⁵ Ezen a helyen természetesen nem cél minden részletében bemutatni és elemezni a jelentést, de néhány szempontot mindenképpen fontos kiemelni. A jelentés kiindulópontja a lakosság vallásfelekezeti szerinti megoszlásának bemutatása volt. A 320 000 lakosból az összesített jelentések szerint 307 263 fő katolikus, református 11 000, ágostai evangélikus 700 fő, izraelita 200 fő, görögkeleti 35 fő, szektatag pedig 802 fő, „tehát „papíron” katolikus vallású a lakosság többsége.” – állapította meg Borai Emil. Ha összeadjuk a számokat, azt látjuk, hogy minden lakost besoroltak valahová, egyetlen jelentésben és adatszolgáltatásban sem jelent meg, hogy bárki is „hit nélküli” lenne a megyében.

Az egyházak anyagi helyzetének elemzésekor különösen alapos munkát végzett az egyházügyi megbízott. Kiemelt helyen részletezte az érsekség anyagi forrásait, mind a bevételei, mind a kiadásai tekintetében. Az érsek-

³⁵ MNL. HML. XXIII-3/b. 1239.

ség éves bevétele meghaladta a 2 millió forintot, amelynek 30 %-a bevételéből (például perselyezés, lakbérek) származott. Az egyes egyházközségek vagyoni helyzetének elemzése kisebb szociológiai tanulmánnyal is vetekszik. A gyöngyösi járásnál például kiemelte, hogy borvidékről lévén szó, a lakosságnak jelentős bevételei voltak, így szívesen adakoztak az egyház számára. Borai hivatkozott egy korábbi jelentésére, mely szerint 1958. január 1-jétől 1959 végéig 5 millió forintot gyűjtöttek össze a papok. Ez az akkori viszonyok között óriási összeg volt, a tanácsi apparátust azért is érintette érzékenyen az összeg nagysága, mert a lakosság inkább az egyház számára adakozott, minthogy a községfejlesztési járulékot fizette volna. A vagyoni kérdésekkel Borai szorosán összekötötte Brezanóczi Pál apostoli adminisztrátor jellemzését. Brezanóczi a jelentés szerint Czapik érsek halála óta szabadon rendelkezett az érsekség pénzforgalma felett, amit Borai azért tartott aggályosnak, mert véleménye szerint az apostoli adminisztrátor elsikkasztja a pénz nagy részét. Borai feltételezése szerint az így megszerzett pénzt Brezanóczi a fényűző életmódja finanszírozására fordította. Brezanóczi a jelentés későbbi részében újra feltűnik a „reakciós papok” között, „aki egyrészt lojalitást mutat bizonyos kérdésekben, mert kénytelen, ugyanakkor bátorítja és tőle telhetőleg menti a rendszerellenes elemeket.”

Különösen informatív a hitélet leírása a jelentésben. Borai láthatóan próbálta bemutatni, hogy jól végezte a munkáját, de nem tudta elleplezni azt, hogy kiemelkedően aktív hitélet zajlik a megyében. Az 1956-os forradalmat fontos csomópontként jelölte meg, mivel ezt követően jelentősen fellendült a hitélet, azt követően azonban a jelentés szerint visszaesett. „Ez azonban nem jelenti, hogy megyénkben viszonylag nem lenne magas az egyházi rendezvényeken való részvétel.”³⁶ A templombajárók számát viszonylag alacsonynak mutatta a jelentés, míg a vallásos szertartások igénylésénél el kellett ismernie, hogy különösen az esküvőkön és temetéseken szinte mindenki az egyházi szertartást veszi igénybe. Nem változtatott ezen az sem, hogy próbáltak állami rendezvényeket szervezni, ennek ellenére a párttagok jelentős része is ott volt és részt vett a vallási szertartásokon. Az okok elemzésébe a jelentés nem bocsátkozott, csak mint sajnálatos tény említette ezt a jelenséget. A párttagok részvétele az egyházi eseményeken nagy gyakorisággal tűnik fel a jelentésekben. Úgy tűnik, hogy a tradicionális vidéki társadalmakban az otthon hozott minták az 1950-es években jóval erősebbek voltak, mint a valószínűleg a társadalmi előmenetel érdekében vállalt formális megfelelési kényszer. A párttagok egyházi rendezvényektől való távoltartására egyéb rendezvények szervezésével ugyan kísérletet tesznek a tanácsok, de az egyházügyi megbízottak jelentéseinek hangneméből úgy tűnik, hogy esélytelennek tartják az ezzel szembeni érélyes fellépést.

Szorosan kapcsolódott a vallási szertartások igénybevételéhez a rózsafűzér társulatok működése, ahol 10-12 fős ún. bokrok működtek, élükön egy bokorvezetővel. Ez a tömeghálózat, amelyik a hitéletet egy-egy településen megszervezte, óriási informális erővel bírt. A jelentés szerint megtörtént olyan eset is, hogy aki csak polgári házasságot kötött, azt szabályosan kiüldözték a faluból. A kiegészítő jelentés szerint a megye lakosságának 75

³⁶ Uo.

%-a élt hitéletet, látogatta az egyházi rendezvényeket, a kereszteleseket és esketéseket a lakosság 80 %-a igényelte.

Az Állami Egyházügyi Hivatal megyei és püspöki megbízottainak jelentései teljes képet kívántak adni a megye vallásos társadalmáról és vallási életéről. Az 1950-es évek időszaka azt mutatja, hogy a legkeményebb és legszorosabb ellenőrzési módszerek ellenére is, a társadalomban erősen élt a vallásosság és az egyházhoz való kötődés. Maguk a jelentéstevők írásai is azt mutatják, hogy tisztában voltak azzal, hogy a kommunista propaganda nem ért el túl nagy hatást a hívők között, a papság pedig, beleértve a békepapokat is, az egyházi előljárókat követte, nem pedig a Hivatal utasításait.

Az állam és a vallási közösségek közötti viszony átalakulása 1988 és 1990 között

Lugosi-Szabó Gergely

Bevezetés

Miklós Imrének, az ÁEH elnökének 1987-ben az Országgyűlés előtt tartott beszámolója¹ alapján úgy látszott, Magyarországon megvalósult az állam és az egyházak, felekezetek közötti harmonikus és rendezett viszony. A harmonikusnak jellemzett kapcsolat azonban igen messze állt a valóságtól, 1989 és 1990 között pedig gyökeres változáson ment keresztül. Az állam oldaláról tett jogi lépések alapjaiban írták újra az államnak a vallási közösségekkel meglévő korábbi kapcsolatát.

Mint minden változás esetén, itt is megfigyelhető, hogy az érintett szereplők az eseményekre nem egyformán és nem ugyanolyan módon reagáltak. Különösen igaz ez a hazánkban nagy múltra visszatekintő vallási közösségek esetében. Ebben az esetben markánsan megfigyelhető az egyházak, felekezetek vezetőinek a változásokra való visszafogott reagálása, és híveik elvárása közötti ellentét.

E változást az alábbiakban két aspektusból vizsgálom:

1. Az állam oldaláról tett jogi lépések szemszögéből, melyek minden egyházat, felekezetet, vallási közösséget érintettek.
2. A Magyar Katolikus Egyház oldaláról, azaz az állam és az egyház közötti kapcsolatok újraértelmezése alapján.

Mielőtt konkrétan a tárgyra térném, szükségesnek tartom jelezni, hogy jelen írásomban az egyház fogalma alatt az általánosan elfogadott és a magyar jogban használt terminológiát veszem alapul, azaz minden olyan vallási közösséget e fogalommal írok le, melyet a jogalkotó az 1990. IV. törvény 8. § (1) pontja alapján egyháznak tekint.² A jogalkotó – megjegyzem meglehetősen problémás terminológiaként – minden vallási közösséget, vallásfelekezetet, egyházat e fogalommal írt le. Az egyház mint fogalom tisztán keresztényi alapokon áll, és még azon belül is számos teológiai problémát vet fel, mely ugyan az állam illetékességi körén kívül esik, mégis illene azt figyelembe venni. (Meg kell jegyezni, hogy bár itt most nem cél a 2011. évi CCVI. törvénnyel való összehasonlítás, de ott is csupán annyit változtatott a jogalkotó, hogy az egyház fogalma alatt az Országgyűlés által bevett vallási közösségeket érti, azaz a vallási közösség fogalma és az egyház fogalma a kétszintű szabályozás alapja lett.) A nem keresztény vallási felekezetek esetében pedig – akik önmagukra az egyház fogalmát sohasem

¹ Miklós Imre, az ÁEH Elnökének beszámolója: Az 1985. évi június hó 26-ára összehívott Országgyűlés Naplója. II. köt. Bp., 1987. (továbbiakban: Országgyűlési napló.) 1717–1727. p.

² A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény. 8. § (1). In: Törvények és OGY határozatok. Wolters Kluwer Kft. Online: <http://mkogy.jogtar.hu> – 2016. december.

használták (például a muszlim közösség vagy a Krisna hívők) – szintén sértő, illetve idegen meghatározás.

Az állam oldaláról tett jogi lépések

A rendszerváltozás előtti utolsó Országgyűlés (1985–1990) gyakorlatilag az új demokratikus jog- és intézményrendszert megalapozó parlamentnek is tekinthető. Az úgynevezett rendszerváltozást megalapozó közjogi törvénykezési folyamatba (melynek időszakát 1988. december 20. és 1990. március 16. közé datálhatjuk) illeszkedett az egyházakkal, felekezetekkel való jogszabályi keret átalakítása is, melyet az állam részéről markáns egyházpolitikai fordulat előzött meg. Ennek során az egyházakkal, felekezetekkel kapcsolatos intézményrendszer átalakulása is megtörtént. Ez a valódi partnerség felé vezető út egyik kardinális pontjának tekinthető.

A jogszabályi keret változásának áttekintése azért is fontos, mert bizonyos elemei – bár a jogalkotók ideiglenes jellegűnek tekintették – két évtizedig meghatározták az állam és a vallási közösségek kapcsolatának keretrendszerét. Jelen esetben az áttekintést kronológiai sorrendben tesszük meg, összefoglalva az adott jogszabály legfontosabb megállapításait.

Mielőtt azonban a változásokról szólnék, röviden érdemes áttekinteni a vallási közösségek sérelmére elkövetett korábbi diszkriminatív jogi lépéseket, hogy világosan lássuk az 1989 és 1990 közötti új jogi szabályozásnak a jelentőségét.

1945 és 1950 között hozott diszkriminatív jogszabályok

1948 előtt az egyházak, felekezetek jelentős föld- és ingatlanvagyonnal rendelkeztek. Az „1920-as években az ország földbirtok-állományának körülbelül 24%-a volt egyházi tulajdonban”.³ Emellett „az államosítást megelőzően Magyarországon az összes oktatási intézmény közel 53 %-a egyházi fenntartású volt, sőt ha leszámítjuk az óvodákat és a felsőoktatási intézményeket, úgy ez az arány megközelítette a 60 %-ot!”⁴ Látható tehát, hogy az egyházak, felekezetek milyen meghatározó szerepet játszottak a társadalom életében. Ez a helyzet 1945 és 1950 között alapjaiban változott meg. Az egyházakat érintő első megszorítások már 1945-ben elkezdődtek. A földreform, melyet az 1945. VI. törvény szabályozott (lényegében a 600/1945 ME számú törvényerejű rendeletet emelte törvényvé), állami tulajdonba vett minden 1000 kat. holdnál nagyobb földbirtokot. Az intézkedés az egyházi földbirtokokat is érzékenyen érintette, hiszen „800.000 hold földterületet kárpótlás nélkül vettek el a katolikus egyháztól,”⁵ de a református egyházi birtokok több mint felét is sújtotta az államosítás. Ennek hatása közvetlenül érintette a vallási közösségek intézményeinek fenntartását is, hiszen ezek ellátását jórészt az egyházi, felekezeti földbirtokokon keresztül tudták finanszírozni.

³ SZILÁGYI BERNADETT: Az egyházak finanszírozásának kérdései. Debrecen, 2014. (Kézirat. PhD-disszertáció. Debreceni Egyetem, Marton Géza Állam-és Jogtudományi Doktori iskola.) 150. p.

⁴ FEDOR TIBOR: Tájékoztató a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről. Bp., 2007. Online: <http://misc.kim.gov.hu> – 2016. augusztus. (továbbiakban: FEDOR, 2007.)

⁵ FEDOR, 2007.

Mégis az igazi fordulópontnak az 1948-as évet tekinthetjük. Ettől kezdve a kommunista párt hatalmi monopólium helyzetbe került. Ez a fordulópontra megjelenik az egyházak helyzetének változásában is. Ennek egyértelmű jele az 1948. évi XXXIII. törvény, amely minden kárpótlás nélkül államosította az egyházi iskolákat, tanulóotthonokat, óvodákat, melynek következtében az oktatásban meghatározó szerepet játszó egyházak tevékenységüket a továbbiakban nem gyakorolhatták.

1949-ben megszüntették az alapítványokat is, és vagyonukat államosították. Ez „sajátos módon éppen olyan kisebb – például nemzetiségi ortodox – egyházak működését lehetetlenítette el, amelyek javára jobbmódú patrónusai a korábbiakban ilyen jellegű alapítványokat létrehozta.”⁶ Hasonlóan hátrányosan érintette a katolikus egyházat a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950/34. törvényerejű rendelete, melyben az egyházi rendek feloszlását, ingatlanok elvételét rendelték el. A rendelkezés azonban nem vonatkozott „a katolikus egyházi iskolákban a tanítás ellátásához szükséges megfelelő számú férfi és női tanítórend működési engedélyére.”⁷ A törvényerejű rendelet 3. §-a a Belügyminisztérium hatáskörébe utalta annak megállapítását, hogy mely tanító rendek folytathatják tovább tevékenységüket.

Az egyes házigatlanok állami tulajdonba vételéről szóló 1952/4. törvényerejű rendelet „alapvetően a magán lakásbérleti rendszert számolja fel, érzékenyen érintve ezzel azonban azokat az egyházakat, amelyek intézményeik fenntartására használták fel ezen forrásokat (pl. protestáns egyházak, zsidó felekezet), de több esetben államosítanak egyházi személyek elhelyezésére szolgáló épületeket (szolgálati lakások), illetve egyházi hivatali helyiségeket is.”⁸ Mindezen lépések az egyházak társadalomban betöltött szerepének felszámolására tett állami kísérletnek tekinthetők. Az anyagi és ingatlanvagyontól való megfosztás magával vonta, hogy az egyházak hagyományosan betöltött oktatási és szociális feladataikat egészen a rendszerváltozásig nem, vagy csak nagyon korlátozottan tudták gyakorolni.

Ezen előzmények után tekintsük át az 1989 és 1990 között megszületett jogszabályváltozásokat.

Az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetéséről szóló törvényerejű rendelet

Az Elnöki Tanács által kiadott 1989. 14. tvr. jogutód nélkül feloszlatta az Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH).⁹ Ezzel lényegében megszűnt az a strukturális keret, mely közel negyven évig (1951–1989) meghatározta a vallási közösségek mindennapjait, belső életét. Az egyház és a többi vallási közösség, felekezet feletti közvetlen állami kontroll e gyakorlata így megszűnt.

⁶ FEDOR, 2007.

⁷ Szerzetesrendek feloszlása. In: Magyar Katolikus Lexikon, I–XIII. köt. Főszerk.: Diós István. Bp., 1993–2009. (Online: Katolikus Lexikon, lexikon.katolikus.hu – 2016. augusztus.)

⁸ NAGY PÉTER TIBOR: Egyházi iskolaindítás és az állam az első parlamenti ciklus idején. In: *Magyar Pedagógia*, 1995. 3–4. sz. 293. p.

⁹ FAZEKAS CSABA: Dokumentumok Miklós Imre lemondásának történetéhez. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2004. 2. sz. 120–144. p. (Online: www.egyhtortszemle.hu – 2015. április.) (továbbiakban: FAZEKAS, 2004.)

Megszűnt – illetve korlátozódott – ezzel együtt az a korábbi előírás is, mely szerint bizonyos egyházi hivatalok betöltéséhez állami hozzájárulásra volt szükség. A jogszabály ugyanakkor még fenntartotta, és az Elnöki Tanács hozzájárulásához kötötte az olyan egyházi állások betöltését, melyek pápai joghatóság alá estek (Ilyenek például a püspöki, érseki kinevezések.¹⁰).

A kormány új érdekegyeztetési fórumot hozott létre Országos Vallásügyi Tanács néven.¹¹ Ezen testület konzultatív testületként működött, és tagjai voltak az egyház képviselői is. Fazekas Csaba szerint az ÁEH jogutód nélküli megszüntetése két szempontból is üzenet értéket hordozott: „egyrészt kifejezésre juttatta, hogy az egyházakat ellenőrző, ügyeiket »intéző« állami szervre a demokratikus átmenet folyamatában nincs szükség, a vallási közösségek szabadsága megteremtésének ez volt talán legfontosabb intézményi aspektusa. Másrészt pedig az ÁEH szimbólummá is vált: a totális állami ellenőrzés és befolyásolás jelképe, melyet az sem tudott elhalványítani, hogy utolsó korszakában egyre inkább az egyházakkal folytatott párbeszéd, majd a vallásügyi törvény előkészítése került működése középpontjába.”¹² Ezzel megtörtént az első komoly lépés az állam és az egyház, de a többi vallási közösségek részére is a szabad vallásgyakorlás biztosítása felé.

A szerzetesrendek szabad működéséről szóló törvényerejű rendelet

A következő jelentős lépés a szerzetesrendek szabad működésére vonatkozó törvényerejű rendelet megalkotása és kihirdetése volt, mely elsősorban a katolikus egyházat érintette. A rendelet megalkotását az indokolta, hogy még hatályban volt az a korábbi, Elnöki Tanács által kiadott 1950/34. sz. törvényerejű rendelet, mely rendelkezett a Magyarországon működő szerzetesrendek – négy kivételével történő (Három férfi tanítórend a bencések, a piaristák és a kapisztránus ferencesek, valamint egy női tanítórend, a Szegény Iskolanővérek működését engedélyezték.) – feloszlásáról. Ezt a helyzetet orvosolta az 1989. évi 17. tvr.,¹³ mely a szerzetesrendek újbóli szabad működéséről rendelkezett. Az új rendelet egyben engedélyezte, és hivatalból nyilvántartásba vette a Magyar Bencés Kongregációt, a Kegyes Tanítórend Magyar Tartományát, a Szent Ferenc Rendjének Magyar Tartományát, a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővéreket és a Magyarok Nagyasszonya Társaságát (Ez utóbbi női szerzetesrend működését – Lékai bíboros közbenjárására – az ÁEH 1986-ban engedélyezte.). A többi szerzetesrend részére pedig megnyitotta az utat az újjászervezés megkezdé-

¹⁰ Az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról és az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetéséről szóló 1989. évi 14. törvényerejű rendelet. In: *Magyar Közlöny*, 1989. 43. sz.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. XIX–A–83–a. (= Minisztertanács jegyzőkönyvei.) 946. sz.

¹¹ A Minisztertanács 1092/1989. (VI. 30.) határozata az Országos Vallásügyi Tanács létrehozásáról. – Uo.

¹² FAZEKAS CSABA: A rendszerváltó állam egyházpolitikája Magyarországon. In: *Vallástudományi Szemle*, 2010. 4. sz. 61–72. p.; 66. p.

¹³ A szerzetesrendek működéséről szóló 1989. évi 17. tvr. In: BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. II. köt. Bp., 2005. 1227–1228. p.

séhez. Ezzel párhuzamosan a szerzetesrendek „visszanyerték jogi személyiségüket”.¹⁴ A jogi személyiség visszaszerzése fontos lépés volt, hiszen ezzel elismerést nyert az állam előtti jogi önállóságuk is. Ebben az esetben a jogi személyiségből adódó önállóság tisztán jogi fogalmat jelöl, mely az állam felé ad meghatározott jogokat és kötelezettségeket. A szerzetesrendek egyházjogi szabályozása az egyház belső ügye. Így az önálló jogi személyiség nem az egyházon belüli önállóságra utal.

Ezt követően az eddig illegitimitásban vagy emigrációban lévő és még élő szerzetesek fokozatosan visszatérhettek Magyarországra. Ezzel majd negyven évvel a szerzetesrendek betiltása után ismét megindulhatott a rendek hazai működése.

Az Alkotmány módosítása

Az 1949. évi XX. törvénnyel hatályba lépett Alkotmányt – a demokratikus átmenet békés biztosítása érdekében – az 1989. évi XXXI. törvény módosította. A módosítás érintette a vallási közösségeket is.

Az 1949-es Alkotmány 54. § (1) és (2) pontja ugyan kimondta, hogy „A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát,”¹⁵ valamint a lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében „a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól”.¹⁶ Ezt az Alkotmányban – mint a legmagasabb szintű jogszabályban – garantált jogot, mely elméletben megfelelő biztosítékot kellett volna jelentsen az egyházak, vallási közösségek számára a szabad működéshez és a szabad vallásgyakorláshoz, az állam – a történelmi tapasztalat alapján – nem tartotta be, azaz a jogi garanciák a gyakorlatban nem működtek. Ezért azt is mondhatjuk, hogy az állam 1949 és 1989 között alkotmányos mulasztást követett el, hiszen a saját maga által megfogalmazott normákat nem tartotta be. Ráadásul alacsonyabb szintű jogszabályokban került sor az egyházak, felekezetek korlátozására, így ezen jogszabályokat alkotmányellenesnek tekinthetjük. Erre utalt Kulcsár Kálmán 1989. február 8-án Londonban egy konferencián, amikor „előadásában síkra szállt az állam és az egyházak viszonyában az alkotmány és az összes törvény előírásainak szigorú betartásáért. Elmondta, hogy az ezektől eltérő eddigi gyakorlatot a budapesti kormány meg akarja szüntetni.”¹⁷

Ezen előzmények figyelembevételével az 1989-ben módosított Alkotmány a 60. §-ában a lelkiismereti és vallásszabadság kérdésében az alábbiak szerint rendelkezett:

„(1) A Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságára.

¹⁴ CSIZINÉ DR. SCHLOSSER ANNAMÁRIA: Az egyházak jogalanyisága. Bp., 2011. (Kézirat. PhD-disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog-és Államtudományi Kar) 51. p.

¹⁵ 1949. évi XX. törvény. In: 1000 év törvényei. Wolters Kluwer Kft. Online: <http://www.1000ev.hu> – 2015. május.

¹⁶ Uo.

¹⁷ SOÓS VIKTOR ATTILA: Hivatalból Titkárság. Az egyházak feletti állami ellenőrzés átalakítása 1989–1990 között. In.: *Levéltári Közlemények*, 2011. 1. sz. 101–118. p. (továbbiakban: SOÓS, 2011.) 103. p.

(2) Ez a jog magában foglalja a vallás vagy más lelkiismereti meggyőződés szabad megválasztását vagy elfogadását, és azt a szabadságot, hogy vallását és meggyőződését mindenki vallásos cselekmények, szertartások végzése útján vagy egyéb módon akár egyénileg, akár másokkal együttesen nyilvánosan vagy magánkörben kinyilváníthassa vagy kinyilvánítását mellőzze, gyakorolhassa vagy taníthassa.

(3) A Magyar Köztársaságban az egyház az államtól elválasztva működik.¹⁸

A módosított Alkotmány az (1) pontban meghatározott szabad vallásgyakorlat jogát újra definiálta, és a (2) pontban olyan egzakt jogi definícióval egészítette ki, mely tételesen meghatározta, mit ért a jogalkotó a szabad vallás és lelkiismereti szabadság alatt, a (3) pontban pedig továbbra is az állam és a vallások különválasztásának alapelvét erősítette meg. Az elválasztást az állam részéről – ahogyan erre korábban már utaltam – a továbbiakban nem ellenséges magatartásként kell értelmezni, hanem az a vallási közösségektől való egyenlő távolságtartást jelenti.

A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényről

A módosított Alkotmányból következően fogadta el a Magyar Országgyűlés 1990. január 24-én a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényt.

Az első tervezeteket még az ÁEH készítette, és az új elvárások szerint próbálta koordinálni egészen 1989. június 30-i megszűnéséig. Ezt követően a folyamat a Művelődési és Közoktatási Minisztériumon belül felállított Egyházi Kapcsolatok Főosztályán folytatódott.

A Minisztertanács közvetlenül az ÁEH megszűnése előtt, 1989. június 5-i ülésén foglalkozott az új egyházpolitikai szervezet kialakításának kérdésével, illetve a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény elveivel. Ezen az ülésen „Elfogadták a »lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény elveiről« szóló 1072/1989 (VI. 15.) MT. sz. határozatot, és döntöttek arról, hogy az ÁEH után megmaradó közigazgatási eljárásokat a Művelődési Minisztérium végzi el.”¹⁹

A többször módosított tervezetet – melyet véleményezésre megküldtek a különböző egyházak, felekezetek, illetve az Országos Vallásügyi Tanács részére is – Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter terjesztette elő. A vita az Országgyűlés 1990. január 23–24-i ülésein zajlott le. A kormány részéről a törvény benyújtását azzal indokolták, hogy e nélkül „nincs lehetőség az alapjogok megfelelő gyakorlására”.²⁰ Ezért e jogszabály volt hivatott átfogóan szabályozni „a lelkiismereti és vallásszabadsággal kapcsolatos kérdéseket, így meghatározza a jog tartalmát és jogi szabályozással biztosítja a szabadságjog érvényesülését; rendelkezik az egyházi gazdálkodás legfontosabb témáiról; valamint az egyház esetleges megszűnésével össze-

¹⁸ Az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény 60 §. In: Alkotmánytan I. Szerk.: Dezső Márta – Fűrész Klára – Kukorelli István – Papp Imre – Sári János – Somody Bernadette – Szegvári Péter – Takács Imre. Bp., 2007. 462. p.

¹⁹ SOÓS, 2011. 110. p.

²⁰ Kulcsár Kálmán felszólalása: Országgyűlési napló. V. köt. 6078. p.

függő kérdésekről”. Mivel azonban a törvénytervezet vitájára (illetve elfogadására) még nem a szabadon választott országgyűlés keretei között került sor, a jogszabálytervezettel, illetve annak elfogadásával nem mindenki értett egyet. Roszik Gábor, az MDF képviselőcsoportjának nevében például az alábbiakban adott hangot kételyeinek:

„A Magyar Demokrata Fórum nincs meggyőződve a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény feltétlen szükségességéről, legfőképpen annak ily gyors és hirtelen meghozataláról. A Kormány erre való magyarázatát ezért fenntartásokkal fogadja. Ugyanis ennek a törvénynek példát kellett volna mutatnia abban, hogy végre ráhagyatkozunk az Alkotmányban biztosított szabadságokra, azaz maga az Alkotmány a jogok legfőbb biztosítója, és nem az egyre alacsonyabb konkrét jogszabályok adagolják egyre kisebb porciókban konkrét témákban a szabadságot.”²¹

Hasonlóan vélekedett Szentágothai János is, aki a Hazafias Népfront képviselőjeként így nyilatkozott:

„nem kedvelem ezt a törvényjavaslatot. Elismerem a Kormány jó szándékát [...] Roszik Gábor képviselőtársam által elmondottakon túl a javaslat túlszabályozott – kevesebb több lenne – az Alkotmánynak kell mindezeket garantálni. [...] némi morgással és több fenntartással az előttünk lévő javaslatot átmeneti törvényként el tudnám fogadni”²²

A törvény elfogadásához kétharmados többségre volt szükség, ezért átdolgozására, illetve az új jogszabály elfogadására több mint húsz évvel később kerülhetett csak sor. Ez azt jelenti, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság kérdését, valamint az egyházak működését befolyásoló ezen alapvető törvény 1990 és 2011 között relevánsan meghatározta az állam és az egyházak, felekezetek közötti kapcsolatok alakulását. A törvény egyben hatályon kívül helyezte az egyházakkal, felekezetekkel kapcsolatos korábbi jogszabályok közül az alábbiakat:²³

- a) a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvényt;
- b) a bevett és az elismert vallásfelekezetek közötti, az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről szóló 1947. évi XXXIII. törvényt;
- c) a vallásoktatásról szóló 1949. évi 5. törvényerejű rendeletet; az egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról szóló 1957. évi 22. törvényerejű rendelet még hatályban lévő rendelkezéseit;
- d) az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról és az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetéséről szóló 1989. évi 14. törvényerejű rendeletet;
- e) a szerzetesrendek működéséről szóló 1989. évi 17. törvényerejű rendeletet;

²¹ Roszik Gábor felszólalása: Országgyűlési napló. V. köt. 6096. p.

²² Szentágothai János felszólalása: Országgyűlési napló. V. köt. 6098–6099. p.

²³ A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény, 24. § (4). – Ld. 2. sz. jegyz.

f) a vallásoktatásról szóló 21/1957. (III. 24.) Korm. rendelet és a végrehajtására kiadott 39/1957. (M.K. 5.) MM utasítást.

Ezzel törvényi szinten végleg felszámolásra kerültek a korábbi diszkriminatív jogi szabályozások.

Az állam és az egyházak közötti megállapodások felülvizsgálatáról szóló Országgyűlési határozat

Még egy fontos aktusról kell szólnunk. Ez pedig a 2/1990. (II. 14.) Országgyűlési határozat, mely az állam és az egyházak közötti megállapodások felülvizsgálatáról szól. Ezt a döntést az 1990. IV. törvényt követő szavazás után hozta meg a parlament. Ez alapján:

„(1.) Az Országgyűlés megbízza a Minisztertanácsot, hogy mindazokat a megállapodásokat, amelyeket az állam a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény hatálybalépése előtt kötött az egyházakkal, velük együttműködve 1990. december 31-ig vizsgálja felül.

(2.) Ha a törvényi szabályozás a megállapodásokat feleslegessé teszi, a Minisztertanács bontsa fel azokat.”²⁴

Az egyházakkal, felekezetekkel kötött kényszermegállapodások felülvizsgálata és azok megszüntetése nem csak elvi kérdés volt, hanem gyakorlati jelentőséggel is bírt. Hiszen, bár nem jogszabályi rendelkezésről volt szó, de mégis olyan jogi aktusról, mely az egyházak és az állam közötti kapcsolatokat szabályozta. Az előbb felvázolt jogszabályi változásokat követően azonban ezen szerződések okafogyottá váltak.

A Magyar Katolikus Egyház és az állam közötti kapcsolatok változásának vizsgálata 1988 és 1990 között

A jogszabályi és intézményi változások áttekintése során azt állapíthattuk meg, hogy az állam oldaláról megtörtént az egyházakkal kapcsolatos korábbi rendszer jogszabályi szintű átalakítása. A keretrendszer így a rendszerváltozás időszakában kialakult.

Most a változás okairól, a vallási közösségekre gyakorolt hatásáról, a kapcsolatok újraértelmezéséről, illetve a kezdeti lépések áttekintéséről lesz szó. A vallási közösségek sokszínűsége, eltérő strukturális helyzete miatt azonban csupán a Magyar Katolikus Egyház és az állam közötti kapcsolatok változásaira szorítkozom.

A Magyar Katolikus Egyház reagáló képessége a változó világhoz

A Magyar Katolikus Egyháznak a változó időszakra való reagáló képessége többször is kritika tárgya volt a rendszerváltozást követően. Nem csak a Magyar Katolikus Egyházon belül, de kívülről is sokan támadták lassúsága miatt, sok esetben a gyors változások ellenállójaként tekintettek rá. Meglátásom szerint, ha alaposabban vizsgáljuk a korszakot, ennél jóval árnyaltabb képet kaphatunk. Ezért érdemes az állam oldaláról bekövetkezett fordulat mellett a Magyar Katolikus Egyház helyzetét is vizsgálni.

²⁴ 2/1990. (II. 14.) Ogy. sz. határozat. In: Törvények és OGY határozatok. Wolters Kluwer Kft. Online: <http://mkogy.jogtar.hu> – 2016. szeptember.

Egy közbevető megjegyzést szükséges tennem. Tomka Miklós, Horváth Zsuzsanna és más szociológusok tanulmányai bizonyítják, hogy a 1970-es évek végén tapasztalható mélypont után az 1980-as években Magyarországon emelkedett az istenhívók száma. Kutatók hangsúlyozzák, hogy e társadalmi jelenség mögött nem feltétlenül egy adott hitrendszer elfogadásának erősödését kell látnunk, ezt inkább az egyre jobban kibontakozó társadalmi-politikai válság szociológiai vetületeként értelmezhetjük. Annál is inkább, mert – mint arra korábban utaltam – Magyarországon egyre-másra jelentek meg az új vallási közösségek, melyek nem a történelmi egyházak keretrendszerében, hanem teljesen önálló hitelvekkel rendelkeztek. Ezen új közösségek is vonzó alternatívaként voltak jelen. Gondolhatunk például a Hit Gyülekezetének megalakulására és viszonylagos sikereire, melyet a társadalom istenkereső rétegei között elért. Tény azonban, hogy az 1980-as években a vallások iránt megnőtt a társadalmi érdeklődés.

Ez az érdeklődés a történelmi egyházakra, vallási közösségekre is hatással volt, így azok egyre inkább reflektorfénybe kerültek. Ez a társadalom előtti újbóli megjelenés bátorítást adhatott az elkötelezett hívek köreinek, illetve az illegálisan vagy féllegálisan működő egyházi mozgalmak részére, akik ebben az időszakban egyre szervezettebbé váltak, és a társadalom felé is egyre nyíltabban fejtették ki tevékenységüket. Ilyen – bár nem szorosan egyházhoz köthető, de az ifjúság vallásos alapon történő nevelését célul kitűző – szervezet volt a Magyar Cserkészszövetség újjáalakulása 1988. október 12-én (A Fővárosi Bíróság 1989. február 11-én vette nyilvántartásba.).

Még egy fontos megállapítást érdemes tennünk, melyre Kamarás Iván hívta fel a figyelmet:

„Miközben a civil társadalom kiépülésével az egyházak társadalmi, politikai, közéleti és közösségformáló szerepe mindenütt csökkent Európa demokratikus országaiban, Magyarországon (és a többi szovjet-típusú pártállami diktatúrákban) sajátos módon éppen a kommunista rendszer őrizte meg az egyház társadalmi-politikai szerepét azzal, hogy a hatalommal szemben az identitást megőrizni segítő, civil társadalmi pozícióra, ellenzéki szerepre „kárhoztatta”. A helyi társadalom csekély maradványai és az egyetlen párt mellett éppen a helyi egyház(ak) volt az a formáció, amelyben a részvétel önkéntessége és a szervezet bizonyos autonómiája megmaradt.”²⁵

Az az a kommunizmus időszakában az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a katolikus egyházban, de más vallási közösségekben is, korlátozottan, de mégis megélhető volt a hívek számára a belső szabadság érzése.

A kádári egyházpolitika ugyanakkor meghozta kétes gyümölcsét. A katolikus egyház (de ez természetesen a többi történelmi vallási közösségre, felekezetre is igaz) vezetése az eseményekre sokkal óvatosabban reagált, mint azt a hívek többsége elvárta volna. A történelmi egyházak vezetői az államhoz a vártnál látszólag sokkal lojálisabban viszonyultak.

²⁵ KAMARÁS IVÁN: A globalitás és a lokalitás jegyei a magyarországi új vallási jelenségekben. In: Kís magyar religiográfia. Pécs, 2003. 341. p.

Túl egyszerű lenne a Magyar Katolikus Egyház vezetésének lassúságát, késlekedését annak lojalitásával magyarázni. Bár egyes történészek azt sugalmazzák, hogy mivel a püspökök jó részét az állambiztonsági szervek a rendszerváltozást megelőző időszakokban beszervezték, ezért ők is a rendszer ügynökei voltak,²⁶ így a változásokhoz vonakodva viszonyultak. A rendszerváltozást követően bár többször felmerült az egyházak, felekezetek érintett személyei ügynöki tevékenységének tisztázása, ezzel kapcsolatos jogszabály a mai napig nem született, talán nem véletlenül. Veres András ezzel kapcsolatosan a következőket nyilatkozta:

„...nem tudom elfogadni azt a szándékot, hogy az egyházi beszervezettek nevét fel kellene fedni. Egyrészt azért nem, mert ma már nem ismerhető meg teljes körűen az ügynökök listája, hiszen az egykori vezetők kartonjait már rég megsemmisítették. [...] Másrészt azért nem tudok egyetérteni a feltárás szükségességével, mert azokra nézve, akik ezt a kegyetlen rendszert létrehozták, fenntartották, akik ezeket a megalázott embereket kihasználták, azok számára ez semmiféle következménnyel nem járna, holott lehet, hogy azok ma is a politikai és társadalmi élet különböző területein közhatalmat gyakorolnak. Azok viszont, akik akkor áldozatai lettek az ő elnyomó és kegyetlenkedő tevékenységüknek, azok ma újra áldozatokká válnának. De legfőképpen azért nem tudom elfogadni a feltárás szükségességét, mert ez csak indulatok felkeltésére szolgálna. Nekünk, hívő embereknek még akkor sincs jogunk bárki fölött ítéletet mondani, ha ezen ügynökök tevékenysége miatt jogos sérelmeink lennének. Ki tudja, hogy az őket ért fizikai és lelki megpróbáltatások közepette mi hogyan viselkedtünk volna, mennyire bizonyultunk volna hősnek?”²⁷

Ezzel a megállapítással alapvetően egyet lehet érteni. Ebből következően annak megállapítása, hogy mennyire játszott a késlekedésben szerepet a beszervezettség ténye – mint arra Szabó Gyula katolikus plébános utalt egy konferencián²⁸ –, véleményem szerint vita tárgyát képezi. Meglátásom szerint ennél jóval bonyolultabb volt az egyházak, vallási felekezetek, így a katolikus egyház és az állam kapcsolata az 1980-as években.

Erre az időszakra kialakult egyfajta játéktér a történelmi egyházak, felekezetek számára, mely ugyan nem volt túl nagy, de mégis egyfajta biztonságot nyújtott a korábbi időszakhoz képest. Ezt a szűk játéktérrel a történelmi vallási közösségek vezetése nem óhajtotta kockára tenni egy képlékeny, bizonytalan helyzetben. Így a Magyar Katolikus Egyház vezetése is az államtól várta az új játékszabályok és mozgástér kialakítását, abba nem akart beleszólni, nehogy egy esetleges visszarendeződés folyamata során elveszítse addigi mozgásterét. Magyarán az egyházak, felekezetek

²⁶ UNGVÁRY KRISZTIÁN: A katolikus egyházi hierarchia megtörése a Kádár-rendszerben. In: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990. Szerk.: Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián. Bp., 2008. 285–312. p.

²⁷ VERES ANDRÁS: A Katolikus Egyház és az állam kapcsolata Magyarországon. In: Magyar Katolikus Püspökkari Konferencia honlapja: <http://uj.katolikus.hu>, 2005. március 1. – 2016. december.

²⁸ Katolikus egyházi műltfeldolgozás. (Kerekasztal beszélgetés.) In: *Egyházforum*, 2012. 4. sz. Online: <http://www.egyhazforum.hu> – 2015. május.

hivatalosan az eseményeknek továbbra is passzív szemlélői és „elszenvedői” kívántak lenni, így a lojalitás és a „késlekedés” az új helyzetből adódó bizonytalanságból és az ettől való félelemből is fakadt.

A kialakult helyzet 1989-ben valóban nem volt egyértelmű. Az egyház vezetésének zavarodottsága is érthető, hiszen hirtelen megszűntek azok a korlátok, amik eddig béklyóba kötötték működésüket, viszont még nem látszódott a hogyan tovább. A zavarodottságot jól jellemzi a Miklós Imre nyugdíjazását követő köszönő levelek sora. Nem csak a magyar egyházi vezetők méltatták, hanem több külföldi vezető egyházi személyiség is levélben köszönte meg Miklós munkáját. Hogy csak egy párat említsek: Gunnar Staalset (a Lutheránus Világszövetség főtitkára), Paul Pouppard bíboros, Hans Kolvenbach (Jézus Társaság Generális Főnöke), Glen Garfield Williams (lelkész Genf).²⁹ Ezen személyek nem udvariasságból írtak Miklósnak, hanem azért, mert az ÁEH élén az egyházaknak nyújtott „védelmét” akarták ezzel elismerni. Ebből is látszik, hogy valóban milyen kétarcú volt a kádári egyházpolitika.

A változó helyzetben tehát a Magyar Katolikus Egyház vezetése – hasonlóan a többi történelmi vallási közösséghez is – továbbra is igyekezett a maga módján kontrollálni az egyházon belüli eseményeket. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a hívek a Magyar Katolikus Egyház vezetésétől függetlenül igyekeztek érvényesülni. Szinte egyik napról a másikra megjelentek a templomokhoz köthető kezdeményezések, melyek helyi közösségek szervezését tekintették céljuknak. Ezek komoly feszültségeket eredményeztek a laikus mozgalmak és az egyház vezetése között. Erre is jó példa az 1990. IV. törvény vitája, ahol a már említett felszólalók közül Roszik Gábor utal a hívek és szervezetük szakértői csoportjaira, akik saját állásfoglalást alakítottak ki a törvénnyel kapcsolatosan,³⁰ mely nem egyezett a Magyar Katolikus Egyház vezetőinek véleményével. Ezért elfogadhatónak látszik az a megállapítás, hogy ebben az időszakban a passzív, túlon túl óvatos magatartás a történelmi vallási közösségek, így a Magyar Katolikus Egyház vezetésének nem tett jót. Meg kell jegyeznem, hogy az egyházi személyek állambiztonsági szervekkel való együttműködése ekkor még nem volt napirenden. Ugyanakkor érthető és elfogadható a történelmi vallási közösségek vezetésének magatartása is, akik a hívek védelme érdekében a nyílt konfliktusoktól elzárkóztak, és inkább a kivárára, illetve az apró lépések politikájára helyezték a hangsúlyt.

Az egyház és az állam közötti kapcsolatok változása

A kormány az új jogi keretrendszer kialakításával egyik pillanatról a másikra az egyházakat, felekezeteket mintegy „felszabadította” és „nagykorúvá” tette. Az új helyzetben azonban az egyház nem találta a helyét. A megszo-kott, bejáratott rendszerek, az állami „gyámkodás”, megszűnt. A Magyar Katolikus Egyház és más történelmi felekezetek mindegyike – a korábban tett megállapítások alapján – óvatosan reagáltak. Az ÁEH megszűnése után hiába jött létre konzultatív testületként az Országos Vallásügyi Tanács,³¹ melyben az egyház képviselői is részt vettek, a kezdeményező fél továbbra

²⁹ FAZEKAS, 2004.

³⁰ Roszik Gábor felszólalása: Országgyűlési napló. V. köt. 6096. p.

³¹ Ld. erről: FAZEKAS CSABA: Az Országos Vallásügyi Tanács, 1989–1990. Bp., 2011.

is az állam volt. Jóllehet maga a Tanács konzultatív és nem döntéshozó testület volt, de mégis a legfontosabb kapocsként funkcionált az állam és az egyházak, felekezetek között.

A vallási közösségekkel kapcsolatos állami aktivitást kihasználva a Magyar Katolikus Egyház, de más történelmi felekezetek is elsősorban a működéshez szükséges garanciális elemek minél szélesebb körét igyekeztek biztosítani. Ezért például az egyházi törvény megalkotása során a katolikus egyház vezetése a jogszabály elkészítését főként azért támogatta, mert abban az Alkotmány mellett további garanciális elemek megjelenését remélte.³²

A törvény azonban paradox módon – elsősorban a történelmi felekezeteket, így a Magyar Katolikus Egyházat is – olyan helyzetbe hozta, mellyel az adott időszakban végül nem tudott élni. Erre itt csak egy példát mondanék. Ahogyan arra korábban utaltam, a finanszírozás kérdésében az állam elengedte a vallási közösségek kezét, így a Magyar Katolikus Egyházét is. A törvényben lefektetett gazdálkodással kapcsolatos szabályozás indokolatlan nehézséget támasztott a hazai, nagy múltra visszatekintő egyházak, felekezetek részére. 1990-ben nem voltak meg – sőt a mai napig sincsenek meg – azok a feltételek, amelyek alapján a Magyarországon nagy múlttal rendelkező vallási közösségek képesek lennének önfelkarozó gazdálkodást folytatni. Így viszont egyre inkább előtérbe kerültek a feladat- és direktalapú állami támogatások, melyek nem segítették az egyházakat, felekezeteket az önálló gazdálkodás megteremtésének törvényi megvalósításában.

Ráadásul a törvény nem tett különbséget – megjegyzem nem is tehetett – a különböző egyházak között, ami azt is jelentette, hogy mivel minden bejegyzett vallási közösség a törvény előtt egyenlő volt, így az érdekvédelem terén egyfajta versenyhelyzet alakult ki. Nem volt elég csupán egy adott vallási közösség múltja, történelmi öröksége, hanem konkrét célokat és feladatokat kellett megjelölni e támogatások elnyeréséhez. A törvényből adódóan a finanszírozás kérdése a rendszerváltozást követően egyike lett a leginkább vitatott kérdéseknek, melyet azóta sem sikerült megnyugtatóan rendezni.

Összegzés

Az egyházak, felekezetek és az állam kapcsolatának átalakulását a rendszerváltozás időszakában (1988–1990) két aspektusból vizsgáltam. Első megközelítésben az állam oldaláról, azaz a jogi környezet változását és hatását tekintettem át. A második esetben pedig a magyar katolikus egyház példáján keresztül igyekeztem megvilágítani a felekezetek, vallási közösségek oldaláról felmerülő nehézségeket.

Az első esetben megállapítható, hogy az egyházak, felekezetek szabad működését korlátozó diszkriminatív jogi környezet 1948 és 1989 között jelentősen beszűkítette a vallási közösségek mozgásterét. Az egyházak, felekezetek szabad működését garantáló alapvető jogszabályokat lényegében még a rendszerváltozás előtti utolsó Országgyűlés megalkotta. Az 1989 és 1990 közötti időszak jogalkotása megszüntette az egyházak, felekezetek gúzsba kötöttségét. A jogi környezet változása természetesen örvendetes és

³² Pregun István felszólalása: Országgyűlési napló. V. köt. 6106. p.

jelentős lépés volt a demokratizálódó Magyarországon, azonban meglátásom szerint – gondolok itt elsősorban az 1990. évi IV. törvényre – túlzott elvárást támasztott a szocializmus időszakában meggyengített és jogsérelmet szenvedett egyházakkal, felekezetekkel szemben.

Az elvárást természetesen lehet lehetőségként is aposztrofálni, azonban a társadalom és az állam részéről kimondottan és kimondatlanul megfogalmazott elvárások és a lehetőségek messze nem álltak köszönőviszonyban egymással. A felekezetek, vallási közösségek nehézségeit, problémáit jól érzékelteti az állam és a Magyar Katolikus Egyház kapcsolatának változása is, melyet írásom második felében tekintettem át.

A mélyreható politikai, gazdasági és társadalmi változások következtében az egyházak, felekezetek számára megszűnt az állam „gyámkodása” és megtörtént „felszabadulásuk”, melyhez új jogszabályok, garanciák társultak. Ugyanakkor a katolikus egyház, de más felekezetek, vallási közösségek esetében is megfigyelhető volt a társadalom részéről egyfajta türelmetlenség. Gyakran bírálták és bírálják a rendszerváltozás időszakában a Magyar Katolikus Egyházat – és a többi történelmi vallási közösséget – lassúsággal, óvatossággal, sőt az állammal szembeni túlzott lojalitással. Meglátásom szerint e kritikák csak részben állják meg helyüket. A rendszerváltozás időszakában az állam valóban sokkal kezdeményezőbb magatartást tanúsított a vallási közösségek felé, melyet az egyházak, felekezetek óvatossággal kezeltek. Az 1989–1990-es időszakban azonban még nem lehetett tisztán látni, hogy a népköztársaságból köztársasággá váló Magyarország megmarad-e a demokratizálódás útján, vagy csupán fellángolásra van-e szó, mint 1956-ban. Ne feledjük, hogy ekkor még létezett a Szovjetunió, és hazánkban továbbra is szovjet katonák állomásoztak. Ebben a helyzetben, valamint a 20. század történelmi tapasztalatából adódóan érthető, hogy az egyházak, felekezetek óvatosan viszonyultak az állam részéről tapasztalt hirtelen változáshoz. Emiatt az egyházak, felekezetek, így a Magyar Katolikus Egyház is, elsősorban a jogi garanciák szélesítését, mélyítését tartották szem előtt, mely ebben az időszakban alapvetően meghatározta az állammal való kapcsolatukat is.

SUMMARIES IN ENGLISH

The history of the protestant unionist movement in the age of Dualism

Szász, Lajos

From time to time the question of the unification of the Hungarian Protestant churches (the Hungarian Reformed Church and the Hungarian Lutheran Church) came up during the 'long nineteenth' century. The issue of the unification fascinated generations of Hungarian Protestants during this period of time.

In the second half of the 19th century the idea of the protestant union was frequently utilized by the Hungarian nationalist in both churches. They wanted to build up a strong united protestant church, which would be dominated by Hungarians. Naturally, this plan has caused severe struggle in the nationally divided Hungarian Lutheran Church, in which the Slovak Lutherans tried to prevent the realization of this idea.

But the idea of the unification was flexible enough to adapt to changing conditions. It was used as a reasonable and convenient tool against the expansion of the Catholic Church at the end of the 19th century. Interestingly, even the conservative wing of the Protestantism could use with particular accents the idea of the unification. They thought that the united Protestantism should cope with the challenges of the newest intellectual trends such as materialism, socialism or Darwinism.

Thus, the unionist idea can not be categorized simply as a nationalist or anti-catholic inspired destination. The common foundation of these various forms of unionist programs was a particular theological background. The liberal-evolutionist theological school of the 19th century determined the mind of a whole generation of theologians. They thought, that the Protestant union would be just the first step toward a liberal-minded Hungarian united church. This party rejected the importance of the traditional confessions such as the II. Helvetic Confession and so on. At the end of the 19th century they had to face with the emerging confessional wings in both Protestant churches. The last chapter of the history of this never succeeded movement was the 400th Jubilee of the Reformation 1917. In addition to this, the ending phase of the I. World War was still predominated by those powers, which intended to build up a 'Christian-national' phalanx against the anti-Christian powers. In summary, these all caused, that the idea of the Protestant union was no more mentioned in the following decades.

Promotional attempts of the episcopal city of Eger from the end of the Turkish occupation until the civil era

Löffler, Erzsébet

When 330 years ago, on the 17th of December in 1687, Eger was liberated from the Turkish rule, both the city and the castle with its estates were properties of the treasury. They were, as a matter of fact, reconquered by armed imperial troops. Leopold the 1st declared Eger a 'free royal city'. The new settlers were guaranteed five years of fiscal immunity, as the withdrawal of the Turks left Eger with a population of merely 300 souls. Their

numbers were completed by new coming soldiers and clerical people. Numerous German and Hungarian craftsmen, noblemen and Serbian merchants settled in the town in hope of the favors granted.

Bishop George Fenesy soon commenced to regain his former 'seigniorial' (*landowning*) rights. In the cases of lands regained by force of arms, pre-Turkish landownership had to be proved by authentic documents. Then, 10 per cents of the land's value had to be paid to the treasury on account of armament ransom.

Leopold's order, reinforced on the 14th of August in 1794, that influenced by the bishop's reasoning and evidence, abolished all the previously gained rights of the city, also assured the meanwhile increased population that those who moved here merely for the title 'free royal city' were allowed to leave freely. On the other hand, for those who stayed with the locals, the bishop made a covenant that was relatively favorable for them. This was the Fenesy Contract.

The citizens of Eger applied to the ruler for the title of 'free royal city' with a fair chance of success twice during the 18th and once again at the beginning of the 19th century, yet neither attempt was successful. From the year 1767, Queen Maria Theresa lawfully regulated the state of feudal tenants and the duties they owned to their landlords.

Nevertheless, citizens of Eger found the Fenesy Contract much more prosperous than the Queen's new laws, which they were unwilling to employ. Later, this choice nearly proved fatal to them, as the 1848 law applied only to those tenants under the regulations of the Urbarium.

For all these reasons, the good citizens of Eger finally managed to 'redeem the bishopric - at the time archbishopric - corvée' (*pay off their feudal duties towards the bishop - at the time archbishop*) only in 1854, after circumstantial litigation.

In the service of society and culture as a catholic woman. The work of countess Rafaelné Zichy between the two world wars

Bárány-Szilfai, Alida

Countess Rafaelné Zichy, Eduardina Pallavicini (Edina) was born in 1877 in Budapest. Like her ancestor, countess Pálné Pálffy dedicated her whole life to the catholic work of women and only a few researchers were aware of her accomplishments at that time. She got married on 25 August 1901, to count Rafael Zichy. They lived in Sárszentmihály, Fejér county and raised 5 children, later they lived in Budapest. Her memoir mentions that her grandmother was the kind of women who gathered poor, sick and old people after the mass and who found charity, personal development and education very important. Edina's mother, Etelka Mailáth was also an outstanding person of the history of the Hungarian charity work of women and women associations, from 1890 she was the chairwoman of the Charity Women Association of Buda. Countess Zichy got a serious role in the life of catholic women already in 1909, because she became the chairwoman of the Catholic Administrators and Trading Employees Women Association, so from that year she was working for catholic women. In 1914 the Catholic

Caritas was founded and led by her, but unfortunately the bolshevist power banned it already in 1918. Following the death of countess Pálffyné in 1915, she became the chairwoman of the Nationwide Catholic Women Association, which had an apartment house for catholic working-women and operated the Circle of Mothers and the Patronage Department. More than 1500 families and 3500 children were taken care of by the Association. In 1918 she founded the Hungarian Catholic Women Associations Nationwide Union, which became the head of 9 large nationwide catholic women associations. The writer has tried to demonstrate the countess's catholic women work with presenting exact stories and examples based on the resources. She was a very powerful woman in the Horthy-era who took a public role. We could say that she embodied the modern woman: proved by her roles: she was a wife, a mother, writer, chairwoman, helper of poor and fallen, had a public life, she was a catholic fighter and at some point, she was also a politician.

Savior of Kalocsa, Archbishop József Grósz *Sági, György*

In this study the author examined why, under what circumstances got József Grósz, Archbishop of Kalocsa and Bács the titles the “Savior of Kalocsa” and the “Protector of the town” at the end of the Second World War. The author reported about how he refused to leave his see despite the evacuation declaring that he only would leave it if everyone had left the settlement.

After the Soviet occupation of Kalocsa (31 October 1944) the archbishop used every means that was available for him to facilitate the lives of the residents. In order to achieve this, he had invited on the 23rd October 1944 Gyula Hazai, former High Sheriff to lead Kalocsa because by that time the pro-German Mayor István Lantay had fled from the town, hence it remained without leadership.

The archbishop used his diplomatic abilities to establish a good relationship with Soviet officers (Dalicky, Cherenkov, Leonidov) to alleviate the people's difficulties. He called the parties for peace in his archbishop's circular of 18 November 1944. In this circular he named Miklós Horthy de Nagybánya as the legitimate head of state of Hungary. More priests helped the work of the archbishop. It should be highlighted among them in any case: Chancellor Károly Gombos and Vidame Elek Sággy.

In his study the author showed also how the fact that the system shifted to the left affected Archbishop Grósz and the archdiocese of Kalocsa between 1944 and 1946.

„Registered”. Personnel of the Veszprém episcopal palace in the mirror of reports in the spring of 1957*Karlinszky, Balázs*

Bishop Bertalan Sándor Badalik (1949–1957/1965) had been a thorn in the eyes of the state security from the very beginning as a result of his rigorous anti-communist and lack of cooperative attitude towards the regime. Hence, his close colleagues were not only tailed more or less overtly by the so-called moustached-bishops (delegates of the State Office for Church Affairs [ÁEH: Állami Egyházügyi Hivatal]), but other local agents were also ordered to trace the bishop's activity. The author examines in this paper how report-makers carried out their task in a given situation: to what extent did the state security consider their accounts for their concept of the episcopal personnel in the spring and summer of 1957. Following the 1956 revolution, Badalik took immediate measures to substitute those priests whom he regarded undesirable. His successor, Sándor Károly Klempa made way for clerics cooperating with or being members of the peace movement. Whereas ecclesiastical career of priests with such background was at least unambiguous during Badalik's episcopacy, from 15 August 1957, the internment of the bishop, exclusively those could achieve higher positions – deaneries, archdeaneries, wealthy municipal or coastal parishes at Lake Balaton – whom the state security approved. This paper establishes that local agents' report weighed in this practice much less than governmental (i.e. that of the ÁEH) conceptions.

The activity of the county and episcopal commissioner of the State Office of Church Affairs in Heves county in the 1950s*Mikó, Zsuzsanna*

The State Office of Church Affairs of Hungary did its best to inspect the countries considered to be 'clerical' via the county commissioners of state affairs.

In the case of Heves county, an episcopal commissioner was employed by the Primacy in Eger, and a county commissioner of state affairs was employed by the Committee of Heves County. In Heves county the episcopal commissioner was Gusztáv Molnár in 1951, then he was replaced by János Fekete in 1953, then in 1955 Emil Borai was assigned with both the tasks of the episcopal commissioner and the county commissioner.

Emil Borai was the most decisive person from among the county commissioners of the State Office of Church Affairs in Heves county, and the length of his mandate – he was in office from 1952 to 1969 – also marks that he strongly bound to the mission that was selected/granted as his vocation. According to the preserved archival documents, he was very active, and he was assigned with very serious missions by his superiors. However, in the 1950s his problematic cases multiplied, and he received several written reminders from the President of the State Office of Church Affairs.

The reports of the county and episcopal commissioners of the State Office of Church Affairs intended to give a full image of the religious life of

the country. The period of the 1950s shows that despite the most serious and strictest methods of control, the insistence on religiousness and the Church strongly lived on in the society. The documents written by denunciators themselves show that they were aware of the facts that communist propaganda had not had a very deep impact on the believers, and the clergy, including the so-called peace priests, followed their superiors in the Church, and not the instructions given by the Office.

The transformation of the relationship between the state and religious communities, as well as its specific examination of the Hungarian Catholic Church in relation to the period 1988–1990

Lugosi-Szabó, Gergely

The churches, denominations and transformation of state examined the relationship between two aspects of the transition period. (1988–1990)

First approach the change in the legal environment I looked at. Here, we can conclude that limiting the churches, denominations operate freely discriminatory legal environment between 1948–1989 significantly narrowed the scope of religious communities. Guaranteed churches, denominations Free Basic operation of the System legislation essentially changes the penultimate Parliament enacted.

The change in the legal environment is certainly welcome and important step in the democratization in Hungary, but in my view – I am thinking especially of the 1990 IV. Law – weakened and aggrieved churches, denominations against excessive expectations raised during the period of socialism. The requirement may be considered as an option, of course, but society and the State implicitly and explicitly formulated expectations and opportunities were far from being commensurate with each other. This example illustrates the change in the state and the Hungarian Catholic Church is the relationship, which I reviewed in the second half of my writings.

The far-reaching political, economic and social changes as a result terminated the authority of the state, the churches, denominations for. However, the Catholic Church, but also for other denominations were observed by society a sense of impatience. Often they criticized the transition period of the Hungarian Catholic Church – and the other historical religious community – slowness, caution, even excessive loyalty to the government. In my view, this criticism is only partly borne their place. The transition period the state is really a much more proactive conduct towards religious communities, which was treated in the churches, denominations caution. However, the period 1989–1990, it was not possible to see clearly that formed Hungary's fate. Do not forget that at that time existed in the Soviet Union and our country will continue to Soviet soldiers were stationed. In this situation, as well as XX. Due to centuries of historical experience to understand that the denominations carefully attitude towards the State experienced a sudden change. As a result, denominations, such as the Hungarian Catholic Church, primarily legal guarantees broad purpose, deepening in mind.

Egy érsekújvári református gyülekezeti forrás 1640-ből

A Zemplén Vármegye Levéltárában fennmaradt 17. századi protestáns templomépítési, templomsegélyezési iratok közül a Magyar Nemzeti Levéltár Reformációi Emlékév Projektje¹ keretében korábbiakban már közlésre került néhány olyan forrás, amely igazolja, hogy ezek milyen fontosak nem csak az egyháztörténet, de a régészet és művészettörténet számára is. A most bemutatásra kerülő irat Érsekújvár református gyülekezetének történetébe enged bepillantást, újabb bizonyítékot szolgáltatva ahhoz, hogy a vármegyei levéltárak távolabbi tájegységek egyháztörténeti kutatásaihoz is nagy segítséget nyújtanak, illetve azt is, hogy a történelmi Magyarország területén létrejött protestáns egyházak között létezett az összetartozástudat a 17. században.

Korábban az alsó-magyarországi Szenc, az erdélyi, azon belül is a székelgyföldi, méghozzá az egykori Marosszékhez tartozott Nyárádselye református templomépítésének segélyezési iratait ismertettük. Most pedig ismét Alsó-Magyarország területére jövünk, hogy egy 1640-ben, Érsekújváron íródott református gyülekezeti forrást ismertessünk meg azzal a céllal, hogy alátámasszuk, milyen gazdag lehetőségeket rejtenek magukban a koraiújvári vármegyei iratok a protestáns egyháztörténeti kutatások előtt.²

Érsekújvár új-olasz rendszerű erődje, amely Alsó-Magyarország talán legfontosabb végvára a 16–17. században, a török előretörés következtében, amely Buda 1541. évi, majd Esztergom 1543. évi bevétele után már a bányavárosokat is fenyegette, az esztergomi érsek birtokán került kiépítésre 1580 után, nem messze a korábbi erősségtől, az Oláh Miklós esztergomi érsek által 1545-ben felépített négy sarokbástya, téglalap alakú palánkvártól, Oláhújvártól. Az 1589-től a bányavárosi főkapitányság (bergstädtsche Grenze) székhelyéül szolgáló erőd a 16–17. század török elleni, illetve Bocskai, majd az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes harcaiban is jelentős szerepet játszott. 1605-ben a református Bocskai István Magyarország és Erdély fejedelme, 1619-ben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadai szerezték meg.³

¹ A projekt célkitűzéseiről, megvalósult eredményeiről, az elkészült forrásközlésekről, levéltár-pedagógiai és kutatási segédanyagokról, adatbázisokról a Magyar Nemzeti Levéltár Reformációi Emlékév Projekt tematikus honlapján lehet bővebben olvasni: Magyar Nemzeti Levéltár „Reformáció 500” honlapja: www.reformacio.mnl.gov.hu. (Jelen forrásközlés is, mint projekteredmény, elérhető online az alábbi helyen: Egy érsekújvári református gyülekezeti forrás 1640-ből. In: Magyar Nemzeti Levéltár „Reformáció 500”. / Borsod-Abaúj-Zemplén megye. 2017. november 17. Online: <http://reformacio.mnl.gov.hu/>)

² OLÁH TAMÁS: Szenc református templomának segélyezése 1648-ból. In: Magyar Nemzeti Levéltár „Reformáció 500”. / Borsod-Abaúj-Zemplén megye. 2016. szeptember 13. Online: <http://reformacio.mnl.gov.hu/>; UÓ: Nyárádselye református templomának segélyezése. In: Magyar Nemzeti Levéltár „Reformáció 500”. / Borsod-Abaúj-Zemplén megye. 2017. június 22. Online: <http://reformacio.mnl.gov.hu/>

³ DOMOKOS GYÖRGY: Késő reneszánsz erődépítéset Itáliában és Magyarországon. In: Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba. Kiállítási katalógus és

A hadászati fontos erődben a katolikus egyház és a térség befolyásos katolikus főurai (pl. az erdődi Pálffy család) tevékenysége ellenére a kezdetektől erős protestáns gyülekezet volt saját prédikátorral. A 16. század végén és a 17. század elején, amikor a Felső-Dunamelléken bekövetkezik hitvallási alapon a protestáns felekezetek szétválása, és kialakul a külön evangélikus, valamint a református egyházszervezet és igazgatás; létrejön a református gyülekezet, amely olyan erős, hogy 1605-ben, a Bocskai-felkelés idején, amikor a fejedelem hadai beveszik az erődöt, számukra templomot jelöltek ki. A virágzó, nagyobb iskolát is fenntartó egyházközség a Felső-dunamelléki (samarjai) Református Egyházkerület komjáti egyházmegyéjéhez tartozott. Jelentőségét mutatja, hogy az evangélikusoktól 1592-ben elkülönült református egyházkerület első és második püspöke, Dobronoki Miklós és Szenci Csene Péter is szolgált Érsekújváron, előbbi 1605 és 1611 között, utóbbi 1611-től haláláig.⁴

1622-től, a Bethlen által a Habsburgok ellen vezetett hadjáratok idején lett lelképásztora Pécselyi Király Imre (Pécsely, ? – Érsekújvár?, 1641 körül). Egyházi író, latin–magyar nyelvtankönyv-író (1630: *Abecedarium latino hungaricum...*), teológus, énekszerző–költő, korábban pápai, somorjai, majd 1609 és 1611 között heidelbergi diák, ekkor írja *Rhetorica* tankönyvét, amelyet először 1612-ben Oppenheimben adnak ki. 1606 és 1609, valamint 1612 és 1615 között komáromi rektor, 1615 és 1621 között ugyanitt lelkész, 1617–1619-ben alesperes, 1619-ben a sóki zsinaton megválasztották a Felső-dunamelléki Református Egyházkerület nyolc nagyobb iskoláinak egyik felügyelőjévé, amelyek egyike volt az érsekújvári, ahol teológiát is tanítottak a retorika és logika mellett. Szenci Csene Péter érsekújvári lelkész és felső-dunamelléki református püspök halála után 1622-től kezdődően az érsekújvári helyőrség református gyülekezete prédikátora volt, itteni szolgálata során megválasztották a komjáti református egyházmegye alesperesévé is. 1635-ben jelent meg Lőcsén *Catechismus azaz A Keresztyn Tudománnak Fundamentomiról és Ágairól valo Rövid Tanítás* című műve, amelyet az érsekújvári lovas és gyalogsereg elöljáróinak és az egész keresztyn gyülekezetnek ajánlott. A kötet elején egy üdvözlő vers olvasható, amelyet „a vitézségnek jó hírével, nevével megékesített erős férfiakhoz, az újvári lovas és gyalog sereg előtt járókhöz, sereg-bíró urához, a hadnagykhoz, vajdákhoz és mind az egész gyülekezetbeli keresztynekhez, neki jó gazdáihöz és kedves hallgatókhoz” intézett. 1639-ben Nürnbergben je-

tanulmánykötet. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt. Bp., 2009. 131–157. p.; UÓ: Magyarországi erődök a 16. század második felében. In: Uo. 549–575. p.; PÁLFFY GÉZA: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2016. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes. Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) 151., 179., 368., 371., 375., 395. p.

- ⁴ DEBRECZENI EMBER PÁL: A magyarországi és erdélyi református egyház története. Ford.: Botos Péter. Sárospatak, 2009. (továbbiakban: DEBRECZENI EMBER, 2009.) 392–393., 689. p.; THURY ETELE: A Dunántúli Református Egyházkerület története. I. köt. (I–II. korszak) 1523–1674. Pozsony, 1998. (Csallóközi Kiskönyvtár.) (továbbiakban: THURY, 1998.) 133–135., 142., 151., 154–158., 405–407. p.; ZOVÁNYI JENŐ: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. I. köt. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004. (Historia Incognita) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 2004.) 226–227. p.

lent meg *Rhetoricája* harmadik kiadása, ezt követően személyéről írott források már nem ismertek. Halála pontos éve ismeretlen.⁵

Az 1637/1638. évi országgyűlésre készült, a protestánsok vallási sérelmeiről szóló jegyzék szerint az 1630-as években erősödött az alsó-magyarországi reformátusok üldözése, több helyen, mint a Bars vármegyei Szemlén, Garamszentgyörgyön, Nagysallón, Farnadon, Ölveden elűzték a református lelkészt, a Pozsony vármegyei Nagyszombatban megakadályozták az országgyűlés által engedélyezett templom felépítését, a Nyitra vármegyei Komjátiban gróf Pálffy Katalin elvette templomukat és elűzte prédikátorukat. Komárom vármegyében pl. Literáti Tamás érseki provizor több református lelkészt elűzött a lakosság akarata ellenére, közöttük név nélkül említették az érsekújvárit is, aki lehetséges, hogy Pécselyi Király Imrével volt azonos.⁶

Mindezek fényében lehet érdekes a most bemutatásra kerülő forrás, amely szerint ez a nagyhírű gyülekezet 1640-re súlyos anyagi nehézségekkel küszködött, létalapja került veszélybe, lelkészük nem volt, mivel szeretett prédikátoruk, Pécselyi Király Imre, úgy tűnik, már nem szolgált közöttük, ami a fenti országgyűlési gravamennel egybecseng. Mindezek miatt a helyőrségi gyülekezet segélykérelemmel fordult 1640-ben Felső- és Alsó-Magyarország, valamint az ellenséges Török Birodalom érdekszférájához tartozó Erdély rendjeihez, amelynek fennmaradt egy példánya Zemplén vármegye 17. századi közgyűlési iratai között. A segélykérelemből az is kiderül, hogy követeik, Eölvédy Pál és Zoltay Miklós gróf Esterházy Miklós nádor és gróf erdődi Pálffy István érsekújvári („dunáninenni” kerületi és bányavidéki végvidéki) főkapitány/főgenerális (1626–1644), császári generális, Samarjai Máté János felső-dunamelléki református püspök pátenisével, valamint a gyülekezet megbízólevelével jártak segélygyűjtő útjukat, ami a korajkori egyházsegélyezés közigazgatási eljárási rendjébe is bepillantást enged. Az irat jelentősége az egyházközségi-történeti szempontokon túl abban rejlik, hogy név nélkül ugyan, de említést tesznek benne Pécselyi Király Imréről, amely az eddig ismert egyik utolsó irat lehet életére vonatkozóan. Életrajzírója, Vasáry Dániel 1907-ben éppen a róla szóló források eltűnése miatt, hozzávetőlegesen határozta meg és tette néhány évvel 1639 utánra halála időpontját, helyét pedig feltételeSEN Érsekújvárra. E levélben az alábbi részlet vonatkozik rá:

„Több fogyatkozásink között szomorodott szívvel detegalhattiok (detegál – felemleget – O. T.) ezt is Nagyságtok és kegyelmeteknek, hogy ennek előtte tudós fő Academicus Praedicator tartottunk. Masikat ennek Cap-

⁵ Ld.: DEBRECZENI EMBER, 2009. 394., 397., 732. p.; THURY, 1998. 147., 157., 208., 251., 268., 338–340., 346., 405–406., 410., 414–415., 426–427., 489–490., 495–496., 514–515. p.; Pécselyi Király Imre. In: ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) Online: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Elektronikus Könyvtár: digit.drk.hu – 2017. november. (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.); ZOVÁNYI, 2004. 230. p.; VASÁRY DÁNIEL: Péczeli Király Imre élete és énekei. Esztergom, 1907. 4–17. p.

⁶ THURY, 1998. 490–500. p.; ZSILINSZKY MIHÁLY: Az 1637/8-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. Bp., 1885. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XII. köt. III. sz.) (továbbiakban: ZSILINSZKY, 1885.) 24–24. p.

laniat, vagyon két esztendeje mialta fő tudós Praedicatoroktól privaltatunk (megfosztattunk – O. T.), immár ugyan nem is tarthatunk szegénységünk miatt.”⁷

Azaz 1638-tól, amikor már Pécselyi Király Imrétől „megfosztották” a gyülekezetet, vagyis elüldözték a lelkészt, még a káplánt sem tudták fizetni. Pécselyi Király Imre pedig, amennyiben helyálló feltételezésünk és rá vonatkozik a forrás, 1640-ben nem szolgált a gyülekezetben. A lelkészi állás betöltésére végül Pécselyi Király Imre halálát követően került sor, amikor 1642-ben Nyikos János lett az utóda, aki 1652 és 1655 között a Felső-dunamelléki Református Egyházkerület püspöke is volt. Érdekesség, hogy anyagi segítséget I. Rákóczi György fejedelemtől és Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonytól is kapott, amely megerősíti, hogy az 1640. évi segélykérelem Erdélyre vonatkozó sora nem lehetett véletlen.⁸

DOKUMENTUM⁹

Az érsekújvári helyőrség vitélő rendje evangélikus keresztyén – azaz itt: református – egyháza egyetemének levele Zemplén vármegyéhez, amelyben kéri a vármegye anyagi segítségét templomuk, iskolájuk és parókiájuk építéséhez. Érsekújvár, 1640. december 17.¹⁰

⁷ Jelen sorok írója első megközelítésben még arra gondolt, hogy a forrás Pécselyi Király Imre halálára utal, amelynek alapján a prédikátor halálát 1638–1639 környékére tette. (*Egy érsekújvári református gyülekezeti forrás 1640-ből* c. forrásismertető előadás. Elhangzott „A reformáció hatása a régió fejlődésére. A reformáció 500. évfordulója” / „Vplyv reformácie na vývoj regiónu. 500. výročie začiatku reformácie.” c. nemzetközi konferencia (egyben a MNL Reformációi Emlékév Projekt bemutatója). Nyitrai Állami Levéltár Vágsellyei Fiókleveletár / Štátny Archív v Nitre so sídlom v Ivanke pri Nitri Pracovisko Archív Šaľa. 2017. szeptember 8.) Azonban Thury és Zsilinszky művei alapján inkább Pécselyi Király Imre elüldözéséről lehet benne szó.

⁸ A forrás értelmezésében és átírásában nyújtott önzetlen segítségükért ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Dienes Dénesnek, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei igazgatójának és dr. Csorba Dávidnak, a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára igazgatójának, volt debreceni kollégiumi évfolyamtársamnak. THURY, 1998. 514–516. p.; VASÁRY, 1907. 4–17. p.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhelyi Fiókleveletár. IV. 2001/b. (= Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai, 1214–1850/1937. Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok – Acta Politica 1214–1786/1848. Historiarum Tomus XVII.) Fasc. 189. No. 51.

¹⁰ A forrás értelmezésében és átírásában nyújtott önzetlen segítségükért ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Dienes Dénesnek, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei igazgatójának és dr. Csorba Dávidnak, a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára igazgatójának, volt debreceni kollégiumi évfolyamtársamnak.

A levél szövege:

„Illustrissimi Reverendissimi Admodum Reverendi¹¹ Spectabiles¹² Magnifici¹³ Generosi¹⁴ ac Egregii¹⁵ Nobiles¹⁶ Domini et Patroni nobis observandissimi.¹⁷ Servitior. nostror. par. comen. praemissa:¹⁸ Az Úr Istentől Nagyságtoknak kegyelmeteknek jó egészséget, békességet és jó szerencsés hosszú életet szívből kívánunk. Számlálhatatlan fogyatkozása, és mint egy utolsó pusztuláshoz közelítendő szegény sorsa Ecclesianknak¹⁹ kenszerete²⁰ arra bennünket, hogy ez könyörgésünkkel compellalnok²¹ Nagyságtok kegyelmeteket.(?) Templomunk az Istennek háza, az Scholával²² azon ő Felsége seminariumiával,²³ kiben az körülünk lévő szép Ecclesiak emolumentumara²⁴ tanítatnak(,) az egész Parochiával egyint pusztulnia és mindenestől egyszersmind reánk rothadólangu²⁵ vagyon, sehonnét egy pénz jövedelme nincsen szegény Ecclesianknak, magunktól pedig semmit nem indíthatunk, mert nyomorult fogyatkozott állapottal vagyunk, se úr se érsekis nemzetes Patrónusink ez földön nincsen ki segítene bennünket, Isten után az részre Nagyságtok és kegyelmetekhez vagyon segítségünk és ilyen szent indulatunknak véghez vitele felől minden reménységünk. Több fogyatkozásink között szomorodott szívvel detegalhattiok²⁶ ezt is Nagyságtok és kegyelmeteknek, hogy ennek előtte tudós fő Academicus²⁷ Praedicator²⁸ tartottunk. Masikat ennek Caplaniat,²⁹ vagyon két esztendeje mialta³⁰ fő tudós Praedicatoronktól³¹ privaltattunk,³² immár(?) ugyan nem is tarthatunk szegénységünk miatt. Az Caplanja Isten jóvoltából superstal³³ közöttünk, de igazságot írunk Nagyságtok és kegyelmeteknek nagy fogyatkozásunk miatt

¹¹ admodum reverendus – nagytiszteletű

¹² spectabilis – tekintetes

¹³ magnificus – nagyságos

¹⁴ generosus – nemzetes

¹⁵ egregius – tisztelt, jeles, vitézlő, dicső

¹⁶ nobilis – nemes

¹⁷ Méltóságos, Főtisztelendő, Nagytiszteletű/Tisztelendő, Tekintetes, Nagyságos, Nemzetes és Jeles, Nemes Uraim és Legtiszteletb Patrónusaink/Pártfogóink!

¹⁸ A rövidítés lehetséges feloldása: Servitiorum nostrorum paratissimam commendationem praemissam – Szolgálatunk legkészebb ajánlását az előbb nevezetteknek.

¹⁹ ecclesia – egyház

²⁰ kényszeríte

²¹ compellál - kényszerít

²² A Felső-dunamelléki Református Egyházkerület egyik nagyobb iskolája Érsekújváron volt, ahol az 1619. évi sóki zsinat iskolaügyi határozatai szerint retorikát és logikát, vasárnaponként pedig teológiát tanítottak. DEBRECZENI EMBER, 2009. 396–397. p.; THURY, 1998. 414–415. p.; ZOVÁNYI, 2004. 227. p.

²³ szemináriumával, seminarium – iskola

²⁴ emolumentum – nyereség, haszon, áldás

²⁵ rothadólangu (rothad, azaz romlik, pusztul)

²⁶ felemlegethetjük, detegál – felemleget

²⁷ főiskolán/egyetemen tanult

²⁸ Minden biztonnyal Pécselyi Király Imrére vonatkozó célzás.

²⁹ Caplan, azaz káplán – segédlelkész

³⁰ mióta

³¹ feltehetően tollhiba, helyesen Pradicatorunktól

³² privaltattunk – megfosztattunk (privo 1 – megfoszt valakitől valamit)

³³ superstal (supersto 1) – jelen van, fennáll, jelenlévő

csak ennek sem fizethetünk még két esztendőbeli fizetéseis restál³⁴ az szegény Auditoroknál.³⁵ Illyetén előttünk lévő nagy szükségünkről azért bocsátottuk expedialtuk³⁶ ki fölső és alsó Magyar orszagra Erdelreis³⁷ ez mi levelünk mutató becsületes meghitt atyánkfiait követinket az Nemes és vitézlő Eolvedj Pál és Zoltaj Miklós uramékat, kik az útnak mi volta s az messzi útnak el erezejert³⁸ ha sietnek s magok levelünket Nagyságtok és kegyelmeiteknek nem producalhatnak,³⁹ kérjük alázatosan Nagyságtokat kegyelmeitek az minemű becsületes urunk által fogják producalni adjon hitelt voltaképpen levelünknek, és méltóztassék az Isten és az ő Ecclesiahoz⁴⁰ való szerelméből megsegíteni bennünket és minden jó akarattal lenni, kit teljes életünkben Nagyságtoknak kegyelmeiteknek szolgálhassunk meg és Isten imádhassunk Nagyságtok kegyelmeitekért. Nagyobb bizonyosságára és ennek elhitelére Palatinus⁴¹ és fő Generális urunk⁴² ő Nagyságok Patens leveleikkel és ez mi földünkbeli becsületes Püspök urunk⁴³ ő kegyelme, s az mi magunk Credentionalis Patens leveleinkkel⁴⁴ járnak követink. És ha mi beneficiumot⁴⁵ collectat⁴⁶ Istenért praestalna⁴⁷ Nagyságtok és kegyelmeitek csak Tokaÿ Senior avagy Esperest uram⁴⁸ kezéhez administraltatna⁴⁹ (,) követink Erdeliből föl jöven utjokban lévén apprehendalhatnak.⁵⁰ Meg- is⁵¹ alázatosan kérjük Nagyságtokat kegyelmeitek mint jó akaró Patronus⁵²

³⁴ restál – hátralékban van, adós vele

³⁵ auditor – hallgató, gyülekezeti tag

³⁶ expediál – elbocsát, küld

³⁷ Erdélyre is

³⁸ eléréséért

³⁹ producál – előad, bemutat

⁴⁰ vagy Ecclesijához

⁴¹ gróf Esterházy Miklós nádor

⁴² Ekkor az érsekújvári („dunáninenni” kerületi és bányavidéki végvidéki) főkapitány/főgenerális (1626–1644) és egyben császári generális gróf erdődi Pálffy István. Ld.: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeáll.: Fallenbüchl Zoltán. Bp., 2002. (Nemzeti Téka.) 227. p.; CZIGÁNY ISTVÁN: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700. Bp., 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára. 4.) 84., 97. p.; PÁLFFY GÉZA: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”.) In: *Történelmi Szemle*, 1997. 2. sz. 257–288. p.; SCHMIDT-BRENTANO, ANTONIO: Kaiserliche und k.k. Generale. (1618–1815) Wien, 2006. Online: Österreichisches Staatsarchiv: <http://www.oesta.gv.at> – 2017. november. 73. p.

⁴³ A Felső-dunamelléki Református Egyházkerület püspöke ekkor Samarjai János. Életútját ld.: THURY, 1998. 426–513. p.; Samarjai Máté János. In: ZOVÁNYI, 1977.

⁴⁴ credentionalis patens levél – megbízólevél

⁴⁵ beneficium – javadalom

⁴⁶ collecta – gyűjtés, adomány

⁴⁷ praestál – teljesít, megad

⁴⁸ Ekkor Varsányi Dániel tokaji lelkész az abaúji református egyházmegye esperese (1637/1638–1644). Ld.: DEBRECZENI EMBER, 2009. 283., 405., 409., 768. p.; Abaúji ref. egyházmegye. In: ZOVÁNYI, 1977.

⁴⁹ administrál – kiszolgált, kezel, beszolgált, átad

⁵⁰ apprehendálhatnak – megkaphatnak, birtokba vehetnek, átvehetnek

⁵¹ meg is

⁵² patronus – pártfogó, oltalmazó

urainkat az mi Templomunk, Scholank és Parochiank felépítésében (,) örök emlékezetére legyen minden kegyelmességgel. Éltesse Isten Nagyságtokat kegyelmeteket sokáig jó egészségben. Ex wjvar die 17 Xbris 1640.⁵³

Earundem Dominationum Vestrarum

Servitores paratissimi⁵⁴

Fasc. 189. Nro 51.⁵⁵

Universitas Ecclesiae Christianae Evangelici
status Exercitus praesidii Ersek wjvariensis⁵⁶

Hátirat:

H.

Helveticae Confessionis addicti Ersek Ujvariensis pro Scholis et oratorio subsidii petunt. 1640.

Fas. 189.

No. 51.⁵⁷

Illustrissimis, Reverendissimis, Admodum Reverendis, Spectabilibus, Magnificis Generosis ac Egregiis Nobilibus Dominis, N. N. Supremo, et Vice Comitibus, Judlium, Juratis Assessoribus, nec non universitati Dominorum Magnatum et Nobilium Comitatus Zempliniensis etc, Dominis et Patronis observandissimis.

Zemplen⁵⁸

Gnoso(?)⁵⁹

⁵³ Újvárból, 1640. december 17-én.

⁵⁴ Uraságtok legkészebb/legkészségesebb szolgálai.

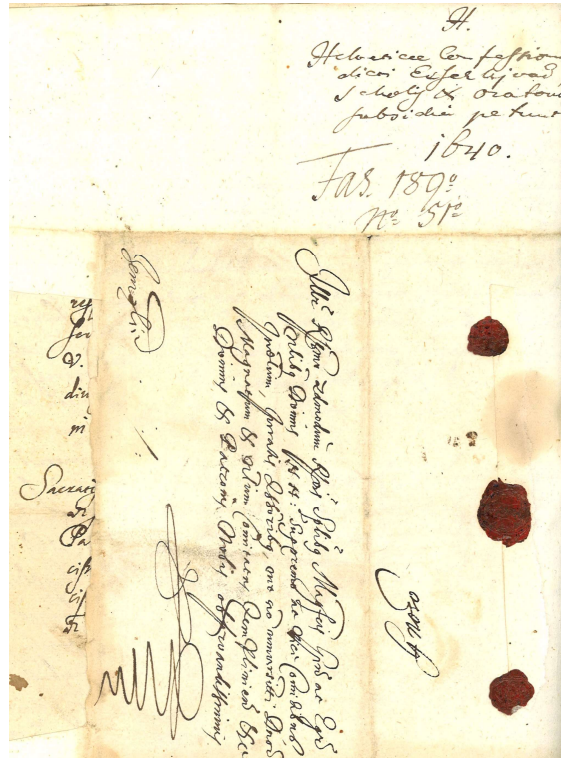
⁵⁵ Kazinczy Ferenc saját kezű betoldása

⁵⁶ Az érsekújvári helyőrség vitézlő rendje evangélikus keresztyén (azaz református) egyházának közönsége

⁵⁷ 18. századi levéltári jelzet

⁵⁸ Méltóságos, Főtisztelendő, Nagytiszteletű/Tisztelendő, Tekintetes, Nagyságos, Nemzetes és Jeles Nemes Uraknak, X. Y. fő- és alispánoknak, szolgabíráknak, esküdteknek, valamint Zemplén vármegye mágnásai és nemesei egyetemének stb., Legtiszteletű uraknak és pártfogóknak. Zemplén.

⁵⁹ későbbi betoldás

Adatok Medgyesi Pál peregrinációjához és három könyvéhez

Medgyesi P. Pál (1604–1663), a sárospataki fejedelmi udvar lelkésze, a magyar nyelvű barokk próza Pázmány mellett legtöbbször tartott, de református szellemű képviselője, egyben a 17. század legkedveltebb kegyességi olvasmányának, a Lewis Bayly-féle *Praxis pietatis*-nak a magyarra fordítója. Mégis az ő feltételezeten ún. reprezentatív puritán könyvtára nem vizsgálható: alig ismerjük saját tulajdonú könyvét. Számos saját kiadványt adott közre, Lorántffy Zsuzsanna s mások támogatásával, láthatólag nem volt gondja a mecenatúrával, ezért saját lelkészi könyvtára mellett több reprezentációs (ajándékba küldött) példányt kellett volna regisztrálnunk, de mindezülig ilyen adatokat a kutatás nem hozott felszínre.

Jelenleg is csak néhány adatot kívánok pontosítani, az eddig ismert 3 könyvvel kapcsolatban, amelyek jártak a lelkész kezében. A bejegyzések jellege („et amicorum ejus”) alapján megállapítható, hogy a tulajdonos az egyik esetben a debreceni, a másik alapján a frankfurti és/vagy a váradi diáktársaság (collatio), az egyházi értelmiség egy-egy tanulócsoportjának tagjaként áll előttünk, a harmadik esetben ez nem megállapítható. Ezek a közös kötetjelzések nem ritkák a kora újkorban, s Monok István alap kutatásai jelzik ennek a formának (közös könyv) a hazai intézményesült köz-könyvtárak előtti korban való hangsúlyozott jelenlétét.¹ Jellemzően egyik kiadványt sem idézte műveiben, mivel többnyire bibliai citátumokat használt.

Herepei János a kolozsvári Református Egyház könyvtárában lelt rá arra a két kötetre, amelybe Medgyesi jegyezte be a nevét, az elsőbe még debreceni diákévei idején.² A két kolozsvári kötet – az Akadémiai Könyvtár létrehozása s a reformátusok könyvtárának a beolvasztása után (1977) – új számokat kapott, ezért nem kerülhettek eddig a kutatás fénykörébe.

Az első Lorenzo Valla közkedvelt, számtalan kiadást megért *De linguae Latinae elegantia* című műve, melynek a kiadási kolonja a fenti *Adattár*-cikkekben idézett rövid leírás alapján nem volt feloldható, de Ötszilárdi Sándor Elődnék köszönhetően, aki erről az autopsziával ellenőrzött digitális adatot számomra elküldte, megadható a pontos leírás.³ A könyvet még 1612-ben vette egy ismeretlen személy (M. P. B.) a címlapon látható bejegyzés alapján Berényi Jánostól – „Emptus Ruus á R. ac D. Dno Joh. Be-

¹ MONOK ISTVÁN: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum.” Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: Szolgáltatást ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Szerk.: Császtvay Tünde – Nyerges Judit. Bp., 2009. (Humanizmus és gratuláció) 266–276. p.

² Ld. HERPEI JÁNOS: Adatok Medgyesi P. Pál életéhez. In: Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk.: Herepei János – Keserű Bálint et al. I. köt. Bp.–Szeged, 1965. (továbbiakban: HERPEI, 1965.) 368. p.; Uő: Néhány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez. In: Uo. II. köt. 1966. 183. p.

³ VALLAE, LAVRENTII: De Lingve Latinae Elegantia libri sex, [...] et in errorres Antonij Raudensis adnotationes, unà cum adnotationibus Ioannis Theodoric. Coloniae Agrippinae, excudebaur Gualthero Fabricio, 1563. 8°. A kötet megtalálható: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: R 80921.

rényi, d[en]. 20. An 1612 16 die Mart. M. P. B.” –, akit sem a pataki, sem a debreceni diáknévsorban nem találtam. S ezután ugyanitt olvasható Medgyesi tulajdonosi bejegyzése: „Sum Pauli P. Meddgiesi et amicor[um] ejus Anno 1624. Debreczini”. Medgyesi Debrecenben ikertestvérével, Istvánnal együtt 1624. szeptember 14-én subscribált,⁴ tehát ez a kötet még a debreceni collegiumi diák és collatiójának, tanulói körének a közös könyve volt.

1628-ban Bachió János főbíró ösztöndíjával indult peregrinációra, előbb Odera Frankfurt, majd Leiden s Anglia következett. Az ifjú diák útnak indítása városi jog volt, melynek leírása a következő:⁵

„1628. 11. 20. Ornatissimus D. Paulus Meggiesi in Germania uberior Studior aedificandor causa profecturius, ex deliberatione Amplissimi Senator, a Dnis Judex Nobili Joanno Bachio, precepit Aureos ducator ducentos [birodalmi arany dukát], Talleror Imperialor Centum [birodalmi ezüst tallér], Polturatoros vero flor. Hung. Centum [magyar forint].⁶
Aurei posuit in flor. 3. den: 25. [1 bir. dukát = 3,25 magyar Ft = 325 den.]
Talleri in fl. 1. den. 80. [1 bir. t. = 1,80 magyar Ft = 180 den.]”⁷

Bachió János főbíró anyagi támogatásáról személyesen biztosította a kiváló diákot, aki így a rektori kihelyezést megspórolva utazhatott Germániába. De kalmárvárosról lévén szó, a szerződés a pénzlábakat is leszabályozta.

Az 1628. november 26-i, a hónap utolsó bejegyzése pedig ezután külön lapon foglalkozott a debreceni megújult református templom (a mai Nagytemplom jogelődje) templomszentelési alkalmának a leírásával, *In aeternam memoriam* címmel.⁸ Amikor Medgyesi Pál 1631-ben visszatért, s a városi tanács joggal elvárta, hogy a 2,5 évnyi külföldi tanulmányút után az ösztöndíjas időt ledolgozza: ez év december 12-étől debreceni rektorságra állították be.⁹ Kiszolgált az időt, de már távozott volna korábban. Már az 1633. február 3-i zsinat óta feltehetően kint szolgált, de az 1634. június 28-i kibocsátó, generális zsinattól kezdve hivatalosan szinyérváraljai lel-

⁴ Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, 2013. I. köt. 247. p., Nr. 803–804.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL. HBML.) IV.A. 1011/a. (= Debrecen város tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek.) 9. köt. 228. sz. Az adatot felismerhetetlenül eltorzítva, de elsőként leközölte: CSÁSZÁR KÁROLY: Medgyesi Pál élete és működése. Bp., 1911. 7. p.

⁶ KÁPLÁR LÁSZLÓ: Ismerjük meg a numizmatikát! Pénzek – érmek – gyűjtők. Bp., 1984. 88–94. p. Nem tud a poltúráról, csak 1695 után. Ezüst poltúrákat Erdélyben I. Rákóczi György idején, Magyarországon 1695 és 1760 között, rézpoltúrákat pedig a Rákóczi-szabadságharc idején és az 1760–70-es években vertek.

⁷ A mértékegységekhez ld.: BUZA JÁNOS: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században. (Nagykőrös 1622–1682.) In: *Történelmi Szemle*, 1977. 1. sz. 73–106. p.

⁸ MNL. HBML. IV.A. 1011/a. 9. köt. 229. p. Ennek elemzését ld.: CSORBA DÁVID: Debreceni ünnepszentelés a 17. században. In: Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk.: Csörsz Rumen István. Bp., 2010. 287–296. p.

⁹ HERPEI, 1965. 374. p.

kész lett, s érdekes módon csak az ő neve mellé írtak jellemzést: igen „ambitiosus” személynek látták.¹⁰

A fent említett közös használatú könyve is rövid időn belül továbbvándorolt egy másik neves, nagy közéleti karriert befutó személy kezébe, s ezt bizonyítja az utód két bejegyzése: „Hunc librum dono dabat Reve[n]d[us] ac Clarissi[mus] Dominus Paulus P. Megiessi Matthiae K. Nogradi 1. die Maji Anno Do[mini] 1633. In Schola Debreczina, tam pridem Lux aderat quám edisceret” (utolsó előzéklap verzóján); „Est Mat. Nogradj, A. D. 1633. A. A. R. N. P. M.” (címlapon). Ezt mintegy búcsúajándékként adhatta Nógrádi Mátyásnak (1617–81), a szintén nagy karrierálmokat dédelgető és később be is váltó egyik kedves diákjának, a külföldi ösztöndíja előtt álló, későbbi debreceni lelkésznek és püspöknek.

A következő tulajdonos a „Spes mea Christus” jelige és a tulajdonosa, „Vallentinus Liskai” neve is kétszer bejegyezve szerepel (elhalványult vörös és erősebb fekete tintával). Ez a kevésbé ismert személy pataki diák volt; 1627-ben lett tógátus először, majd kisvárdai rektorság után másodsor, s hamarosan itt a Collegiumban fiatalon halt meg.¹¹ Nógrádi Mátyás pedig diákként sokat vándorolva, Debrecen után Olaszliszkán, majd végül Patakon is tanult (1639), s erre vonatkozhat a 175. lapon található lapszéli bejegyzés: „Receptus in Schola Liskaina 6. die May Anno D. 1633.” azaz Nógráditól megkaphatta tanulásra Liskai Bálint, a liskai iskolatárs, aki viszont hamar elhalt, s tőle, mikor Nógrádi Nagyszombat és Pozsony után Patakra érkezett, visszakérülhetett a kötet Nógrádihoz. A liskai iskola minőségi oktatásáról már Miskolci Csulyak István, későbbi zempléni esperes is jó szívvvel emlékezett meg naplójában.¹²

A lap alján egy lesatírozott bejegyzés áll („Est Be. Nogradi cessit flo. 6. V. polt. 10.”), azaz a fenti püspök Benedek nevű fiának (1663–1717 után) a tulajdonosi jegye. Nógrádi Benedek biharnagybajomi származású volt, 1686-ban indult peregrinálni, majd hazajöve Szilágynagyfalu (1689–1700, 1717–?) és Biharnagybajom (1700–17) lelkésze volt. Nem tudható, de látható a pénzmozgás, azaz az ifjabbik Nógrádi visszavásárolta a kötetet (annak idején apja szintűgy visszakapta). A következő tulajdonos neve a kötet belső tábláján olvasható: „Ex Libris Michaélis Tsepregi Cujus Symbolam: Qui fidet in Deo, fortis est ut Leo”, azaz Csepregi Turkovics Mihály (1663–1704) kolozsvári tanár, majd 1695-től haláláig városi lelkész lett. Az ő németalföldi peregrinációja egybeesett Nógrádi Benedekével (de valamivel később tért haza), a könyv azonban 1686-tól kezdve bármikor eljuthatott hozzá. Majd a címlapon pedig „F T Tsepregi” monogrammal Csepregi Turkovics Ferenc (1700–58) neve áll, aki a németalföldi tanulmányút után apját követve Kolozsváron kapott állást, s lett 1728 és 58 közt a helybéli Collegium teológia tanára. Tehát ismét családon belül jutott a kötet tovább,

¹⁰ „Paulus Medgiesi Varallinum – Ambitiosus”. – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. I.1. a.) (= Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek) 2. köt. (1567–1765) 67. p.

¹¹ HÖRCSIK RICHÁRD: A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777. Sajtó alá rend.: Dienes Dénes. Sárospatak, 1998. 60. p.

¹² Curriculum vitae... In: Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 2. köt. Sajtó alá rend.: Jenei Ferenc et al. Bp., 1962. 284. p.

s került innen majd a kolozsvári Református Collegiumhoz, onnan pedig a jelenlegi helyére, az Akadémiai Könyvtárba.

A második kötet Szegedi Kis István *Theologiae sincerae Loci Communes* című,¹³ Bázelen 1608-ban napvilágot látott hatalmas teológiai kompendiumának egyik debreceni kollégiumbeli példánya, melyet Oláh Róbert mutatott be nemrég röviden a Monok István emlékkötetbe szánt írásában.¹⁴ A kötetnek számtalan tulajdonosa volt, és a sok bejegyzés jelzi, hogy gyakran változott az olvasóközönsége. Az első rész címlapján található az alig olvasható név: „Pauli Medgyesj”.

A címlap tanúsága szerint Frankfurt am Main egyetemén tanulmányozta ezt Töltszéki M. István (1599/1600–?) és diáktársasága, akik gróf Bethlen Péter nevelőjeként jutottak külföldre, Kassáról a Szepességen át Sziléziába, s jártak Odera Frankfurtban (1625), majd Leidenben (1626).¹⁵ A supralibrost is felülíró következő tulajdonos Casparus Simonides Debrecinensis, azaz Debreceni Simonides Gáspár (1602–37 után) személyét idézi elénk. Diákként írt gyászverset Bethlen Gábor első feleségének temetésére (1622), s külföldön sikeres bibliai segédkönyvet állított össze.¹⁶ Ő maga is tanult Frankfurtban (1624–25), majd 1637-ig Váradon rektor, majd lelkész lett.¹⁷ A belső táblán ezt a tulajdonviszonyt megerősíti az „Est Casp. S. Debreceni et Amicorum ejus 1632” bejegyzés. A többi possessor nevéhez nem kötődik irodalmi emlék.

Oláh Róbert szerint a könyv átadása Töltszéki M. (1625) – Debreceni S. (1632) – Medgyesi (1637?) – Decsi N. Péter (1638) – Kászoni Mihály (?) – Soós István (1709) nyomvonalon történhetett,¹⁸ és az első tulajdonost leszámítva végig váradai provenienciával, azaz diákok olvasmánya, kezdő lelkészek szakkönyveként hasznosult. De a peregrinusok vándorútjának és lelkészi állomáshelyeinek a csomósodásait szemlélve ez másként is megtörténhetett.

Debreceni S. Gáspár 1628-ban megjelent sikerkönyvének, a *Compendium biblicum metromemoriale* című kiadványnak az első kiadását Töltszéki köszöntötte. Ez év végére ért Medgyesi is Odera Frankfurtba, a következő évet Medgyesi és Töltszéki Leidenben töltötte, Debreceni S. viszont már hazatért. Töltszékiről az utolsó adat, hogy 1630-ban hazafelé jövet Frankfurtban találjuk. Medgyesi 1632-ben tért haza, ez évtől Debreceni S. Gáspáré a kötet, aki már régen hazatért peregrinációjáról, s évek óta Váradon dolgozott, azaz Medgyesi akár 1630 és 32, akár 1637 és 38 közt beírhatta a nevét a kötetbe. Túl sokat nem maradt nála, és nem történhetett ajándékozás útján, mivel a bejegyzése még az alapvető formáságot (dátum,

¹³ RMK III. 1052., 1082. A kötet megtalálható: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár. Jelzete: RMK 234.

¹⁴ OLÁH RÓBERT: Adalékok az „et amicorum” possessorbejegyzésekhez. In: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk.: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. Bp., 2016. (továbbiakban: OLÁH, 2016.) 522., 525–526. p.

¹⁵ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 655. p.

¹⁶ DEBRECENI S. GÁSPÁR: Compendium biblicum metromemoriale. Leiden, 1628.; Kopenhagen, 1633.; Frankfurt am Main, 1684.

¹⁷ ZOVÁNYI, 1977. 139. p.

¹⁸ OLÁH, 2016. 522. p.

Mp. jelzés) sem rögzítette, utána pedig sorjázna a nevek ismét. A debreceni rektorsága (1632–33) után Medgyesi állomásai: Szinyérváralja (1633), Munkács (1636), Várad (1637), majd Gyulafehérvár (1638), azaz Medgyesi haza is hozhatta Szegedi Kis István külföldön kiadott könyvét Magyarországra (Töltszéki hagyatékaként), de lelkészsége idején is odaadhatta régi ismerősének, az egyik váradi lelkésznek, Debreceni S. Gáspárnak vagy Decsi N. Péternek.

Medgyesi harmadik kötetét egy, már Herepei által is látott,¹⁹ a lezármazottak hosszú során át végül egy 18. századi lelkészutódnál felbukkanó családi örökség adja, egy genfi kolligátum Béza-kötet.²⁰ A kötet superlibrosa jelzi az első tulajdonost (P. SZ. 1581), a belső táblán olvasható ár mellett álló név az ismertebb másodikat („Valet flo. 3. Paulus Medgiesius”). Az ezután álló későbbi bejegyzést Herepei is rögzítette,²¹ ezek alapján pedig az antikváriusi hagyományt képviselő, nagy kézirat-, könyv- és éremgyűjtő Dobai Székely Sámuelig és a lelkész Rettegi Györgyig vezet a Medgyesirokosság egyik része.

(Csorba Dávid)

¹⁹ HEREPEI, 1965. 397. p. A kötet megtalálható: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár. Jelzete: R 83769.

²⁰ A címlap és az α levél 1-5 hiányzik, a Beza-kötet előszava (Genf, 1560) látható, 2°; coll. BEZAE, THEODORI: Volumen Altervm Tractationum Theologicarum. Genevae, excudebat Eustachius Vignon, 1573. 2°; coll. HERDESIANUS, CHRISTIANUS: De commnicatione [et] viuifica virtute carnis Christi, perpetua Cyrilli sententia. s. l., s. n., s. a.

²¹ „Medg[i]esi Pálé volt ezen Könyv kinek Leányát Medg[i]esi Katát vette volt Dobai István[,] ennek maradéka mostani Dobaiak[,] a Nag[i] Atyám Dobai Péter pedig vala fia Dobai Ferencznek ezen Dobai István Testvérének[,] inkább hiszem onnat kapta volt a Nag[i] Atyam(.) nekem pedig ezen 1776 E[sz]tendöb[en] kösztünk lett Oratio alkalmatosságával jött kezembe Rettegi György mp.”

Bihar vármegye állásfoglalásai egy álnéven megjelent könyv ügyében, 1838–1839

Olykor még egy könyv szerzőségének kérdése is szerepet játszhat nagy egyházpolitikai konfliktusokban.¹ Ezt példázza Beke Ince Kristóf (1785–1862) veszprémi egyházmegyes katolikus pap 1838-ban, a pesti Beimel József nyomdájában egymás után két kiadásban is megjelent könyvének esete.² Beke Ince Kristótot 1809-ben szentelték pappá, történetünk idején (1835 és 1842 között) a veszprémi püspöki tanítóképző tanára, majd vörösberényi plébános volt.³ Ima- és énekeskönyvek mellett pedagógiai szakírói munkásságáról vált ismertté, az elsők között írt jelentős neveléslektani munkát. Élénken foglalkoztatta kora közéletét, elsősorban a katolikus egyház jelenét és jövőjét illető egyházpolitikai kérdések, melyekről röpiratokat is megjelentetett.⁴

Igaz-e, hogy mindenben hátra vagyunk? c. könyvének előszavát 1838. március végén írta, mint kifejtette, azért, mert károsnak ítélte azt a „korszellemet”, mely az annyira divatosá vált haladás jelszavát tűzte zászlajára. A címválasztást egyértelműen Széchenyi Istvánnak szánta, akit ugyan „halhatlan nevű és érdeműnek”, „dücső hazafi s írónak” minősített, de nem tudta elfogadni, hogy – úgymond – nemzetének „szemére lobbantotta”: „mi mindenben hátra vagyunk”.⁵ Beke Ince Kristóf ezzel a nézetrel kívánta felvenni a harcot, mint említett előszavában írta: „Jelenleg [...] az úgynevezett korszellem, fölvilágosodás, szabadság, előrehaladás s.a.t. szelében minden ajakról pereg, hogy tehát a sokat jelentő szavak helytelen értelménye által a rövidebb látásúak el ne csábíttassanak, és talán épen ellenkező túlságokra ne vetemüljenek, tanácsos üdejében ezen eszméket

¹ Az alább olvashatókat röviden megemlítettük a témára vonatkozó nagyobb áttekintésű munkánkban: FAZEKAS CSABA: Protestantizmus és közélet a 19. századi Bihar vármegyében. Szilágyi Lajos életútja. Nagyvárad, 2017. (Megjelenés alatt.)

² *Igaz-e, hogy mindenben hátra vagyunk?* Békeházy Innocent által megfejtvé. Pesten, 1838.; A korszellem. Békeházy Ince által fejtegetve. Második kiadása ezen című munkának: *Igaz-e, hogy mindenben hátra vagyunk?* Pesten, 1838.

³ M.I. [MÉSZÁROS ISTVÁN]: Beke Ince Kristóf. In: Magyar Katolikus Lexikon, I–XIII. köt. Főszerk.: Diós István. Bp., 1993–2009. (Online: Katolikus Lexikon, lexikon.katolikus.hu – 2017. november.)

⁴ *Lehet-e a vegyesházasságoktól a beszentalést törvényesen megtagadni vagy reversalist elfogadni.* Buda, 1840. [Alapi Ignác álnéven.]; A vegyes házasságok egyházi ünnepesítése körül fenforgó kérdések megfejtvé a „Pesti kalászok” szedegetője által. Pest, 1841. [Névtelenül, második, bővített kiadásban is.]

⁵ Nem szó szerinti idézetről van szó, viszont tény, hogy Széchenyi – elsősorban *Stádium* c. művének előszavában – gyakran fogalmazta meg Magyarország más európai országokhoz képest tapasztalt lemaradásával, elmaradottságával kapcsolatos ilyen értelmű gondolatait. Vö. pl.: SZÉCHENYI ISTVÁN: *Stádium*. 1831. H.n., 2002. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, mek.oszk.hu – 2017. november. Előszó. Megjegyezzük, későbbi interpretációban nem véletlenül tűnt úgy, hogy Beke Ince Kristóf munkája („avult forrásokon alapuló, eszmékben szegény támadás”) beleilleszkedett a Széchenyi személyét lejártni hivatott sajtóhadjáratba. Vö.: BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Gróf Széchenyi István és kortársai. Bp., 1926. 283., 550. p.

nekik helyesen megfejteni.” Széchenyivel ellentétben az elmaradottság kérdését nem gazdasági vagy társadalmi oldalról, hanem a műveltség és a korra jellemző szellemi irányzatok felől kívánta megközelíteni. Három részre osztott terjedelmes munkájának első részét általában a művelődés és a koreszmék tárgyalásának, a másik kettőt pedig részletesen a felekezetek egymás közötti viszonyának, egyházpolitikai kérdéseknek szentelte. Az egyes alfejezeteket a „Korszellemi” szájába adott provokatív kérdésekkel vezette be, melyekre saját maga adta meg a válaszokat. A több mint 300 oldalas kötetben felvetődött valamennyi kérdésre mindenütt lényegében ugyanazt a választ adta: történelmi adatok felvonultatásával a katolicizmus elsőbbségét és felsőbbbbségét hirdette minden szellemi, vallási irányzattal szemben, erélyesen tiltakozott a katolikus vallásosság helyének bármilyen megkérdőjelezése ellen például az iskolai oktatásban, kifogásolta az egyházat vagy egyházi személyeket negatív kontextusban említő színdarabokat, irodalmi alkotásokat,⁶ továbbá a katolikus egyház társadalmi és politikai privilégiumainak változatlan megőrzését és megerősítését a nemzet valódi érdekeivel azonosította. Stílusa meglehetősen érdes, kifejezetten gúnyos és arrogáns, stilisztikai eszközeiben (például az olvasót megszólító kérdéseiben) és logikai fejtegetéseiben egyaránt.

Részletesen és rendkívül negatívan írt a magyarországi protestánsokról, vitatta létszámukat, társadalmi súlyukat, magyarországi történelmi szerepüket rendkívül elítélően részletezte, lényegében felforgatóknak, és a nemzeti egység szempontjából nemkívánatosnak minősítette tevékenységüket. Az ország, a nemzet és az uralkodó iránti lojalitás szempontjából csak a katolikus egyházhoz való tartozást tartotta elfogadhatónak, a protestánsoktól eleve elvitatta a törvénytisztelő magatartást. Hallani sem akart – az 1832–36. évi országgyűlés vallásügyi tárgyalásaiban már tetet öltött – jogkiterjesztésről vagy egyenjogúságról, a protestánsoknak tett addigi engedményeket is sokallta, kívánatosnak a katolicizmus pozícióinak megerősítését tekintette, például a rendi törvényhozásban, a vármegyékben, az iskolai oktatásban, sőt, még olyan ügyekben is, mint az istentisztelet latin nyelvűségének megőrzése. Különösen sokat foglalkozott – az igazából nagy belpolitikai viharokat csak később kiváltó – vegyes házasságok ügyével, amelyben keményen és határozottan képviselte egyháza álláspontját, vitatta a protestánsok, illetve a szabadelvű katolikusok követeléseinek jogosságát. Aligha túlzás, hogy Beke munkája azok közé, a már saját korukban sem jellemző hangvételű katolikus munkák közé tartozott, amelyek „a protestantizmus gúnyolásával és ócsárlásával valóságos sportot űztek”.⁷

A kötet 1838 tavaszán nem véletlenül váltott ki nagy visszhangot. Az kevésbé volt meglepő, hogy a Toldy (Schedel) Ferenc, Vörösmarty Mihály és Bajza József által szerkesztett *Figyelmező az egyetemes irodalom körében* az elsők között hívta fel a figyelmet az új kiadványra,⁸ és gúnyosan utasította vissza a könyvből áradó vallási türelmetlenséget, továbbá részletes ismertetést közölt arról, melynek a nagykőrösi református tanár, Warga

⁶ Például még a kortárs Vörösmartyt is emiatt ostromozta, ld. erről: HÁSZ-FEHÉR KATALIN: Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében. (Fáy András irodalomtörténeti helye.) Debrecen, 2000. (Csokonai könyvtár, 21.) 142. p.

⁷ ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp., 1907. 646. p.

⁸ *Figyelmező*, 1838. június 26. (26. sz.) 422–423. col.

János (1804–1875) volt a szerzője.⁹ Warga a protestánsok egyenjogúsága mellett érvelve részletesen utasította vissza Beke történelmi és aktuálpolitikai fejtegetéseit. De részletes elemzésben határolódott el a kötettől Guzmics Izidor (1786–1839) bakonybéli apát, akadémikus is.¹⁰ Visszautasította „Békeháznak” a protestánsokat sértegető stílusát, a kirekesztő, intoleráns megfogalmazásokat, bár hangsúlyozta, hogy az efféle vallási türelmetlenség egyes protestáns szerzőktől sem volt idegen, Guzmics mindkettőt egyformán elítélendőnek tartotta.¹¹

1838 folyamán Lajcsák Ferenc (1772–1843) nagyváradi püspök és Bihar vármegye között egyre inkább nőtt a feszültség. A vármegye protestáns, illetve ellenzéki nemesei egyre határozottabban tiltakoztak az ellen, hogy a püspök szigorúan követelte a vármegyétől, hogy az egyház érdekeinek megfelelően járjon el a vegyes házassági ügyekben, illetve különösen az áttéréseknél. Lajcsák ezért gyakran kereste meg a felsőbb hatóságokat is, hogy például a helytartótanács ilyen intézkedésekre kényszerítse a – protestánsok jogait respektálni kész – vármegyét. 1838 szeptemberében ebből éles konfliktus alakult ki a püspök és a vármegye között, utóbbi határozottan utasította vissza a főpap vádjait, például azt, hogy önkényesen értelmezné a hatályos jogszabályokat stb., viszont leszögezte, hogy kötelessége a törvényes trend fenntartásán túl a protestáns lakosság érdekeit védeni a katolikus klérussal szemben. Az uralkodóhoz intézett terjedelmes vármegyei feliratban szóba hozták a Békeházy-könyv ügyét is, mint amely beleillett a katolikus egyház erőteljesebb társadalmi és politikai fellépését a protestánsok jogainak korlátozása útján képviselő, a felvilágosult és szabadelvű tendenciákat erőszakkal elfojtani akaró irányzatába:

„Van még egy tárgy, legkegyelmesebb urunk, melyet cs. kir. felséged, mint törvényeink hatalmas örje előtt fedezetlen nem hagyhatunk.

Mély megilletődéssel vagyunk nevezetesen tapasztalni kéntelenek, hogy bizonyos Békeházi Inocent álnévű szerző ily cím alatt „Igaz-e, hogy mindenben hátra vagyunk” Pesten Beimel József betűível nyomtatott és országszerte árult könyvében az evangélikusok vallását nemcsak alacsony rágalomokkal tetézi, hanem annak törvényszerű létezését is megtámadván, ezáltal az alkotmányos törvények megrendítésére törekszik. És ámbár tudjuk mi azt, hogy az ily tartalmú gúnyiratokat kárhóztató közvélemény érdemlett megvetéssel adja át az utókornak, minthogy azonban az ország

⁹ *Figyelmező*, 1838. október 2. (40. sz.) 669–676., október 9. (41. sz.) 696–697. col. A szerzőről: Warga János. In: ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) Online: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Elektronikus Könyvtár: digit.drk.hu – 2017. november.

¹⁰ *Egyházi Tár*, 1839. február. 95–110. p., 1839. március. 147–178. p. A szerzőről: M.I. [MÉSZÁROS ISTVÁN]: Guzmics Izidor. In: Magyar Katolikus Lexikon, I–XIII. köt. Főszerk.: Diós István. Bp., 1993–2009. (Online: Katolikus Lexikon, lexikon.katolikus.hu – 2017. november.)

¹¹ Megjegyezzük, a kritizált kötet szerzője önérzetesen, a vádakat visszautasítva, állításait fenntartva válaszolt a bírálatokra: BÉKEHÁZY [BEKE INCE KRISTÓF]: Válasz. In: *Egyházi Tár*, 1839. szeptember. Függlék. 165–172. p., 1839. október. Függlék. 247–262. p. (Ez utóbbiak megjelenésekor Guzmics Izidor már nem élt, 1839. szeptember 1-én hunyt el.)

nyugodalmát a vallásos felekezeteknek ily módú egymás elleni ingereltek által főképpen veszedelmezve van, szívünkön fekszik. Újabbban is fájdalmasan érezni kénytelenítettünk a mostani körülményekhez képest, amennyiben még célszerű sajtótörvényeink nincsenek, mely alázatos folyamodással járulunk cs. kir. felségedhez, hogy ama kölcsönös tisztelet és szelid bánásmód fenntartására, mellyel a különböző vallást követők egymáshoz viseltetni tartoznak, legbölcsebb belátása szerint törvényszerűleg intézkedni, a kihágókat pedig érdemlett fenyíték alá vétetni méltóztatásuk.¹²

A feltételezés nem is lehetett teljesen alaptalan, ugyanis 1839. március 15-én Lajcsák Ferenc püspök egyházmegyéje papjai számára megtiltotta a vegyes házasságok megáldását, kivéve, ha a protestáns fél kötelezi magát gyermekei katolikus hitben való neveltetésére (Ilyen esetre a „passiva assistentia” gyakorlatát helyezte kilátásba.). A protestánsok jogait mélyen sértő püspöki intézkedésből óriási belpolitikai vihar támadt, melyben Bihar vármegye karolta fel leginkább a katolikus egyház privilégiumvédő, konzervatív közéleti törekvéseinek való ellenállás ügyét. Lajcsák lépését elhibáztottnak, a kedélyeket feleslegesen felizgatónak, illetve a vármegyék ellenzéki hangulatát továbbszítónak tartotta Bihar vármegye főispáni helytartója, Lónyay János (1796–1859) is, a kancelláriához intézett beadványában.¹³ Levele arra utal, hogy a Békeházy-könyvet Biharban egyértelműen a Lajcsák-körlevelet előkészítő, azt szellemileg megalapozó programhirdetesként kezelték.

A püspöki körlevélre önálló beadványban reagált Szilágyi Lajos (1784–1865), a Bihari Református Egyházmegye világi ülnöke, akinek *Antipasztoralé* néven elhíresült röpirata¹⁴ szintén kiemelten foglalkozott a könyvvel, arra hívta fel a figyelmet, hogy az utóbbi időben megszorodtak a katolikusok „ellenünk, protestánsok ellen gyűlölséget gerjeszteni kívánó könyveik, melyekben – kivált Békeháziban – a hierarchia a fejedelem s haza törvénye felett van felemelve”. A vármegye magáévá tette Szilágyi beadványát, így értelemszerűen fenntartotta a Békeházy-könyv ügyében megfogalmazott álláspontját.¹⁵ Gondolatmenete szinte szó szerint bekerült Bihar vármegye ellenzéki követe, Beöthy Ödön (1796–1854) 1840 januárjában az országgyűlésben elmondott nagy beszédébe is,¹⁶ Beöthy ezt egyértelműen Szilágyitól vette át.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL. HBML.) IV.A. 1. b) (= Bihar vármegye nemesi közgyűlése. Közgyűlési iratok) 1838. I. 357. sz. (fogalmazvány); MNL. HBML. IV.A. 1. a) (= Bihar vármegye nemesi közgyűlése. Jegyzőkönyvek) 2527/1838.

¹³ Lónyay János Majláth Antalnak, Pest, 1839. április 15. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. A 45. (= Magyar Királyi Kancellária. Acta praesidialia) 1839. 395. sz.

¹⁴ MNL. HBML. IV.A. 1. b) I. 31/1839. Ld. erről részletesen az 1. sz. jegyz.-ben idézett könyvben, illetve legutóbb: FAZEKAS CSABA: Egy egyházpolitikai röpirat utóélete 1848-ban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2016. 3. sz. 85–90. p.

¹⁵ MNL. HBML. IV.A. 1. a) 152. köt. (1839) 1962. sz.

¹⁶ BODON ÁBRAHÁM: Vallásügyi tárgyalások. Az 1839–1840. évi országgyűlésen. V. r. In: *Sárospataki Füzetek*, 1862. 201–266. p., 240. p.

Bihar vármegye 1838. szeptemberi felirata az álnév mögötti szerző kilétének kiderítésére, valamint – közelebbről körül nem írt – fenyítésére irányult, tekintettel a könyv rágalmozó és uszító tartalmára (Jó érzékkel utaltak arra, hogy megfelelő sajtótörvény híján egy ilyen eljárás kimenetele valóban kétségesnek tűnt.). A felsőbb hatóságok nem kapkodták el a választ, a helytartótanács csak 1839 augusztusában, akkor is igen szűkszavúan értesítette Bihar vármegyét, miszerint az uralkodó elrendelte, hogy a Békeházy-könyv a „tiltott könyvek közé számíttassék, és azok jegyzékében beiktattassék”.¹⁷ A vármegye azonban nem elégedett meg ezzel a megoldással, hiszen nem azt kérték, hogy a könyvet tegyék indexre, hanem azt, hogy derítsék ki a valódi szerzőjét és figyelmeztessék:

„Császári-királyi felséged Magyar Királyi Helytartótanácsa által f.e. aug.[usztus] 26-ról 26500. sz. a. afelől értesítettünk, hogy Békeházi Innocens álnévű szerző által kiadott, s Pesten Beimel József betűivel nyomtatott ily című munka: *Igaz-e hogy mindenben hátra vagyunk* m.e. szept.[ember] 4-ről 2527. sz.a. felterjesztett alázatos felírásunk következtében császári-királyi felséged legfelsőbb meghagyásából a tiltott könyvek közé számíttatott és azoknak jegyzékébe beiktatott.

Midőn mi az említett munkában elhintett közbátorságot veszedelmeztető elvek, alacsony rágalmozók és az evangélikusok vallását nemcsak becstelentető, hanem még alattvalói hűségüket is kétségbe hozó kitételei előtt császári-királyi felséged előtt szavunkat felemelni bátrak valánk, nem volt célunk az, hogy a kérdéses könyv a tiltottak sorába helyeztessék és a köztapasztalás szerint [az] olvasóknak köre épp azáltal nagyobbodván, veszedelmes hatása azáltal még inkább nevedjék. Hanem azért könyörögtünk császári k.[irályi] felséged előtt, hogy az emberiségről, a kölcsönös kíméletről, és a rágalmozást tiltó törvényekről megfelejtkezett szerző sűjmos büntetéhez képest érdemes szerint lakoljon.

Mínthogy tehát ebbeli törvényes kérelmünknek telyesedését a felhívott helytartósági intézményben tett rendelésnél fogva tapasztalni szerencsések nem lehettünk, maga azonban ezen intézmény tartalma is kezeskedne arról, hogy az érdeklött munka foglalátja a tilalmas és veszedelmesek közé számítandó, újabban is alattvalói mély alázattal esedezünk cs. kir. felséged előtt, hogy a fent említett álnévű szerzőt a kiadó könyvnyomtató kérdőre vonatása által kipuhatoltatni és érdeme szerint megfenyíttetni méltóztassék.”

A vármegye azt is kilátásba helyezte, hogy addig fogják ostromolni a hatóságokat, míg meg nem tudják a könyv valódi szerzőjének kilétét,¹⁸ de később nincs nyoma annak, hogy a bihari rendek kíváncsiságát kielégítették volna, minden bizonnyal nem tudhatták meg hivatalos úton, ki szerezte az „ámításairól elhírhedt vitairatot”.¹⁹ Ebben alighanem szerepet játszott, hogy a Lajcsák-körlevél, illetve az 1839–1840. évi országgyűlés után az egyházpolitikai vita országos konfliktussá terebélyesedett, melynek során az egyház részéről dokumentumkötetek, cikkek, tanulmányok és politikai

¹⁷ MNL. HBML. IV.A. 1. b) I. 43/1839. (fogalmazvány)

¹⁸ MNL. HBML. IV.A. 1. a) 152. köt. (1839) 2314. sz.

¹⁹ *Figyelmező*, 1839. április 30. (17. sz.) 287. col.

röpiratok sorozata látott napvilágot,²⁰ mely a katolikus álláspontot igyekezett alátámasztani, háttérbe szorítva az 1838-as könyv ügyét. „Békeházy”, vagyis Beke Ince Kristóf is újabb munkák írásába fogott, és semmi nem utal arra, hogy könyvéért bármilyen komoly figyelmeztetésben részesült volna. Könyve második kiadását – előszava tanúsága szerint – 1838. november 12-én zárta le, büszkén hangoztatva, hogy az elítélő fogadtatás csak bátorította a folytatásra, „elkapatván a példányok a fölvetett ügynek mind baráti, mind ellenségei által”,²¹ továbbá azt is kiemelte, hogy az első kiadásban kifejtett protestáns-ellenes álláspontját nagyon is igaznak tartja, és erőteljesebben kívánja képviselni.

A könyv szerzőségével kapcsolatos kíváncsiság így fontos adaléka lett az 1830-as évek végén Bihar vármegyében kibontakozott egyházpolitikai konfliktusnak. Tartalma a katolikus egyház protestáns-ellenes támadásának szellemi megalapozását és megerősítését célozta, az álnévben való publikálás ügye pedig hozzájárult a vegyes házassági ügyekben a vármegye álláspontjának erősítéséhez.

Pedig Beke Ince Kristóf nem rejtőzött különösebben nehéz álnév mögé, hiszen a „Bekeházi” családjának nemesi előneve volt,²² amiből a Békeházi/Békeházy szójáték elég világosan következett. Talán nem is volt saját korában olyan titkos a kiléte, hiszen egy szűk évtizeddel később már nyomtatásban is napvilágot látott olyan egyértelmű utalás, miszerint a Békeházy Innocent/Ince valójában Beke Ince Kristófot takarja,²³ nem sokkal később pedig egy lexikon-szócikk már világosan ismertette az *Igaz-e, hogy mindenben hátra vagyunk?* szerzőségének ügyét.²⁴

Az álnév mindenestre összeforrott a katolikus vallási türelmetlenség, az elvtelenül képviselt ultramontanizmus magatartásával, jellemző például, hogy vármegyei gyűléseken a protestánsok jogait, történelmi és aktuális szerepüket tagadó szélsőségesen katolikus álláspontokat a kortársak „Békeházy-féle okoskodásként” interpretálták.²⁵

(Fazekas Csaba)

²⁰ Ld. erről pl.: FAZEKAS CSABA: Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon. In: *Gesta*, 1998. 1. sz. 86–101. p.

²¹ Ld. 2. sz. jegyz.

²² Vö. pl.: NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I. köt. Pest, 1857. 273. p.

²³ PAUER JÁNOS: Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében. Székesfehérvár, 1847. 471., 495. p.

²⁴ FERENCZY JAKAB – DANIELIK JÓZSEF: Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. Pest, 1856. 40–41. p.

²⁵ Ld. pl.: *Pesti Hírlap*, 1842. július 3. (157. sz.) 468–469. p.

BESZÁMOLÓ

**„La revanche de Dieu”. Vallás és politika a modern korban
Budapest, 2017. október 20.**

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Politológia Tanszéke a Reformáció 500. évfordulójára emlékezve konferenciát szervezett a politika és vallás kapcsolatáról. A rendezvény célja az volt, hogy rávilágítson a társadalmi modernizáció és a szekularizáció folyamatainak összekapcsolódására. A konferenciát Fodor György dékán nevében BOTOS MÁTÉ, a konferencia szervezője nyitotta meg.

A felvezető előadást NYIRKOS TAMÁS tartotta *Politikai teológiák kislexikona (1922–2017)* címmel. A politika vallási rendszerként való megjelenése tetten érhető nemcsak a baloldali progresszivismusban, de a nacionalizmusban, a zöld mozgalmakban, vagy akár a demokrácia, sőt, a pénz, a piac abszolutizálása is teljesen a teológia rendszereinek fogalomkészletével jelenik meg kortárs ideológiákban. A BCE doktorandusza, TÓTH MIKLÓS Nicolás Gómez Dávila munkásságában igyekezett kimutatni a vallás, politika és modernitás összefüggéseit. BOTOS MÁTÉ *Liberté, égalité, laïcité - avagy lehetséges-e a szeparáció?* című előadásában a francia államnak a teljes vallási semlegességre tett kísérlete lehetetlenségéről beszélt, kifejtve, hogy az állam nem akadályozhatja meg a vallások megnyilvánulását azokon a területeken, amelyeken az állam nem kompetens. A Politológia Tanszék adjunktusa, JEKATYERINA DUNAJEVA saját kutatásokon alapuló beszámolót tartott a vallás- és identitáspolitika kérdéseiről a kortárs Oroszországban, majd FEKETE BALÁZS jogászi szemmel vette vizsgálat alá azt, hogy hogyan jelennek meg keresztény elemek az Európai Unió tagállamai és Svájc alkotmány-preambulumaiban. SALÁT GERGELY provokatív című – *Párttitkár a kolostorban – Hatalom és vallás a Kínai Népköztársaságban* – előadásában a kínai szinkretizmus továbbéléséről beszélt. A PPKE doktorandusza, Szakáli Máté a Pancasila ideológiáról tartott előadásában rávilágított a nyelvileg, kulturálisan és vallásilag is rendkívül heterogén Indonézia hivatalos ideológiájának identitásalkotó jellegére. PINTÉR KÁROLY *A kormányzat és a vallás viszonyának alkotmányjogi értelmezése az Egyesült Államokban: a Legfelső Bíróság és az „elválasztó fal”* című előadásában a legfőbb amerikai jogi fórum joggyakorlatának következetlenségére világított rá, míg BÉNDEK PÉTER előadásában azt vázolta fel, hogy a közhiedelemmel ellentétben a kereszténység és a liberális demokrácia kifejezetten erősíthetik egymást.

Rendkívül érdekes volt FAZEKAS CSABA előadása, melyben történeti perspektívából tekintette át a kiségyház-politikákat a 20. századi Magyarországon. ROSTA GERGELY pedig a Forsense kutatásain alapuló következtetések alapján vázolta a vallási és politikai preferenciákat a mai Magyarországon. A mai joggyakorlat és az ellentmondásos jogértelmezés problémáiról szólt HAJAS BARNABÁS *Vallásszabadság és gyülekezési szabadság* című előadása, majd JANES ZOLTÁN atya előadásából megismerhetjük Kunszentmárton esetét, amely a kegyúri jog kérdésének érvényesülését boncolgatta Magyarországon és az alföldi településen 1713 és 1950 között. Végül PAÁR ÁDÁM *Az észak-amerikai populizmus és a keresztény egyházak* című előadása mutatta be a 19. századi amerikai populizmus kialakulását és a kereszténységnek abban játszott szerepét.

(ism.: Botos Máté)

RECENZIÓK

FORGÓ ANDRÁS: Egyház, rendiség, politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein. Budapest, Szent István Társulat, 2017. 384 old.

Forgó András monográfiája hat tétellel gazdagítja a hazai egyháztörténetet és ezáltal a magyar tudományosságot. 1. A szatmári megegyezés hatására megújult magyarországi politikai kultúra vizsgálata új szempontokkal gazdagíthatja a történeti kutatást. 2. Magyarországon különös jelentősége volt a szerzetesség 18. századi térnyerésének, ezt azonban még a katolikus egyházon belül is komoly konfliktusok kísérték. 3. A szerzetesi előljárók országos politikai pozíciója nem volt összhangban a magyarországi katolikus egyházban betöltött szerepükkel. 4. A század második felében végbement változások a katolikus klérust politikai csoportként is defenzívába szorították. 5. A katolikus klérus egyes tagjai, elsősorban a „felvilágosult szerzetesség” képviselői utat találtak a századvég politikai reformereihez. 6. A szerzetesek politikai tevékenységének vizsgálata a rendiségtörténet számára is fontos adalékkal szolgál.

Az eredmények közül az 1., 3., 6. alapvetően újszerű, a 2. részben (jelentőségének felismerésében, adatoltságában). A fennmaradó 4. és 5. megállapítás értékét elsősorban kidolgozásának módozata adja. A megfogalmazásuk alapjául szolgáló kiadott és kiadatlan forrásokat, magyar és idegen nyelvű feldolgozásokat impozáns jegyzékek (321–332., 332–363. p.) sorolják fel a kötet végén, alapos névmutató (365–378. p.) és térképmelléletek kíséretében.

A kötet kimunkált előtanulmányokból érett önálló monográfiává. Fontosabb írásait, például a visszatérő szerzetesi közösségek rendi szerepéről, Esterházy Imréről, Koppi Károlyról és Bacsinszky Andrásról, valamint a katolikus felvilágosodásról stb. (vö. 339–340. p.) módszertani, valláspolitikai fejezetekkel egészítette ki a szerző és átdolgozva monografikus keretbe illesztette őket. Az alkalmazott eljárás jogos, észszerű és eredményes. Az eredeti tanulmányokkal összevetve a „hozzáadott érték” egyértelmű.

A tézisszerűen levonható eredmények mellett külön megemlítenedők a kötetből a módszertani elemzések. Például a politikai kultúrtörténeti megközelítésének lehetőségeiről és határaitól, a kora újkori viták a rangsorrendről, valamint a felvilágosodás és egyháztörténet értelmezési problémáiról. E fejezetek elsődlegesen az alaposan összegyűjtött friss német szakirodalomra épülnek. Ilyen szintű tárgyalásuk a hazai szakirodalomban erősen az újdonság erejével hatnak. A 18. századi hazai valláspolitikai események főként könyvészeti alapú összefoglalása sem felesleges. A pozitívizmus-kori és újabb szakirodalom kurrens narratívába foglalt összefoglalása kiváló teljesítmény.

Forgó András a 18. századi magyar egyház/politikatörténet egyes fejezeteinek modern feldolgozásában mesterien alkalmazza a kultúrtörténeti megközelítést, az általa bemutatott „cultural turn” módszereit. Célzott kutatásokkal kiegészítve az eddigi, nem is kevés régi-új szakirodalom eredményeit, majd e megközelítés mentén újraértelmezni, kontextusba helyezni és monografikus formában megírni a 18. század összefoglaló magyar egyháztörténetét elsőrendű és teljesíthető kihívás lenne a szerző számára a továbbiakban.

(ism.: *Tusor Péter*)

KOVÁCS ÁBRAHÁM: Nemzetközi kálvinizmus Európa periferiáin. Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században.

Budapest–Nagyvárad, L'Harmattan Kiadó, 2016. (Magyar Protestáns Teológiatörténeti Könyvtár) 203 old.

Révész Imre csaknem száz esztendővel ezelőtt a magyar egyháztörténet palotáját a nagy katalán építész, Antonio Gaudí akkor készülő világhíres katedrálisához hasonlította, amelynek akkor sok részlete teljesen elkészült, más részei pedig csak az alapokig épültek meg. A hasonlat ma sem veszítette el érvényét. Az egyház történetét három nézőpontból lehet vizsgálni. A legegyszerűbb, ha a szervezeti felépítményét eseménytörténeti szempontból tesszük vizsgálat tárgyává. A legtöbb egyháztörténeti munka ezt teszi. Lehetőségünk van arra is, hogy az egyház tanítása, teológiája felől vizsgáljunk meg egy-egy felekezetet, de van egy harmadik nézőpont is, amikor mentalitástörténeti módszerekkel azt tesszük vizsgálatunk tárgyává, hogy az egyház hívei egy-egy korban hogyan éltek meg hitüket. Ezt úgy is mondhatnánk, hogy alulnézetből vizsgáljuk meg egy-egy közösség életét, szolgálatát. Ezt a nézőpontot a legnehezebb érvényesíteni, és ezért a magyar egyháztörténet lassan épülő katedrálisán itt van még a legtöbb tennivaló.

Kovács Ábrahám tanulmánygyűjteménye a 19. századi református egyháztörténet néhány fehér foltját van hivatva eltüntetni. Ez teszi értékesé és figyelemre méltóvá a Magyar Protestáns Teológiatörténeti Könyvtár újabb köteteként megjelent tanulmánygyűjteményt, mely az eddig meglehetősen elhanyagolt angol-magyar, pontosabban skót-magyar protestáns kapcsolatok néhány érdekes fejezetét járja körül. Eddig nem kutatott forrásokat tár fel, amelyek jelentősen árnyalják eddigi ismereteinket. A tanulmánygyűjteménynek két fókusza van, két ellentétes sarkpontja. Egyrészt az angolszász, skót evangélikalizmus hatását vizsgálja, másrészt pedig a liberális teológia ugyancsak angolszász eredetű eseményeit, képviselőinek munkásságát tárja fel. Mindkettő fontos a magyar teológiai gondolkodás megértése szempontjából. A tanulmányok viszont arról győznek meg, hogy sem a skót sem pedig a magyar teológia a 19. században nem Európa periferiáján helyezkedett el, mint ahogyan a könyv címe állítja, hanem a sodrában.

A kötet első tanulmánya a magyar protestáns Biblia és iratterjesztés 19. századi történetéhez ad sok hasznos adatot, ami mindmáig fehér foltja egyháztörténet-írásunknak. Bár ennek a puritanizmusig visszavezethető jelentős gyökerei vannak, amiről több tanulmányban is beszámoltam, mégis a 19. század döntő fordulatot hozott nemcsak a Biblia terjesztésében, hanem a traktátus irodalomban is, amelyek a protestáns népi vallásosságot jelentősen befolyásolták. A 16-18. századot a Biblia hiánya jellemezte. Csak a 19. század eddig még kevésbé vizsgált bibliaterjesztői teszik a nép között általános olvasmánnyá a Bibliát, aminek hatása nyelvünk fejlődésében és irodalmunkban egyaránt kimutatható. Még a római katolikus hívek körében is jelentős érdeklődés mutatkozott a Biblia megismerése, megvásárlása iránt. Viszont nagyon keveset tudunk azoknak a bibliai, kegyességi tárgyú könyveknek, traktátusoknak a terjesztéséről, olvasásáról, amelyek befolyásolták a népi vallásosság kegyességi gyakorlatát és a belmissziói irányítást.

mozgalmak kialakulását. Kovács Ábrahám jelentős adatokkal járul hozzá ennek a fehér foltnak az eltüntetéséhez.

A kötet másik, egyháztörténetileg jelentős tanulmánya a magyarországi vasárnapi iskolák indulásával kapcsolatos írás, aminek első mondata szerint valóban „meglepően kevés tanulmány készült.” Úgy tűnik, ez a belmissziói munkaág a magyar egyháztörténet egyik mostohagyereke. Ennek a bölcsője is – mint ahogyan a kötet tanulmánya bizonyítja – a pest-budai skót zsidómisszió fáradozásaival köthető össze, melyben a baptista Rottmayer János szerepe is jelentős. Ennek indulását is pontosítja Kovács Ábrahámnak egy skót források alapján megírt írása, tisztázva ebben Mária Dorottya nádorasszony szerepét és szolgálatát.

A Csiky Lajosról írt tanulmány egy érdekes, megoldandó problémát vet fel. A Révész Imre és Balogh Ferenc nevével fémjelzett debreceni orthodoxia jelentős szerepet játszott a belmissziói szemléleti mód elterjesztésében. Ugyanakkor Csiky nem fedezte fel, hogy a népi gyökerű, belmissziói szellemű irodalmat olvasó házi gyülekezetek beépítése, felkarolása lenne a legjobb alapja a magyar belmisszióknak. Ezért a belmissziói törekvések hosszú ideig idegen elemnek tűntek az egyház hivatalosai előtt. A 19. század második felében házi gyülekezetek egész sorát találjuk az Alföldön, ahol régi és újabb puritán gyökerű, belmissziói szellemű könyveket olvasnak, amit a protestáns lelkipásztorok egyre nagyobb rosszallással vesznek tudomásul. Egy példát csak. A Csiky által szerkesztett *Debreceni Protestáns Lap* 1904. október 9-i számában *Házi istentisztelet* címmel találunk cikket, amiben ezt olvashatjuk: „Különös, hogy különben olyan higgadt, megfontoltan, de olyan határozottan cselekvő magyar elme rég túl nem tette magát ezen a cél és ok nélküli szokáson”, hiszen – érvel tovább a cikk szerzője – „a buzgalmi gyakorlatok színhelye a templom”. Ezért teljesen érthetetlennek tartja, hogy „ily alkalmak a szomszédos lakók százainak részvételével történnek meg. Sőt még a távolabbi városokból is jelennek meg egyesek.” (2. p.)

A kötet további tanulmányai olyan skót ösztöndíjasokról adnak számot, akik skót hatásra a magyar teológia liberális irányzatát erősítették. Két tanulmány is szól Dapsy Lászlóról, aki először fordította magyarra Charles Darwin fő művét, a *Fajok eredetét* (1873–1874). Munkássága, a könyv fogadtatása érdekes színtöltte a század második fele teológiájának. Dapsy, mint a budapesti református főgimnázium tanára, jelentős munkásságot fejtett ki a közgazdaság, a biológia, geológia és a politikai filozófia területén is. A Darwin által felvetett kérdések emberek millióinak rengették meg a hitét a Bibliában. A teológia megoldásokat keresett. Ezek közül az egyik legnépszerűbb Henry Drummond *Természeti törvény a szellemi világban* című könyve volt, amelynek magyarországi protestáns recepciójáról is olvashatunk egy remek, tanulságos tanulmányt a kötetben.

Baráth Ferenc irodalomtörténész, író bemutatása is fontos nyeresége egyháztörténet-írásunknak. Baráth a budapesti református főgimnázium tanára volt. Irodalmi munkásságának fontos szerepe volt a skót liberális teológiai gondolkodásmód közvetítésében. „A puritán hagyományokból táplálkozó evangélikalizmus az ember bűnösségéből indul ki és Krisztusban, Isten emberekhez lehajló kezdeményező szerepében vélte megtalálni az erkölcsi megjobbulás lehetőségét a megtérés által, addig Baráth, mint liberális keresztyén, hitt az ember jó voltában és az önmaga erejéből való

megjobbulásban.” (146. p.) Ez a Protestáns Egylet célkitűzéseinek felelt meg. Kovács Ábrahám két érdekes, hézagpótló tanulmányban teszi vizsgálat tárgyává Baráth Ferenc munkásságát. A vallást, mint az erkölcsnemesítés eszköztét vizsgálja, benne a humor szerepét, ami a nevelésnek egy fontos eleme.

A kötet utolsó tanulmánya a harmadik, skót ösztöndíjas, Felméri Lajos pedagógiai professzor munkásságának állít emléket, aki egy sajátosan magyar, liberális neveléstudományi rendszert dolgozott ki, melynek tanulságai máig is figyelemre méltóak. Sajnálatosan rövid élete megakadályozta abban, hogy jelentős, európai távlatú rendszerét a gyakorlatba átültesse, de munkája így is a protestáns teológiai ötvözetű pedagógia értékes fejezete.

Kovács Ábrahám tanulmánykötete az örvendetesen meginduló magyar teológiatörténeti kutatás fontos része. További kutatásokra ösztönöz, hogy pontosabban ismerjük a magyarországi protestantizmus útját és a történelem máig érő tanulságait.

(ism.: Szigeti Jenő)

**TÓTH TAMÁS: A Pápai Magyar Intézet, Róma.
Róma – Budapest, PMI – METEM, 2017. 99 old.**

Az olasz főváros központjában, a Római Magyar Akadémiának is otthont adó Falconieri-palota második emeletén található Pápai Magyar Intézet (PMI) történetéről ez ideig nem született hosszabb, alapkutatáson alapuló tanulmány, annak ellenére, hogy az intézet két okból is fontos szerepet tölt be a magyar katolikus egyház tevékenységében. Egyfelől a Pápai Magyar Intézet ad helyet a tanulmányok céljából Rómába érkező, fiatal papoknak, másfelől pedig kapcsként tekinthető a magyarországi katolikus egyház és a pápai állam, az Apostoli Szentszék között.

A Falconieri-palotáról tavaly jelent meg egy, a kép- és ismeretanyagot tekintve egyaránt kiváló album,¹ amelynek egyik fejezete szól a Pápai Magyar Intézetről is. Ennek a résznek a szerzője, TÓTH TAMÁS, az intézet rektora fontosnak tartotta azonban, hogy a PMI történetéről külön kiadvány is megjelenjen, amelynek célja nemcsak az ismeretterjesztés, hanem egyúttal az intézet történeti szempontú bemutatása is, jórészt levéltári forrásokon alapulva.

Az így született kötet – amely olaszul is megjelent – hiánypótló munka, mivel az 1940. július 16-án, XII. Pius pápa (1939–1958) által alapított Pápai Magyar Intézet története eddig ismeretlen volt a magyar olvasóközönség előtt, miután a Rómában található, magyar tulajdonú intézmények közül eddig csak az Akadémiáról, illetve a Fraknoi Intézetről emlékezett meg történetírásunk.

A Pápai Magyar Intézet, amely a 2015/2016-os akadémiai évben ünnepelte 75 éves fennállását, természetesen nem minden előzmény nélkül jött létre. Az intézetről egyébként Ferenc pápa meleg szavakkal emlékezett meg, gondolatait Tóth Tamás a kötet elején közzétette. Amint a szerző a hat, egymást időrendben követő fejezetet tartalmazó munka első egységében bemutatja, már a 16. századtól kezdve tanultak Rómában magyar pa-

¹ MOLNÁR ANTAL – TÓTH TAMÁS: A Falconieri-palota. Bp., 2016.

megjობulásban.” (146. p.) Ez a Protestáns Egylet célkitűzéseinek felelt meg. Kovács Ábrahám két érdekes, hézagpótló tanulmányban teszi vizsgálat tárgyává Baráth Ferenc munkásságát. A vallást, mint az erkölcsnemesítés eszköztét vizsgálja, benne a humor szerepét, ami a nevelésnek egy fontos eleme.

A kötet utolsó tanulmánya a harmadik, skót ösztöndíjas, Felméri Lajos pedagógiai professzor munkásságának állít emléket, aki egy sajátosan magyar, liberális neveléstudományi rendszert dolgozott ki, melynek tanulságai máig is figyelemre méltóak. Sajnálatosan rövid élete megakadályozta abban, hogy jelentős, európai távlatú rendszerét a gyakorlatba átültesse, de munkája így is a protestáns teológiai ötvözetű pedagógia értékes fejezete.

Kovács Ábrahám tanulmánykötete az örvendetesen meginduló magyar teológiatörténeti kutatás fontos része. További kutatásokra ösztönöz, hogy pontosabban ismerjük a magyarországi protestantizmus útját és a történelem máig érő tanulságait.

(ism.: Szigeti Jenő)

**TÓTH TAMÁS: A Pápai Magyar Intézet, Róma.
Róma – Budapest, PMI – METEM, 2017. 99 old.**

Az olasz főváros központjában, a Római Magyar Akadémiának is otthont adó Falconieri-palota második emeletén található Pápai Magyar Intézet (PMI) történetéről ez ideig nem született hosszabb, alapkutatáson alapuló tanulmány, annak ellenére, hogy az intézet két okból is fontos szerepet tölt be a magyar katolikus egyház tevékenységében. Egyfelől a Pápai Magyar Intézet ad helyet a tanulmányok céljából Rómába érkező, fiatal papoknak, másfelől pedig kapocsként tekinthető a magyarországi katolikus egyház és a pápai állam, az Apostoli Szentszék között.

A Falconieri-palotáról tavaly jelent meg egy, a kép- és ismeretanyagot tekintve egyaránt kiváló album,¹ amelynek egyik fejezete szól a Pápai Magyar Intézetről is. Ennek a résznek a szerzője, TÓTH TAMÁS, az intézet rektora fontosnak tartotta azonban, hogy a PMI történetéről külön kiadvány is megjelenjen, amelynek célja nemcsak az ismeretterjesztés, hanem egyúttal az intézet történeti szempontú bemutatása is, jórészt levéltári forrásokon alapulva.

Az így született kötet – amely olaszul is megjelent – hiánypótló munka, mivel az 1940. július 16-án, XII. Pius pápa (1939–1958) által alapított Pápai Magyar Intézet története eddig ismeretlen volt a magyar olvasóközönség előtt, miután a Rómában található, magyar tulajdonú intézmények közül eddig csak az Akadémiáról, illetve a Fraknoi Intézetről emlékezett meg történetírásunk.

A Pápai Magyar Intézet, amely a 2015/2016-os akadémiai évben ünnepelte 75 éves fennállását, természetesen nem minden előzmény nélkül jött létre. Az intézetről egyébként Ferenc pápa meleg szavakkal emlékezett meg, gondolatait Tóth Tamás a kötet elején közzétette. Amint a szerző a hat, egymást időrendben követő fejezetet tartalmazó munka első egységében bemutatja, már a 16. századtól kezdve tanultak Rómában magyar pa-

¹ MOLNÁR ANTAL – TÓTH TAMÁS: A Falconieri-palota. Bp., 2016.

pok, noha ekkor még nem volt saját intézményük, így tanulmányaikat kezdetben az 1552-ben alapított Collegium Germanicum (Német Kollégium) keretei között folytathatták. 1579-ben a jezsuita Szántó (Arator) István kezdeményezésére XIII. Gergely pápa (1572–1585) jóváhagyta a Collegium Hungaricum (Magyar Kollégium) megalapítását, majd egy évvel később a két intézmény összevonását Collegium Germanicum et Hungaricum néven, amely napjainkban is működik. (11–16. p.)

A Pápai Magyar Intézet közvetlen elődjének azonban nem a Collegium Germanicum et Hungaricum tekinthető, hanem az 1893-ban Fraknoi Vilmos nagyváradi kanonok kezdeményezésével megalapított Történeti Intézet, amely nagy hangsúlyt fektetett a kutatók előtt a 19. század végén megnyílt Vatikáni Titkos Levéltárban fellelhető források feltárására. Ezt az intézetet vonták össze az 1927-ben gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter (1922–1931) által alapított Római Magyar Akadémiával, amely Collegium Hungaricumként, azaz elsősorban a tudományos kutatás elősegítése és a magyar kultúra külfölddel való megismertetése céljával működött.

Amint Tóth Tamás a könyv második fejezetében hangsúlyozza, a Falconieri-palota kezdetől fogva helyet biztosított az egyházi szekciónak, amely ennek köszönhetően hamar elindulhatott az önálló intézménnyé válás útján. Mint a szerző kiemeli, ebben nagy szerepet játszott az intézet első vezetője, a veszprémi egyházmegyes Luttor Ferenc, aki Rómába érkezését követően rögvést hozzákezdett a papi osztály önálló intézménnyé történő átalakításához. A tervekkel egyetértett a magyar kormány is, azonban – miután az 1929-es gazdasági világválság miatt csökkenteni kellett a külföldi magyar intézetek költségvetését – erre csak 1936. január 1-jén került sor, amikor Hóman Bálint kultuszminiszter (1932–1938, 1939–1942) rendeleti úton elhatározta az egyházi szekció teljes elkülönítését. Ezt követően a magyar papok zavartalanul, önálló intézményben folytathatták római tanulmányaikat. A szerző által részletesen bemutatott ösztöndíjasok közül ebből az időből a legismertebb név kétségtelenül Vanyó Tihamér bencésé, aki egyháztörténeti kutatásai révén vált híressé. (17–26. p.)

A ma is működő Pápai Magyar Egyházi Intézetet, amelynek 1940-ben datált megalapítása Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás (1927–1945) közbenjárásának volt köszönhető, az különbözteti meg a papi kollégiumtól, hogy nem a magyar katolikus egyház által létrehozott, hanem a pápai alapítású római intézmények sorát gyarapítja. A második világháború elején az intézet zavartalanul működhetett – Róma német megszállása idején is –, azonban a háborút követően a Falconieri-palota épületét a kommunista rezsim hívei vezették, így Luttor – aki 1940-ben az intézet rektora, majd 1944-ben ideiglenes szentszéki magyar követ lett – hamarosan távozásra kényszerült. Az új rektor Péterffy Gedeon (1947–1951) lett, aki a körülményekhez képest igyekezett helytállni és képviselni Rómában a magyar katolikus érdekeket. (27–34. p.)

A „fordulat éve”, 1948 nehézségeket hozott a PMI számára is. A kommunista hatalomátvétel után a Rákosi-kormány igyekezett eltávolítani az egyházi személyeket a Falconieri-palota épületéből, így felvetődött az is, hogy a pápai intézetet más épületbe költöztetik át. Erre azonban nem került sor, miután Péterffy Gedeon diplomáciai érzékének köszönhetően sikerült közbenjárnia a római magyar követtől annak érdekében, hogy az intézet a palota falain belül maradjon. Ez több éven át tartó huzavona

eredménye volt, amit Tóth Tamás részletesen az olvasó elé tár. Az 1956-os forradalom hatására a kommunisták elmenekültek az épületből, így az egy időre teljes egészében a Pápai Magyar Intézet felügyelete alá került. A kormányzat csak egy évvel később tudta visszavenni a palota akadémiai részét, amely az egyház felügyelete alatt otthont adott a tanulmányaikat az olasz állam jóváhagyásával Rómában folytató, 1956-os menekült diákoknak. A visszavételt követően, 1957-ben a tanulók a Via dei Cestari 34. szám alatt kialakított diákkollégiumba költöztek át, amelyet a PMI vezetői adományokból hoztak létre. Az egyház és az állam közötti harc ismét kiújult a palota falain belül, és az 1957-et követő néhány esztendőben nem érkezhettek új ösztöndíjasok a PMI-be, így a megüresedett helyeken főként emigrációba kényszerült papok találtak otthonra. Tóth Tamás az intézet lakói közül ebből az időszakból Prokop Péter kalocsai főegyházmegyes pap festőművészt, valamint a győri egyházmegyes Zágon Józsefet emeli ki. Utóbbi 1953-ban a PMI vezetője lett, régens ad interim címmel, mivel a rektori kinevezéshez – tekintve, hogy Mindszenty József bíboros (herceg)prímás 1949-től börtönben volt – hiányzott a prímási felterjesztés. (35–49. p.)

1964. szeptember 15-én az új keleti politikát – „Ostpolitik” – alkalmazó Szentszék és a Vatikánnal való viszony normalizálására ugyancsak hajlandó Kádár-kormány között részleges megállapodás jött létre, amely modus vivendit jelentett a pápai állam és a szocialista magyar kormány között. Ez lehetővé tette a Pápai Magyar Intézet helyzetének helyreállítását is, amely kompromisszumok eredményeként ment végbe, ugyanis az addigi lakóknak el kellett hagyniuk az intézetet, a rektor kinevezéséhez pedig a kormány előzetes hozzájárulása is szükségessé vált, viszont cserébe az állam biztosította, hogy újból érkezhessenek ösztöndíjasok a PMI-be, és 1979-ben az intézmény felújítására is sor került. (51–59. p.) Ahogyan a szerző fogalmaz, „ezeket az éveket az állami Akadémia és az egyházi Intézet közti rendezett, diplomatikus, mégis távolságtartó kapcsolat jellemezte.” (61. p.) Tóth Tamás szót ejtett arról is, hogy ebben az időszakban a rektorok és az ösztöndíjasok között szervezett ügynökök is voltak, ami miatt a Szentszék folyamatosan figyelemmel kísérte az intézet tevékenységét, azonban nem kezeli hangsúlyosan ezt a kérdést. A PMI működésének középpontjában ugyanis ezekben az esztendőben is a papi tanulmányok álltak, nem pedig az ügynökkérdés. (61–62. p.)

A rendszerváltozás Ternyák Csaba győri egyházmegyes pap, a jelenlegi egri érsek rektori megbízatásának idejére esett, aki 1988-ban került a Pápai Magyar Intézet élére. A politikai változások kedvezően érintették a PMI helyzetét is, és hozzájárultak ahhoz, hogy napjainkban az intézmény virágzóan működjön, a Szentszék legmagasabb méltóságait is falai közt fogadva. 2013. október 21-én nemzetközi megállapodás szabályozta a PMI jogait, amely végeredményben az intézmény önállóságát állította helyre. 1989-től kezdve ismét tömegesen érkeznek az intézetbe az ösztöndíjasok is, akiknek feladatairól a szerző ugyancsak képet ad a kötetben. A papi ösztöndíjasok többsége a Rómában található pápai egyetemeken folytat licenca tanulmányokat, ritkábban doktori képzést. (67–79. p.)

A Pápai Magyar Intézet részletes, főleg elsődleges forrásokon alapuló bemutatásán túl Tóth Tamás látványos képanyaggal is gazdagította munkáját. Az 59 fényképnek köszönhetően – amelyek jegyzéke a könyv végén is megtalálható – nemcsak az impozáns intézmény falai mögé nyerhetnek

betekintést az olvasók, de megismerhetik az intézet fennállása alatt történt fontos események szereplőit is. A képek között találunk másolatot a PMI történetéhez kötődő, legfontosabb forrásokról is, amelyek közül kiemelkedő az intézet 1940-es alapító levele. (28. p.) Az illusztrációk nem csupán a könyv értékét növelik, de annak esélyét is, hogy a munka a történelmet kevésbé kedvelő olvasók körében is érdeklődésre tarthat számot.

A profi fotósok által készített képekhez hasonlóan úttörő vállalkozás a Pápai Magyar Intézet rektorai – vezetői – és ösztöndíjasai névsorának táblázatba foglalása is (84–95. p.), amely alapján megismerhető, hogy kik és mikor voltak az intézmény lakói, és melyik egyházmegyéből érkeztek. A szerző ugyancsak táblázatba foglalta a Pápai Magyar Egyházi Intézet prorektorainak, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnökeinek, a PMI referenseinek, valamint felügyelő bizottsági tagjainak névsorát. (81–83. p.) A neveket olvasva az olvasó számára bizonyítékot nyer a Pápai Magyar Intézet jelentősége, miután a 20. századi magyar egyházi élet legnevesebb személyiségei szinte mindannyian megfordultak a PMI szobáiban.

Összefoglalva, Tóth Tamás, az intézet jelenlegi rektora olyan kötetet készített, amely hiánypótló adatok és gyönyörűen kivitelezett illusztrációk segítségével, történetileg és művészképpel egyaránt magas színvonalat képviselve tárja elénk a Pápai Magyar Egyházi Intézet történetét.

(ism.: Hamerli Petra)

FAZEKAS CSABA – JAKAB ATTILA – PETRÁS ÉVA – SZITA SZABOLCS: A Magyarországi Jehova Tanúi Egyház története a kezdetektől napjainkig.
Budapest, Gondolat, 2017. 455 old.

Nem kis feladatra vállalkoztak a kötet szerzői, ugyanis Jehova Tanúi magyarországi története alapvetően feldolgozatlanul számít a hazai egyháztörténet-írásban. Ahogyan Jakab Attila, a mű egyik szerzője is hivatkozik rá (17. p.), még a néhány évvel ezelőtt megjelent összefoglaló kötetben is így fogalmazott Szigeti Jenő: „Mivel a felekezet legnagyobb részét illegálisban működött, és saját történetük emlékeit sem gyűjtötték össze, valamint a rájuk vonatkozó adataink is nagyon hiányosak, ezért nagyon nehéz még vázlaiban is összeállítani a mozgalom magyarországi történetét.”¹ Ennek ellenére a kötet szerzői hozzáfogtak a munkához, és az eredmény impozánsnak mondható, hiszen a teljesség igényével fel tudták térképezni mindazt, ami szükséges lehet a Tanúk történetének megírásához, és így egy kifejezetten érdekes, széles látókörű könyvet tarthatunk a kezünkben.

Az idézett szerzőhöz hasonlóan Fazekas Csaba is megjegyzi a kötetben, hogy „1989-ig az egyháznak sem módja, sem lehetősége nem volt saját iratképzés és iratrendezés folytatására, saját emlékeinek folyamatos gyűjtésére és regisztrálására”. (275. p.) Ez bizonyára egyfajta félelemből is fakadt, hiszen rövid magyarországi történetük folyamán a Tanúk számos esetben voltak kénytelenek elszemvedni hátrányos megkülönböztetést, üldöztetést. A források hiánya, avagy a hozzájuk való hozzáférés körülményessége tehát a kutató számára nehézséget okoz, de ez a nehézség végső soron – ahogyan a könyv is mutatja – áthidalható.

A kötet négy, jól elkülöníthető részre tagolódik. Először JAKAB ATTILA az egyház keletkezését, valamint magyarországi megjelenését mutatja be 1939-ig. A szerző ír az alapítónak tekinthető Charles Russell, valamint az egy generációval később tevékenykedő Joseph Rutherford tevékenységéről – kettejüket tekinthetjük a mozgalom kezdeti időszakának legfontosabb alakjainak. Russell kapcsán említés történik arról, hogy az 1870-es években adventista prédikátorokkal került kapcsolatba, és ennél fogva teológiai nézetei bizonyos pontokon rokonságot mutatnak az adventista tanításokkal. A félreértések elkerülése végett érdemes lett volna kiemelni, hogy Russell nem a hetedik napot, tehát nem szombatot ünneplő adventistákkal került kapcsolatba, hanem az ún. evangéliumi adventistákkal (Advent Christian Church), akik a vasárnapot ünneplik. (Az 1863-ban alapított Hetednapos Adventista Egyház lényegesen jelentősebbé és ismertebbé vált, mint a vasárnapot ünneplő adventisták irányzata.)

A rövid nemzetközi kitekintést követően a Tanúk magyarországi megjelenése és tevékenységük kerül a középpontba a kötetben. 1908-ra tehető Jehova Tanúi magyarországi tevékenységének elindulása, és tevékenységükre természetesen mindig kihatott az a történelmi környezet, amelyben a szolgálatukat végezniük kellett. A Horthy-korszak elején becikkelyezett trianoni békeszerződés elvileg biztosította ugyan a szabad vallásgyakorlást, de a korszakban sokkal inkább kellett szembenézniük az egyre szigorodó

¹ SZIGETI JENŐ – RAJKI ZOLTÁN: Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig. Bp., 2012. 190. p.

ellenőrzéssel, majd a kifejezett üldözéssel. Jakab Attila szerint ennek oka az volt, hogy „a politikai hatalom a Horthy-korszakban a »szektakérdést« egyenlő mértékben tekintette vallási/egyházi, valamint politikai és társadalmi problémának”. (45. p.) Ebben a korszakban a nagyobb egyházak az államhatalom természetes szövetségeseinek voltak tekinthetők, így nem meglepő, hogy Jehova Tanúival szemben is egyesült erővel léptek fel, és maguk a bevett egyházak sem szorgalmazták a vallásszabadság kiterjesztését. Ebben a korszakban tehát a Tanúk folyamatosan „ellenszélben” tevékenykedtek, noha a létszámuk lassan, de fokozatosan gyarapodott. A hatóságok nemcsak ellenük léptek fel, hanem többek között a szintén szektának tekintett adventizmus ellen is, amelyik a századelőn történt meghonosodását követően ebben az időszakban indult lassú fejlődésnek az országban. Jakab Attila a korabeli sajtó segítségével részletesen bemutatja a hatóságok szekták iránti ellenszenvét, egyre durvább fellépését. A folyamat végpontja az 1939. december 2-án kibocsátott, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter által jegyzett rendelet, amely megtiltotta „a honvédelem érdekeit veszélyeztető szekták működését”. A szerző által írt részt forrásgyűjtemény (Mellékletek) zárja, ami sajtós szerkesztési mód, hiszen az itt közölt részek jó része megjelenik a főszövegben is, így tehát számos ismétléssel találkozhat az olvasó.

A Jehova Tanúi esetében a katonai szolgálat elvi okokból történő megtagadásának ügye sokáig meghatározó problémának számított az állammal való viszonyukat tekintve, és a második világháború kitörése után ez még inkább meghatározóvá vált. Az ezzel a korszakkal foglalkozó részben SZITA SZABOLCS ír arról, hogy a világháború kitörését követően még erőteljesebb fellépéssel kellett szembenéznük a Tanúknak: rendszeressé váltak a letartóztatások, internálások, bebörtönzések. Már a Horthy-korszakban elterjedt volt a Tanúk kommunista kapcsolatokkal való vádolása (ti. hogy ők a kommunizmus „szálláscsinálói”), de ez csak felerősödött és kiegészült azzal a váddal, hogy a cionizmust is támogatják, és ennél fogva a zsidó-bolsevik világ-összeesküvés részesei. (Amint a könyv is utal rá, adatok erről nincsenek.) Szita Szabolcs megfogalmazása szerint „velük szemben a politika, a befolyásos keresztény egyházak, a központi vagy a helyi sajtó mindenütt és folytonosan ellenséges volt. Kizárásuk, üldöztetésük elfogadott gyakorlattá fajult. A hivatalos intézkedéseket, az üldöztetést a közvélemény támogatta. A többségi társadalom esetükben szorosra zárt. Bűnbakot, sőt megbocsáthatatlan bűnök elkövetőit látták bennük.” (191. p.) Ebből a hozzáállásból is következett számos Tanú elhurcolása a bori munkatáborba 1944-ben, amit a szerző – Csapody Tamás kutatásaira támaszkodva – bemutat. A hatóságok Jehova Tanúi létszámát általában (ahogyan a két világháború között, úgy ebben az időszakban, majd ezt követően is) túlbecsülték, de a források alapján úgy tűnik, hogy a világháború ideje alatt több száz, maximum valamivel több, mint ezer Tanú volt az ország területén, és a létszámuk – az átélt súlyos megpróbáltatások, kivégzések ellenére – kis mértékben növekedett is.

A második világháború vége Jehova Tanúi számára is megkönnyebbülést hozott – legalábbis néhány rövid esztendő erejéig. Noha az 1944-ben létrehozott Magyarországi Szabadegyházak Szövetségébe a Tanúk nem léptek be, rájuk is vonatkozott a már említett, 1939-es BM rendelet hatályaon kívül helyezése, és ezáltal szabadon gyakorolhatták tevékenységüket.

PETRÁS ÉVA bemutatja az 1945 és 1989 közötti korszak elejének jogi kereteit is, amelyek reményt keltőek lehettek a Tanúk számára. A hagyományosan „a fordulat évének” tekintett 1948-at követően azonban világossá vált, hogy Magyarország társadalmi berendezkedése a szovjet mintát fogja követni, és így az egyházpolitika is ebbe az irányba fog fordulni. A szerző ír a Tanúk megpróbáltatásairól a Rákosi-korszakban, kiemelve, hogy ebben az időszakban az amerikai imperializmus ügynökeiként, szekértolóiként tekintett rájuk a hatalom. A Tanúk üldözésével kapcsolatban Annegret Dirksen kutatásaira támaszkodva nemzetközi kitekintést is kapunk. Részletes bemutatást kap az internáló- és munkatáborok világa (Tólápa, Farkaslyuk), illetve a börtönökben elszenvedett megpróbáltatásaik is.

Az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-rendszer taktikát változtatott az egyházakkal kapcsolatban: a nyílt üldözés helyett az egyházon belüli, állam felé való lojalitás, valamint ezzel párhuzamosan az „egyházi reakció” elszigetelése került a középpontba – az egyházak elsorvasztásának célja ugyanakkor megmaradt. Amint Petrás Éva ebben a részben leírja, a Tanúknak továbbra is szembe kellett nézni a hatóságok zaklatásával (valamint bírósági eljárásokkal, börtönbüntetésekkel) a katonai szolgálatmegtagadás miatt, illetve azzal is, hogy rendszeresen próbáltak beszervezni egyháztagokat, akik jelentéseket adhattak a közösség életéről.

Az Állami Egyházügyi Hivatal azonban egyfajta megoldást is keresett a Tanúk helyzetére, ugyanis az 1970-es években felmerült a fegyver nélküli katonai szolgálat bevezetésének lehetősége. Ebben az időszakban Jehova Tanúi álláspontja nem közeledett az ÁEH-éhoz, ők ugyanis továbbra is kitarítottak amellett, hogy egészében elutasítják a katonai szolgálatot, nemcsak a fegyverfogást. Petrás Éva kutatásai alapján az 1977-ben meghozott rendeletben biztosított lehetőséggel nem sok Tanú élt, de az 1980-as években már lassan növekedni kezdett a számuk, és a közösség vezetése is tudomásul vette, ha valaki vállalta a fegyver nélküli, fogadalomtétellel járó katonai szolgálatot. Az 1980-as évek másik fontos fejleménye volt, hogy Jehova Tanúi vezetése felvette a kapcsolatot az ÁEH-val, és jelezték, hogy szeretnék rendezni a közösség státuszát, közjogi helyzetét. Végül többéves tárgyalást követően, a rendszerváltás során – az Állami Egyházügyi Hivatal egyik utolsó ügyének lezárásaként, „hattyúdalaként” – 1989-ben államilag elismert felekezetté nyilvánították Jehova Tanúit.

A kötet utolsó és egyben leghosszabb fejezete a Tanúk 1989 és 2016 közötti magyarországi történetével foglalkozik. A szerző, FAZEKAS CSABA előljáróban megjegyzi, hogy a „közelmúlttörténet” feltárása más szemléletet és megközelítési módot igényel. Az ebben a periódusban keletkezett iratanyag jelentős része a kutató számára nem hozzáférhető, ezért a források felhasználása tekintetében is új kihívások elé néz az, aki a korszakot történeti megközelítésből vizsgálja. Fazekas Csaba a feldolgozás során nagymértékben támaszkodik a nyomtatott és az elektronikus sajtóban megjelent írásokra, illetve az audiovizuális híradásokra is. A szerző bemutatja a – bár a szabad választások előtt, de széles körű egyeztetést követően született – a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényt, továbbá a kisegyházakkal szemben 1991-től kiéleződő kampányt, az ún. szektavitát, amikor néhány kisebb létszámú vagy újabban alapított közösségnek számos támadással kellett szembenéznie. Ennek részeként Jehova Tanúi is reflektorfénybe kerültek, hiszen őket

is „destruktív szektaként” bélyegezték meg. A kötetben részletesen olvashatunk ennek sajtóvisszhangjáról, valamint arról is, hogy a Tanúk hogyan próbáltak ez ellen védekezni (mindamellett, hogy történetük során mindig igyekeztek apolitikus, a mindenkori államhatalommal szemben semleges álláspontot képviselni). Az Antall- illetve Boross-kormányt követő időszakban ez a kampány lassan alábbhagyott, és Jehova Tanúi viszonylagos nyugalomban végezheték a tevékenységüket, különösen a 2000-es évek első évtizedében. A 2011-ben elfogadott és többször módosított egyházügyi törvény kodifikálásának eredményeképpen pedig – második körben – elismert egyházzá váltak, és ennél fogva ma komoly mértékű állami támogatásban részesülnek.

Fazekas Csaba külön fejezetben vizsgálja Jehova Tanúinak a magyar társadalomban betöltött szerepét. Foglalkozik a létszámukkal, társadalmi összetételükkel, az általuk elvégzett térítői munkával, valamint a keresztyénységben betöltött szerepükkel, a róluk és tanításairól alkotott, az egyházi sajtóban és kutatók által közzétett véleményekkel. A katonai szolgálatmegtagadással és a vérátömlesztéssel kapcsolatos tanításaik időről-időre vitát váltanak ki, így az ezzel kapcsolatos érvek és ellenérvek is megjelennek a kötetben. Biblia-fordításuk sajátos szint képvisel a magyar Szentírásfordítások sorában, mivel a Tanúk által magyar nyelven 2003-ban megjelentetett Újvilág-fordítás alapvetően az angol nyelvű fordítás továbbfordítása (amint az egy lábjegyzetben meg is jelenik, 395. p.), amely először 1961-ben jelent meg. Többek között ez az eljárás is garantálja azt, hogy a Tanúk által világszerte érvényesített, egységes és szigorú tanfegyelem ilyen téren is biztosítva legyen. A közelmúlttörténetről szóló részt az egyház szervezetéről, hétköznapijairól és missziójáról szóló áttekintés zárja.

Összességében elmondható, hogy Jehova Tanúi történetéről hiánypótló, minden szerző által kiváló alaposággal megírt kötetet tarthatunk a kezünkben. A lábjegyzetek példamutatóan precízek, a hivatkozások pontosak. A kötet érzékelteti azt az ívet, amit a Tanúk magyarországi története kapcsán Fazekas Csaba megfogalmaz: „A Magyarországi Jehova Tanúi Egyház hosszú és tanulságos utat tett meg a magyar politikában attól kezdve, hogy 1993-ban »destruktív szektaként« a parlament megvonta tőlük a költségvetési támogatást, addig, hogy 2016-ban például »egyházi alapintézmény működés«, SZJA-felajánlás és kiegészítés, valamint hitéleti támogatás kiegészítése jogcímen mintegy 85 millió forinthez jutott hozzá.” (315. p.) A történelem azonban ismétli önmagát: a kötet megjelenése előtt nem sokkal, 2017 áprilisában látott napvilágot a hír, hogy Oroszországban betiltották Jehova Tanúit és a vagyonukat államosították.

(ism.: Holló Péter)